

સૌયાજુની રખદાર

૪

કલેકશિન મધ્યાર્થ

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

સૌરાષ્ટ્રની રિલાયાર

૪

કબીરદિલે

MAGAZINE AND BOOK PDF

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

૪

જવેરચંદ મેઘાણી

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

અનુકરમણિકા

- [૧. અણનમ માથાં](#)
- [૨. લોથલ](#)
- [૩. વરજંગ ધાધલ](#)
- [૪. ઓળીપો](#)
- [૫. દસ્તાવેજ](#)
- [૬. સંઘા કાવેછિયો](#)
- [૭. સેનાપતિ](#)
- [૮. દૂધ-ચોખા](#)
- [૯. સૂરજ-ચંદ્રની સાખે](#)
- [૧૦. મરણિયાની મોજ](#)
- [૧૧. તેગે અને દેગે](#)
- [૧૨. દુર્મનોની ખાનદાની](#)
- [૧૩. ભાગીરથી](#)
- [૧૪. વાલેરા વાળો](#)
- [૧૫. ચોટલાવાળી](#)
- [૧૬. વોળાવિયા](#)
- [૧૭. ખોળામાં ખાંખી](#)
- [૧૮. માણસિયો વાળો](#)

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

૧. અણાનમ માથાં

આ સંસારની અંદર ભાઈબંધો તો કઈક ભાગ્યા, પ્રાણને સાથે પ્રાણ કાઢી દેનાર દીઠા, પણ જુગજુગ જેની નામના રહી ગઈ એવા બાર એકલોહિયા દોસ્તો તો સોરઠમાં આંબરડી ગામને ટીબે આજથી સાડા ચારસો વરસ ઉપર પાક્યા હતા.

બે નહીં, ચાર નહીં, પણ બાર ભાઈબંધોનું જુથ. બારેય અંતર એકબીજાને આંટી લઈ ગયેલાં. બાર મંકોડા મેળવીને બનાવેલી લોટાની સાંકળ જોઈ લ્યો. બાર ખોળિયાં સોસરવો એક જ આત્મા રમી રદ્દ્યો છે.

શૂરજ-ચંદ્રની સખે બેસીને બરે ભાઈબંધોએ એક દિવસ સમી સાંજને પહોરે કાંડાં બાંધ્યાં. છેલ્લી વારની ગાંઠ વાળી. બારેયનો સરદાર વિસળ રાબો: પરજિયો ચારણ: સાત ગામડાંનો ધણી: હળવદના રાજસાહેબનો જમણો હાથ: જેના વાંસામાં જોગમાયાનો થાપો પડ્યો છે: જેણે પોતાની તરવાર વિના આ ધરતીના પડ ઉપર બીજા કોઈને માથું ન નમાવવાનાં વ્રત લીધાં છે: દેવતા જેને મોટામોટ હોકારા દે છે: એવા અણાનમ કહેવાતા વિસળ રાબાએ વાત ઉરચારી: “ભાઈ ધાનરવ ! ભાઈ સાજણ ! ભાઈ નાગાજણ ! રવિયા ! લખમણ ! તેજરવ ! ખીમરવ ! આલગા ! પાલા ! વેરસલ ! અને કેશવગર ! સાંભળો.”

“બોલો, વિહણભા !” એમ હોકારો દઈને શંકરના ગણ સરખા અગિયાર જણાએ કાન માંડ્યા.

“સાંભળો, ભાઈ ! જીવતાં લગી તો દુનિયા બધી દોસ્તી નભાવતી આવે છે. પણ આપણા વ્રતમાં તો માતાજીએ વશેકાઈ મેલી છે. આપણને શાસ્તરની ઝાગી ગતાગમ નથી. આપણું શાસ્તર એક જ કે જીવવું ત્યાં સુધીય એકસંગાથે, ને મરવું તોય સંગાથે – વાંસા – મોર્યે નહિ. છે કબૂલ?”

“વિહણભા ! રૂડી વાત ભણી. સરગાપરને ગામતરે વિહણ ગટવી જેવો સથવારો કયાંથી મળશે? સહુ પોતપોતાની તરવારને શિર ઉપર ચડાવીને સોગાં ખાઓ કે જીવવું ને મરવું એક જ સંગાથે.”

ડાલાં ડાલાં જેવડાં બારેય માથા ઉપર બાર ઝગારા મારતાં ખડગ મંડાયા. અને બારેયનું લોહી બેનું કરીને લખત લખ્યાં કે ‘જીવવું-મરવું બારેયને એક સંગાથે – ઘડી એકનુંય છેટું ન પાડવું’

અગિયાર પરજિયા ચારણ અને એક કેશવગર બાવો : મોતને મુકામે સહુ બેળા થાવાના છીએ, એવા કોલ દઈને આનંદે ચર્દ્યા છે: વિજોગ પડવાના ઉચાટ મેલીને હવે સહુ પોતપોતાના ધંધાપાણીમાં ગરકાવ છે: કોઈ ગૌધન ચારે છે, કોઈ સાંતીડાં હંકે

છે, કોઈ દોડાની સોદાગરી કેળવે છે, અને કેશવગર બાવો. આંભરડીના ચોરામાં ઈશ્વરના ભજન-આરતી સંભળાવે છે.

બીજુ બાજુ શો બનાવ બન્યો ?

અમદાવાદ કચેરીમાં જઈને વિસળ ગઢવીના એક અદાવતીયા ચારણે સુલતાનના કાન કૂંકયા કે “અરે, હે પાદશાહ સલામત ! તેં સારાયે સોરઠ દેશને કડે કર્યો, મોટા મોટા હાકેમ તારા તખતને પાયે મુગાટ ઝૂકાવે, પણ તારી પાદશાહીને અવગાણનારો એક પુરુષ જીવે છે.”

“કોણ છે એવો બેમાથાળો. જેની માએ સવાશેર સુંધ ખાદી હોય ?” પાદશાહે પોતાના ખૂની ડોળા ફેરવીને પૂછ્યું.

“આંભરડી સુંદરીનાં સાત સાંજણ ગામનો ધણી વિસળ રાબો. જાતનો ચારણ છે.”

‘લા હોલ વલ્લાહ ! યા ખુદા તાલા ! યા પાક પરવરદિગાર !’ – એવી કલબલી ભાખામાં ધૂંવાડા કાઢતા, ઝરખિયાના ઝાપા જેવી દાઢીને માથે હાથ ફેરવતા, ધોમયાખ આંખોવાળા, પાડા જેવી કાંધવાળા, વસમી ત્રાડ દેવવાળા, અકક્કેક ઘેટો હજમ કરવાવાળા, અકક્કેક બતક શરાબ પીવાવાળા, લોટાના ટોપ-બજતર પહેરવાવાળા. મુલતાની, મકરાણી, અફુદાની અને ઈરાની જોક્ધાઓ ગોઠણાભેર થઈ ગયા.

“શું સાત ગામડીનો ધણી એક ચારણ આટલી શિરજોરી રાખે ? એની પાસે કેટલી ફોજ ?”

“ફોજ-બોજ કાંઈ નહીં, અલ્લાના ફિરસ્તા ! એક પોતે ને અગિયાર એના ભાઈબંધો. પણ એની મગારૂબી આસમાનને અડી રહી છે. પાદશાહને બંબે કટકા ગાળ્યું કાટે છે.”

સડસડ્સડ ! સુલતાનની કૂલગુલાબી કાચાને માથે નવાળું હજાર રૂવાંડા બેચા થઈ ગયાં. ફોજને હંકારવાનો હુકમ દીધો. અલ્લાનો કાળદુત ધરતીને કડાકા લેવરાવતો આંભરડી ગામ આવ્યો. ગામની સીમમાં તંબૂ તાણીને ફરમાસ કરી કે “બોલાવો વિસળ રાબાને.”

એક હાથમાં તિરશુળ, બીજા હાથમાં બળદની રાશ, ખબે ભવાની, બેટમાં દોધારી કટારી, ગળામાં માળા ને માથે ઝૂલતો કાળો ચોટલો – એવા દેવતાઈ રૂપવાળો વિસળ રાબો પોતાની સીમમાં સાંતીડું હાંકે છે. આભામંડળનું દેવળ કર્યું છે; સૂરજના કિરણની સહન્ત્ર શિખાઓ બનાવી છે. નવરંગીલી દસ દિશાઓના ચાકળા-ચંદરવા કલપ્યા છે, અને બપોરની વરાળો નાખતી ધરતી યજા-કુંડ જેવી સડ્સડે છે. માંહી પવનની જાણે ધૂપદાની પરગાર થઈ છે ! એવા ચૌદ જરહમાંડના વિશ્વને મંદિર સરજુ, માંહે ઊભો ઊભો ભક્ત વિસળો મહામાચાનું અદ્યોર આરાધન ગજાવી રહ્યો છે:

જ્યોતે પરંબા, જુગદભા, આધ અંબા ઈસરી,
 વદનં ગરૂંબા, ચંદ બંબા, તેજ તંબા તું ખરી,
 હોતે અથાકું, બીર હાકું, બજે ડાકું બમણી,
 જગમાંય પરચો દીઠ જાહેર રાસ આવડ રમ્મણી

શુય રાસ આવડ રમ્મણી

નેરવે હલ્લા, ભલ્લ ભલ્લાં ખાગ ઝલ્લાં ખેલીયં,
 હોતે હમલ્લાં, વાક હલ્લાં, ગૂગ મલ્લાં ઝેલીયં,
 ગાજે તબલ્લાં, બીર ગલ્લાં, ખેણ ટલ્લાં ખમણી,
 જગમાંય પરચો દીઠ જાહેર રાસ આવડ રમ્મણી

ગમમમ ગમમમ આભનો દુંગમટ ગુજું છે, દિશાની ગુફાઓ હોકારા દિયે છે, અને
 સાંતીની કોશને જાણે શેષનાગની ફેણ માથે પહોચાડીને પારસમણીના કટકા કરવાનું
 મન હોય એવા જોર કરીને બેચ ઈંડા જેવા ધોળા બળદ સાંતીનું ખેંચે છે. ભક્તિના
 નૂરમાં ભીજાયેલી આંખે વિસળ પાછો ત્રિભૂવનની ઈસરી શક્તિના આરાધન ઉપડે છે:

આકાશ પાતાળ તું ધર અંબર નાગ સુરંગર પાય નમે,
 દિગપાલ ડગમાર, આઠલી કુંગર, સાતલી સાયર તેણ સમે,
 નવનાથ અને નર યોસાઈ નારીએ હાથ પસારીએ તેમ હરી,
 રવરાય રવેચીએ, જગ પરમેશીએ વક્કળ વેસીએ ઈસવરી

દેવી વક્કળ વેસીએ ઈસવરી,

માડી વક્કળ વેસીએ ઈસવરી

મેઘમાળા ગાજુ હોય એવો ભુલાવો ખાઈને મોરલા મલ્લાર ગાવા લાગે છે. વિસળને
 અંગે અંગે ભક્તિની પુલકાવળ ઊપડી આવી છે.

એવે ટાણે ઘોડેસવારે આવીને વાવડ દીધા કે “વિહળભા ! પાતશા તમારે પાદર આજ
 પરોણા થઈને ઊતરેલ છે.”

“પાતશાની તો પરવા નથી, પણ પરોણો એટલે જ પાતશા.” એમ બોલીને ચારણ
 સાંતીડે ધીસરું નાખી, બળદ હાંકી ઘેર પહોરયો. બળદ બાંધી, કડબ નીરી, કોઇ
 જતની ઊતાવળ ન હોય એમ પાતશાહને મળવા ચાલ્યો.

“વિહુભા, સાંભળજો ! ચાડી પહોંચી છે.” બજારના માણસોએ શિખામણ સંભળાવી.

“હું તે બેમાંથી કોને સંભાળું, ભાઈ? પાતશાને કે ચૌદ લોકની જગજજનીને?”

એટલો જવાબ વાળીને વિસળ ગટવી સુલતાનના તંબુમાં દાખલ થયા. સિટેરખાં અને બોતેરખાં ઉમરાવ જ્યાં અદબ ભીડી, શિર ઝૂકાવી ગુલામોની રીતે હુકમ ઝીલતા બેઠા છે, સોરઠના રાજરાણાઓ જ્યાં અંજલિ જોડી અજ્ઞાની વાટ જોતાં ઊભા છે, ત્યાં સાત ગામડીના ધણી એક ચારણે, રાજેભર્યે લૂગડે, અણથડકી છાતીએ, ધીરે ધીરે ડગલે પાતશાહના તખ્તા સામા આવીને એક હાથે આડી તરવાર ઝાલીને બીજે હાથે સલામ દીધી. એનું માથું અણાનમ રદ્દ્યું.

“વિસળ ગટવી !” સુલતાને નાખોરાં કુલાવીને પડકારો કર્યા. “સલામ કોની કરી?”

“સલામ તો કરી આ શક્કિતની —અમારી તરવારની, ભણો, પાતશા !” વિસળે થનદે કલેજે જવાબ વાળ્યો.

“સોરઠના હાકેમને નથી નમતા?”

“ના, મોળા બાપ! જોગમાયા વન્યા અવરાહી કમણેહી આ હાથની સલામું નોય કે આ માથાની નમણયું નોય; બાકી તોળી આવરદા માતાજી કરોડ વરસની કરે !”

“કેમ નથી નમતા ?”

“કાણાં સારું નમાં ? માણાઉ માણાઉહી કેવાનો નમે ? હાથ જોડાવા લાયક તો એક અલ્લા અને દુજી આદ્યશક્કિતઃ એક બાપ અને ડીજી માવડી; આપણ સંધા તો ભાઈયું ભણાયેં. બથું ભરીને ભેટીએ, પાતશા ! નમીએ નહીં. તું કે મું, બેમાં કમણોય ઊંચ કે નીચ નસેં તો પછે, બોલ્ય પાતશા, કાણાં સારું નમાં ?”

ચારણને વેણે વેણે જાણે સુલતાનની મગરની ઉપર લોટાના ઘન પડ્યા. નાના બાળકના જેવી નિર્ભય અને નિર્દ્દાષ વાણી સુલતાને આજ પહેલવહેલી સાંભળી. અદબ અને તાબેદારીના કડક કાયદા પળાવતો એ મુસલમાન હાકેમ આજ માનવીના સાફ દિલની ભાષા સાંભળીને અજાયબ થયો. પણ સુલતાન બરાડ્યો : “કાં સલામ દે, કાં લડાઈ લે.”

“હા ! હા ! હા ! હા !” હસીને વિસળભા બોલ્યો: “લડાઈ તો લિયા; અબ ઘડી લિયા. મરણના બે તો માથે રાખ્યા નસેં. પણ પાતશા ! મોળો એક વેણ રાખ્ય.”

“કયા હે?”

“ભણે પાતશા, તોળી પાસેં દૂઢ દમંગળ ફોજ, અને મોળી પાસેં દસ ને એક દોસતાર : તોળા પાસેં તોપું, બંધૂકું, નારયું-ઝંગારયું. અને અમણી પાસેં અક્કેક ખડગ : ભણે લડાઈ લિયાં ; પણ દાર્ઢગોળો નહિં ; આડહિયારે. તોળા સૈકડા મોઢે લડવૈયા; અમું

બાર ભાઈબંધ : આવી જા. અમણા હાથ જોતો જા, અણનમ માથા લેને કીમ કવળાસે જવાય ઈ જોતો જા !”

સુલતાને બેફિકર રહીને કેવળ તરવાર-ભાલા જેવાં અણાછૂટ આયુધોનું ચુદ્જ કરવાની કબૂલાત આપી.

“રંગ વિસળભા ! લડાઈ લેને આદો ! રંગ વિસળભા ! પાતશાની આગળ અણનમ ઈને આદો !”

એમ હરખના નાદ કરતા દસ ભાઈબંધોએ સામી બજારે દોટ દીધી, વિસળને બાથમાં લઈ લીધો. દસ ને એક અગિયાર જણા કેસરિયાં પાણી કરીને લૂગાડાં રંગે છે. સામસામાં અભીલગુલાલ છાંટે છે. માથાના મોટા મોટા ચોટલા તેલમાં ઝબોળે છે.

મોરલા જેવા બાર ભાઈબંધોનાં મોતના પરિયાણની આવી વાતો જે ઘડીએ સુલતાનના તંબૂમાં પહોંચી તે વખતે દાઢીએ હાથ ફેરવીને પોતે પરતાવો કરવા લાગ્યો કે “ભૂલ થઈ, જબરી ભૂલ થઈ. બાર નિરપરાધી વીર પુરુષો વટના માર્યા મારી ફોજને હાથે હમણાં કટલ થઈ જાશે. યા અલ્લા ! મે ખોટ ખાદી. મારે માથે હત્યા ચડશે. કોઈ આ આફુતમાંથી ઊગરવાનો ઈલાજ બતાવે ?”

“ઈલાજ છે ખુદાવંત,” વજુર બોલ્યો : “આપણો પડાવ ગામના ઝાંપા પાસેથી ઉપાડીને ગામની પછવાડેની દીવાલે લઈ જઈએ. વિસળ રાબો ઝાંપેથી નીકળવા જશે. એટલે એની પીઠ આપણી બાજુ થશે. બસ, એને આપણે સંભળાવી દેશું કે અમને તે પીઠ દેખાડી, હવે જંગ હોય નહિં.”

સુલતાનની ફોજ ગામની પછવાડેની દિશાએ જઈ ઊભી. અગિયારેય ભાઈબંધો સગાંવહાંલાને જુવ્યા-મુવાના જુહાર કરીને ડેલીએથી નીકળવા જાય છે ત્યાં વરસીએ અવાજ દીધો : “વિસળભા ! વેરીની ફોજ ગામની પછીતે ઊભી છે. અને ઝાંપેથી જાશો તો અણનમ વિસળે ભારથમાં પારોઠનાં (પીઠના) પગલાં ભર્યાં કહેવાશો, હો !”

“પારોઠનાં પગલાં ! વિહળો ભરશો?” વિસળભાની આંખોમાં તેજ વદ્યાં : “ધાનરવ બા ! નાગાજણ બા ! રવિયા ! લખમણ ! ખીમરવ ! દરબારગાઠની પછીત તોડી નાખો. સામી છાતીએ બા’ર નિકળીએ.”

પછીત તોડીને અગિયાર યોઝા, યણના પુરોહિત જેવા, બહાર નીકળયા. સુલતાને હાથીના હોદદા ઉપરથી હુતાશણીના ઘેરૈયા જેવા ઉલ્લાસમાં ગરકાવ અગિયાર દોસ્તદારોને દેખ્યા.

“અલ્લાહ ! અલ્લાહ ! અલ્લાહ ! ઈમાનને ખાતર દુનિયાની મિઠ્ઠી ખંખેરીને મોતના ડાચામાં ચાલ્યા આવે છે. એની સમશેરના ધા ઝીલશે કોણ ?”

અવે ટાણે વિસળ રાબાએ કેશવગરને સવાલ કર્યો:

વિહળ પૂછે જ્રાદમણા, સુણ કેશવ કંધાળા,

કણ પગલે સ્વરગ પામીએ, પશતક નૈયાળા?

[અરે, હે કેશવગર મહારાજ, હે જ્રાદમણ, સંભાળ, હે પુસ્તક-પોથીના નિહાળનાર જ્ઞાની, બોલ, આપણે કેવી રીતે મરીએ તો સ્વર્ગ પમાચ? એ જ્ઞાન બતાવનારં કોઈ પુસ્તક તે નિહાળયું છે?]

અંતરમાં જેને જ્ઞાનનાં અજવાળાં પ્રગટ થઈ ગયા છે, જેની સુરતાના તાર પરમ દેવની સાથે બંધાઈ ગયા છે, વિધા જેની જુબને ટેરવે રમે છે, તે કેશવગરે પોતાના કોઠાની અજાણી વાણી ઉકેલીને ઉતાર દીધો કે હે વિહળભા !-

કુંડે મરણ જે કરે, ગળે હેમાળાં,

કરવત કે ભેરવ કરે, શિખરાં શખરાળાં,

તિરયા, તરંબાસ, આપતળ જે મારે હઠાળા,

તે વર દિયાં વિહળા, સાગ ધિયે ભવાળા,

[વિહળભા, કાં તો માણસ કુંડાળે પડીને પ્રાણ છાંડે, કાં હેમાળો ગળે, કાં કાશીએ જઈ કરવત મેલાવે, કાં ગિરનારને માથે જઈ ભેરવ-જપ ખાય, કાં અબળા માટે, ગાય માટે કે પોતાના ગરાસ માટે જાન આપે; એટલી જાતનાં મોતમાંથી એકેચ મોતના વ્રત ધારણ કરે, તેને જ આવતે ભવ અમરાપુરી મળે, હે ભાઈ વિહળ!]

સાંભળીને વીસળે સમશોર ખેંચી, સમશોરની પીછીએ કરીને ‘ખળાવા’ જમીનમાં લીટે દઈને કુંડાળું કાઢ્યું.

“જુવાનો !” વિસળે વાણીનો ટંકાર કર્યો : “જુવાનો ! આજ આપણાં અમરાપુરના ગામતરાં છે. અને કેશવગરે ગણાત્યાં એટલા કેડામાંથી ‘કુંડાળે મરણ’ નો કેડો આજ લગી દુનિયાને માથે કોરો પડ્યો છે. બીજે માર્ગે તો પાંડવો સરખા કઈકનાં પગલાં પડ્યાં છે. પણ આજ આપણે સહુએ આ નવી વાટે હાલી નીકળવું છે. જોજો હો, ભાઈબંધો ! આજ ભાઈબંધીના પરખાં થાસે. આજ આખર લગી લડજો અને સાંજ પડે ત્યારે મોતની સેજડીએ એક સંગાથે સુવા આ કુંડાળે સહુ આવી પહોંચજો. કહો, કબુલ છે?”

“સહું વેણ ભણ્યું, વિહળભા !” દસેય જણાયે લલકાર દીધો.

“આકળા થાઓ માં, ભાઈ, સાંભળો ! કુંડાળે આવવું તો ખરં, પણ પોતપોતાનાં હથિયાર પડીયાર, ફેંટાફાળિયા અને કાચાની પરજેપરજ નોખાં થઈ ગયાં હોય તેથી વીણીને સાથે આણવા. બોલો બનશે?”

“વિહંબા !” ભાઈબંધો ગરજયા: “ગંડર-સ્તૂરજીની સખે માથે ખડગ મેલીને વ્રત લીધા છે. આ કેસચિયા વાદા પહેર્યા છે. આ કંકુના થાપા લીધા છે અને હવે નવી કબૂલાત શી બાકી રહી? અમે તો તારા ઓછાયા, બાપ ! વાંસોવાંસ ડગલાં દિદ્યે આવશું.”

“જુઓ, ભાઈ ! અત્યારે આજ સાંજરે આપણાંમાંથી આંહી જે કુંડાળાં બહાર, એ ઈશ્વરને આંગણોય કુંડાળાં બહાર; વિસરશો મા.”

દસેય જણાયે માથાં નમાટ્યાં.

“અરે, પણ આપણો તેજરવભા કયાં?”

“તેજરવ પરગામ ગયો છે.”

“આ...હા ! તેજરવ રહી ગયો. હઠાતો તેજરવ વાંસેથી માથાં પણાડીને મરશો. પણ હવે વેળા નથી. ઓલે અવતાર બેળાં થાશું.”

અગિયારેય જણાએ એકબીજાને બાથમાં લઈ ભેટી લીધું. જુવ્યા-મૂઆનાં રામરામ કર્યા. જુદા પડવાની ઘડી આવી પહોંચી.

સામે એક ખૂણામાં ઊભેલા હાથી સામે આંગળી ચીધાડી વિસળ બોલ્યો : “ભાઈ, ઓલી અંબાડીમાં પાતશા બેઠો છે. એને માથે દા ન હોય, હો કે ! પાતશા તો પચીસનો પીર કહેવાય. લાખુંનો પાળનાર ગણાય. એને તો લોટાનાં હોદ્દામાં બેઠાં બેઠાં આપણી રમત જોવા દેજો, હો !”

“હો, ભાઈ !”

માથે પાણીનો ગોળો માંડીને નેસમાંથી માંજુડી રબારણ હાલી આવે છે. આવીને એણે કુંડાળાં ટુકડો ગોળો ઉતાર્યો. “વિહં આપા ! આ પાણી !”

“માંજુડી, બેટા, રંગ તને, ટીક કર્યું. પાછા વળશું ત્યારે તરસ બહુ લગી હશે. અમે વળીએ ત્યાં સુધી આંહી બેસજે, બેટા !”

એટલું બોલીને અગિયાર યોજ્દાએ ‘જે ચંડી, જે જોગણી !’ ‘જે ચંડી, જે જોગણી !’ ની હાકલો દીધી, ડોટ કાટી. અગિયાર જણા પગપાળા અને સામે –

હે જલંગા હંસલા કમંદ મકરાણી,

શોપ કેઅાડા મંકડા આરબ ખરસાણી,

ગરવર જંગા ગોળણા પે પંથા પાણી,

જણ શશાંગી ઝોપિયા સજકિયા પતાશાણી

રેવતવંકા રાવતાં મખમલ પલાણી,

સવરે વાજડે વાજતી ઘોડે ચડી પઠાણી

ગલંગા, હંસલા, મારવાડી, મકરાણી, કચાડા, માંકડા, અરબી, ખોરસાની — એવા જાતજાતના પાણીપંથા અને પહાડને વીધે એવી જંધોવાળા માથે મખમલનાં પલાણ માંડીને પઠાણો ઊતર્યા.

જાકાગ્નીક: જાકાગ્નીક: જાકાગ્નીક: સામસામી તરવારોની તાળીઓ પડવા મંડી. એક એક ભાઈબંધ સો-સો શાલ્સના ઝાટકા ઝીલવા મંડ્યો. એક જણે જાણે અનેક રૂપ કાઢીને ઘુમવા માંડ્યું. અને હાથીને હોદ્દેથી સુલતાન જોઈ જોઈને પોકાર કરવા લાગ્યો કે ‘યા અલલાહ ! યા અલલાહ ! ઈમાનને ખાતર ઈન્સાન કેવી જિગરથી મારી રદ્દ્યો છે !’

“વાહ, કેશવગર ! વાહ બાવાજુ ! વાહ ફરાદમણ, તારી વીરતા !” એવા ધન્યવાદ દેતો દેતો વિસળ રાબો કેશવગરનું દિંગાણું નીરખે છે !”

શું નીરખે છે? કેશવગરના પેટ પર ઘા પડ્યા છે, માંહીથી આંતરડાં નીકળીને ઘરતી પર ટસરડાય છે, આંતરડાં પગમાં અટવાય છે, અને જંગ ખેલતો બાવો આંતરડાંને ઉપાડીને પોતાને ખબે ચડાવી લે છે.

“વિહણભા !” વિસળના નાનેરા ભાઈ લખમણે સાદ દીધો: “વિહણભા, જીવતાં સુધી મારી સાથે અબોલા રાખ્યા, અને આજ મરતૂક આવ્યાં તોય મને તારા મોટાનો મીઠો સુખન નહિં ! વિહણ, કેશવગરને ભલકારા દઈ રીયા છો, પણ આમ તો નજર માંડો !”

ડોક ફેરવીને જ્યાં વિસળ પોતાના ભાઈની સામે મીટ માંડે ત્યાં તો જમણો પગ જુદો પડી ગયો છે એને બગલમાં દાબીને એક પગે ઠેકતો ઠેકતો લખમણ વેરીઓની તરવાર છણકાવી રદ્દ્યો છે. ભાઈને ભાળતા જ જીવતરના અબોલા તૂટી પડ્યા. વિસળની છાતી ફાટફાટ થઈ રહી.

“એ બાપ, લખમણ, તું તો રામનો ભાઈ, તને ભલકારા એ હોય, તું શૂરવીરાઈ દાખવ એમાં નવાઈ કેવી? પણ કેશવ તો લોટની ચપટીનો માગતલ બાવો : માગણ ઊઠીને આંતરડાની વરમાળ ડોકે પહેરી લ્યે એની વશેકાઈ કહેવાય, મારા લખમણ જતી !”

સાંજ પડી. ઝડવઝડ દિવસ રદ્દ્યો. સુલતાનનું કાળજું ફફડી ઊઠ્યું. “યા ખુદા ! આડહથિયારે આ બહાદુરો નહિં મરે. અને હમણાં મારી ફોજનું માથેમાયું આ અનિયારેય જણા બાજરાના કુંડાની જેમ લણી લેશો.”

“તીરકામણાં ઊઠાવો ! ગલોલીઓ ચલાઓ !” હાથીની અંબાડીમાંથી ફરમાન છૂટતાની વર તો હડુકુકુકુ ! હમમમ ! ધડ ! ધડ ! ધડ ! –

સીગળ છૂટે બારસું હથનાળ વણ્ણું,
 સાબળ છૂટે સોસરા, સુરા સબહું,
 બ્રણ પરગટે ઘટ વરચે, પકું પરાણું,
 ત્રાટે ગુંસણ ટોપતણ, ખાગે અવગ્રણું.

પાતશાહી ફોજની ગલોલીઓ છૂટી. ટાલોને વીધીને સીસાં સોસરવા ગયાં. છાતીઓમાં ધા પડ્યા. નવરાતના ગરબા બનીને અગિયાર ભાઈબંધો જુદ્ધમાંથી બહાર નીકળ્યાં. કોઈ એક પગે ઠેકતો આવે છે, કોઈ આંતરડાં ઉપાડતો ચાલ્યો આવે છે, કોઈ ઘડ હાથમાં માથું લઈને દોડ્યું આવે છે. એમ અગિયાર જણા પોતાની કાચાનો કટકે કટકો ઉપાડીને કુંડાળે પહોરયા, પછી વિસળે છેલ્લી વારનો મંત્ર ભણ્ણો, “ભાઈબંધો, સુરાપુરીના ધામ દેખાય છે. હાલી નીકળો !”

સહુ બેઠાં. લોહીનો ગારો કરીને સહુએ અક્કેક બળબે પિંડ વારયા. ઓતરાદા ઓશિકા કર્યાં. અને સામસામા રામરામ કરી, અગિયારેય જણા પડખોપડખ પોઢ્યા.

ઠોયલી ભરી ભરીને માંજુડી રબારણ અગિયારેય મોતના વટેમાર્ગુઝોને પાણી પાય છે, પેટના દીકરા પરમાણે સહુના માથા ઉપર હાથ પંપાળે છે, ત્યાં તો અગિયારેયની ઓળખાણ કરવા સુલતાન પોતાના કુકડિયા ચારણને લઈને કુંડાળે આવ્યો.

આંગળી ચીધાડીને પાતશાહ પૂછતો જાય છે કે “આ કોણ? આ કોણ?”

અને ભાલાની અણી અડાડી અડાડીને કુકડિયો ઓળખાણ દેતો જાય છે કે “આ વિસળ ! આ ધાનરવ ! આ લખમણ.”

“મારા પીટયા !” માંજુડીએ કાળવચન કાઢ્યું: “તને વાગે મારા વાશિયાંગનાં ભાલા ! મારા સૂતેલા સાવજને શીદ જગાડ્ય ? જીવતાં હતા તે ટાણે ઓળખાવવા આવવું તું ને ?” (અને રબારણની વાત સાચી પડી. વિસળનો દીકરો વાશિયાંગ, જે યુદ્ધને ટાણે પારણામાં ઝૂલતો હતો, તેણે જુવાનીમાં અમદાવાદની ભરબજારમાં પોતાના બાપને ભાલાની અણીએ ચડાવનાર ચારણને ભાલે વીદ્યો હતો.)

માંજુડીની આંખમાં આંસું આવ્યાં. શરમાઈને સુલતાન પાછો વરયો, ફોજ ઉપાડીને ચાલી નીકળ્યો.

ગાડું લઈને સાંજ ટાણે તેજરવ સોયો ગામમાં આવે છે. એને આજના બનાવની જરાય ગતાગમ નથી. પાદર આવીને એણે લોહીની નિકો ભળી. એણે આખી વાતની ખબર પડી. તેજરવ દોડ્યો. માથે ફાળિયું ઓટી સ્રીના જેવો વિલાપ કરતો દોડ્યો. આસમાને ઝાળો નાખતી અગિયાર શૂરાઓની એકસામટી ઝૂપી સળગી રહી છે. દેન દેવા આવેલું

ગામનું લોક એ ભડકાનો તાપ ન ખમાવાથી છેટે જઈ બેઠું છે. દોડીને સહુઅં તેજરવના હાથ ઝાલી લીધા. “હશે ! તેજરવ આપા ! હરિને ગમ્યું તે સાચું. હવે ટાઢા પાડો.”

“એ ભાઈ, મને રોકો માં. તે ડી છોડિયું છાબે નો’તી રમી, પણ મરદોએ કાંડા બાંદ્યા હતાં.”

છૂટીને તેજરવ દોડ્યો, છલાંગ મારીને તેજરવ સોયા એ અગિયાર ભાઈબંધોની ચિતા સામે ઊભીને બોલ્યો: વિહળભા, તમું હાર્યે જુવસટોસટની બોલીએ હું બંધાણો હતો અને આજ મને છેતરીને હાલી નીકળયા? મને છેઠું પડી દીધું? પણ હે અરિનદેવતા ! મારો

ફેર ભાંગી નાખજો. જોજો હો, અમરાપરીના ઓરડામાં વિહળભા મારી મોટા આગામ દાખલ ન થઈ જાય.”

એટલું બોલીને અગિયાર ભાઈબંધોની ચિતા ઉપર તેજરવે આસન વાળ્યું હાથમાં માલા લીધી અને બળતી ઝાળોની વરચે બેસીને ‘હર ! હર ! હર !’ નાં જાપ જપતો મણકા ફેરવવા લાગ્યો. આખીએ કાચા સણગી ઊઠી ત્યાર પછી જ એના હાથમાંથી માળા પડી.

[ફુલ]

તેજરવે તન લે, હાડાં માથે હોમિયાં

સોયે મરણ સટે, વિસળસું વાચા બંધલ

[તેજરવે પોતાનું તણ મિત્રોના હાડ ઉપર હોમ્યું. સોયા શાખના એ ચારણે પોતાના માત્ર વિસળની સાથે મૃત્યુસટોસટનાં કોલ દીધા હતા.]

અને અણનમ માથાંનો તે દિવસે જેજેકાર બોલાયો.

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

૨. હોથલ

[પ્રેમશૌર્યની કોઈ વિરલ પ્રતિમાસમી, સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વની સંગમ-તિરવેણીસમી ને જગતમાં કોઈ મહાકાત્યને શોભાવે તેવી આ હોથલ પદ્મણી છૂટાછવાયા લેખોમાં કે નાટકોમાં આલેખાઈ ગયાં છતાં તેની કદ્યક સબળ રેખાઓ આણાદોરી રહી છે. હોથલનું એ વિસરાતું વીરાંગનાપદ પુનર્જીવન માંગે છે – નાટકીય શૈલિએ નહીં, પણ શુદ્ધ સોરઠી ભાવાલેપન દ્વારા. વળી, એ પ્રેમવીરત્વ ગાથાના સંખ્યાબંધ દોહાઓ પણ સાંપડ્યા છે. ઇનો પરિચય પણ જીવતો કરવાનો ઉદેશ્ય છે. દુહાઓ મિશ્ર સોરઠી-કરછી વાણીના છે.]

કરછની ઢકરાત કિયોર કકડાણાને પાદર તર્બાળું ટોલ ધડૂકે છે. મીઠી જુભની શરણાદ્યારો ગુંજુ રહી છે. નોબત ગગડે છે. માળીએ બેઠેલી ઢકરાણી પોતાની દાસીને પૂછે છે: “છોકરી, આ વાજાં શેનાં?”

“બાઈ, જાણતા નથી? બસો અસવારે ઓટો જામ આજ આઠ મહિને ઘેર આવે છે. એની વધાઈનાં આ વાજાં. ઓટો ભા – તમારા દેવર.”

“એમાં આટલો બધો ઉછરંગ છે?”

“બાઈ, ઓટો તો કિયોર કકડાણાનો આતમરામ. ઓટો તો શંકરનો ગણ કહેવાય. એની નાડી ધોયે આડાં ભાંગે. અને રૂપ તો જાણે અનિરૂધના.”

“કયાંથી નીકળશે?”

“આખી અસવારી આપણાં મો’લ નીચેથી નીકળશે.”

“મને એમાંથી ઓટો દેખાડજે.”

હેડાં હલબલિયાં

અસવારી વાજતેગાજતે હાલી આવે છે. ડેલીએ ડેલીએ કિયોર કકડાણાની બે'ન-દીકરીઓ કંકુ-ચોખા છાંટીને ઓટા જામનાં ઓવારણાં લે છે અને સોળ શાણગાર સજુને ગોખમાં બેઠેલી જુવાન મીણાલદે આદેથી કેસરી સિંહ જેવી નિર્મળ આંખલડીઓવાળા દેવરને ભાળી ભાળીને શી ગતિ ભોગવી રહી છે!

આઢે બગતર બીડીયાં, સોનાજુ કડિયાં,

મીણાલદે કે માયલાં, હેડાં હલબલિયાં.

[હેમની કડીઓ બીડેલા બખતરમાં શોભતો જુવાન જોદ્ધો ભાળીને ભોજાઈનાં હૈયાં હાલી ગયાં.]

‘વાહ ઓઠો! વાહ ઓઠો! વાહ ઓઠો!’ એવાં વેળ એનાથી બોલાઈ ગયાં. સામૈયું ગઠમાં ગયું.

પરભાતને પહોરે જદુવંશી જાડેજાઓનો દાયરો જામ્યો છે. સેંથા પાડેલી કાળી કાળી દાઢીઓ જાડેજાઓને મોટે શોભી રહી છે. કસુંબાની છાકમછોળ ઊડી રહી છે. ઓઠો જામ પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણનો કરે છે. દેશદેશના નવા સમાચાર કહેવા-સાંભળવામાં બાઈ ગરકાવ છે. પોતાનાં શૂરાતનની વાતો વર્ણાવતા ઓટાની જુવાની એના મુખની ચામડી ઉપર ચૂમકીઓ લઈ રહી છે ત્યાં તો બાનડી આવી:

“બાપુ, ઓઠ જામને મારાં બાઈ સંભારે છે.”

“હા હા, ઓટા, બાપ, જય આવ. તું ને તારી નવી બોજાઈ તો હજુ મળ્યાયે નથી.”
એમ કહીને બુદ્ધા જામ હોથીએ ઓટાને મીણાલદેને ઓરડે મોકલ્યો.

વાળે વાળે મોતી ઠાંસીને મીણાલદે વાત જુઅે છે. આંખમાં કાજળ ચળકારા કરે છે.
કાને, કંદે, બુજા ઉપર અને કાંડે આભરણ હિંડોળ છે. મોટા મહિપતિને મારવા જાણે
કામદેવે સેના સજી છે.

ઓઠે કેસારિયાં પેરિયાં, આંગણ ઉજારે,

દીઠો દેરજો મો તડે, ઝૂર થિયો કારો

[કેસારિયાં પોશાકમાં શોભતો દેવર દાખલ થયો ત્યાં તો ઓરડે અજવાળાં છવાયાં.
દેરનું મોટું દેખાતાં સુરજ ઝાંખો પડ્યો.]

ઓઠે કેસારિયાં પેરિયાં, માથે બાંદયો મોડ,

દેરબોજાઈ આપણે, મળિયું સરખી જોડ.

[આહાહા! વિધાતાએ તો મારી અને ઓટાની જ જોડી સરજુ. પણ મારાં માવતર
ભૂલ્યા.]

“માતાજી! મારાં જીવતરના જાનકીજી! તમે મારાં મોટાબાઈનાં કુળઉજળણ ભલે
આવ્યાં,” એમ કહીને લખમણાજતિ જેવા ઓટાએ માથું નમાવ્યું.

“હાં, હાં, હાં, ઓટા જામ, રેવા દ્યો,” એમ કહી બોજાઈ ઢોડી, હાથ ઝાલીને દેવરના
ઢોલિયા ઉપર બેસાડવા માંડી –

ઓટા મ વે ઉબાટે, લી પલંગ પિયો,

આધી રાતજુ ઉઠીયાં, ઓટો થાડ અથો

[એ ઓટા જમ, તું સાંભર્યો અને અધરાતની મારી નીદર ઊડી ગઈ છે. થોડા પાણીમાં માછલું ફફડે તેમ ફફડી રહી છું. આવ, પલંગે બેસ. બીજુ વાત મેળી દે.]

ઓટો બોજાઈની આંખ ઓળખી ગયો. દેવતા અડયો હોય ને જેમ માનવી ચમકે અમ ચમકીને ઓટો આઘો ઉભો રદ્દ્યો. “અરે! અરે, ભાબી!”

દી પલંગ હોથી હિજો, હોથી મુંજો બા,

તેણું તું ઘરવારી થિયે, થિયે અસાંજુ આ

[તારા ભરથાર હોથીનો આ પલંગ છે. અને હોથી તો મારો ભાઈ, એની તું ઘરવાળી. અરે, ભાબી, તું તો મારે માતાને ઠેકાણે.]

ચૌદ વરસ ને ચાર, ઓટા અસાં કે થિયાં,

નજર ખણી નિહાર, હેડાં ન રયે હાકલ્યા.

[ભાબી બોલી: મને અટાર જ વર્ષ થયાં છે. નજર તો કર, મારું હૈચું હાકલ્યું રહેતું નથી.]

ગા ગોરાણી ગોતરજ, બાયાહંદી ભજ,

એતાં વાનાં તજજુચો, ખાદ્યોમાંય અખજ.

[ઓટે કદચું: એક તો ગાય, બીજુ ગોરાણી, તૃદીજુ સગોતરી અને ચોથી ભાઈની સ્ત્રી, એ ચારેય અખાજ કહેવાય.]

ઓટો પાછો વળ્યો. અનિનની ઝાળ જેવી બોજાઈ આડી ફરી. બાહુ પહોળા કર્યા. ઓટાએ હાથ જોડીને કદચું કે –

ન હુવે રે ન થિયે, ન કટ એડી ગાલ,

કચો લાગે કુલકે, કેડો મેડિયાં માલ

[એ ભાબી, એ ન બને, એ વાત છોડી દે, કુળને ખોટ બેસે.]

“ઓટા, ઓટા, રહેવા દે, માની જ, નીકર –

ઉદા થીને દુઃખિયો, ઝંગો થીને દૂર,

છંડાશા કેરોકકડો, વેંદો પાણીઝે પૂર

[દુઃખી થઈ જઈશ. કેરાકકડાના સીમાડા છાંડવા પડશે. પાણીના પૂરમાં લાકડું તણાય એમ બદનામ થઈ નીકળવું પડશે.]

બોલ્યા વગર ઓટો ચાલી નીકળ્યો. મીણાલે ભોડી પાડીને થંભી ગઈ.

દેશવટો

“અરે રાણી! આ મો’લમાં દીવા કાં ન મળે? આ ધોર અંધાળું કેમ? તમે ટુટમુટ ખાટલીમાં શીદ પડ્યાં? ને આ લૂગડાં ચિરાયેલાં કેમ?”

ાંસુડાં પાડીને રાણી બોળી: “તમારા ભાઈનાં પરાકરમ!”

“મારો લખમણજતિ! મારો ઓટો?”

“ઠાકોર, મને અફીણ મગાવી આપો. ધોળીને પી જાં. તમારા લખમણજતિને જાળવજો ખુશીથી. તમારા રાજમહેલમાં રાજપૂતાણી નહીં રહી શકે.”

બુદ્ધો હોથી સ્ત્રીચરિત્રને વશ થઈ ગયો. સવાર પડ્યું ત્યાં કાળો જંબુમાર ધોડો અને કાળો પોશાક ઓટાની ડેલીએ હાજર છે.

દેશવટાની તૈયારી કરતાં ઓટાને મીણાલદેઅ ફરી વાર કહેવરાવ્યું:

માને મુંજા વેણ, (તો) વે'તા લદા વારીયાં,

થિયે અસાંજા સેણ, તો તજ મથ્યે ધોરીયાં.

[હજુ મારાં વેણ માન, તો તારા વહેતા ઉચાળાને પાછા વાળું. જો મારો પ્રિયતમ થા, તો તારા માથે હું ધોળી જાં.]

મિયા ભરીને માલ, ઓટે ઉચારા ભર્યા,

ખીરા, તો જુવાર, સો સો સલામું સજણા

[ઉંટને માથે પોતાની ઘરવખરી નાખી, કાળો પોશાક પહેરી, કાળે ધોડે સવાર થઈ, પોતાના બસો અસવારોને લઈને ઓટો દેશવટે ચાલી નીકળયો અને કિયોર કકડાણાના ખીરા નામના કુંગરની વિદાય લેતાં ઓટાએ ઉરચાર કર્યો કે, હે ભાઈ ખીરા, હે મારા સ્વજન, તને આજ સો સો સલમો કરું છું.]

ખીરાં, તો જુવાર, સો સો સલામું સપરી,

તું નવલખો હાર, ઓટાને વિસારીયો

વિસળદેવને ધેર

પોતાના મશિયાઈ વિસળદેવ વાદેલાની રાજધાની પીરાણા પાટણ (ધોળકા)ની અંદર આવીને ઓટે આશરો લીધો છે. એક દિવસ બજે ભાઈઓ ખાવા બેઠા છે. ભોજનની થાળી આવીને બટકું ભાંગીને વિસળદેવે નિસાસો મેલ્યો.

આવા બેઠો ખેણ, વિસળે નિસાસો વયો,

વડો મથ્યે વેણ, નિયો બાંભળીયા તણો

“અરે હે ભાઈ વિસળદેવ ! અજ્ઞદેવતાને માથે બેસીને ઊંડો નિસાસો કાં નાખ્યો? એવડાં બધાં તે શાં દુઃખ છે તારે, બેલી?” ઓટાએ ભાઈને પૂછ્યું.

વિસળદેવે જવાબ દીધો કે “હે બેલી, બાંભળીયા બાદશાહના મેણાં મારે માથે રાત-દિવસ ખટકચા કરે છે. નગરસમેઈની સાત વીસું સાંટચો જ્યાં સુધી હું ન કાઢી આવું. ત્યાં સુધી હું અનાજ નથી ખાતો, ધૂળ ફાંકું છું.”

“બાંભળીયાની સાંટયું? ઓહો પારકરની ધરતી તો મારા પગ તળે ઘસાઈ ગઈ. પલકારામાં સાંટયું વાળીને હાજર કરં છું. મારા બસો જણ બેઠા બેઠા તારા રોટલા ચાવે છે. એને હક કરી આવું” એમ કહીને કટક લઈને ઉપડયો.

આદે સરવર પાર, નજર ખાણી નિયારીયું,

એક આવે અસવાર, નીલો નેજો ફુલકિયો.

એક તળાવડીને આરે ઓટો જામ તડકા ગાળવા બેઠેલ છે. વાયરામાં લૂ વરસે છે. હરણાંનાં માથાં ફાટે એવી વરાળ ધરતીમાંથી નીકળે છે. એમાં આંખો માંડીને ઓટે જોયું તો તડકામાં એક ઘોડેસવાર ચાલ્યો આવે છે. આસમાનને માપતો એનો ભાલો રમતો આવે છે. લીલી ધજા ફરકે છે. અસવારના અંગ ઉપરનું કસેલું બખતર ઝળકારા કરતું આવે છે. કુકડાની ગરદન જેવું ઘોડાનું કાંધ, માથે બેઠેલ અસવાર, અને ઘોડાના પૂછડાનો ઊડતો ઝડો, એમ એક અસવાર, ત્રણ-ત્રણ અસવારો દેખાડતો આવે છે. સીમાડા ઉપર જાણે બીજો સુરજ ઊંઘ્યો!

ઓટાના અસવાર માંહોમાંહી વહેંચણ કરવા મંડ્યા: “ભાઈ, ઈ મુસાફરનો ઘોડો મારો!” — “ઘોડાનો ચારજામો મારો!” — “અસવારનું બખતર મારું!” — “આદમીનો પોશાક મારો!”

સામી પાળે પોતાના ઘોડાને પાણી પાટો અસવાર આ લૂંટારાઓની વાતો કાનોકાન સાંભળી રદ્દ્યો છે. મરક મરક હસે છે. જરાક પરચો તો દેખાડું, એમ વિચારીને એણે ઘોડાનો તંગ તાણ્યો. એવો તંગ તાણ્યો કે —

તેજુ તોળ્યો ત્રાજવું જેમ બજારે બકાલ,

માર્યો કેનો નો મદ્દ, ગાંડી મ કુજાયો ગાલ

જેમ વેપારી ત્રાજવું ઊંચ્યું કરે તેમ ઘોડાને તોળી લીધો! એ જોઈને ઓટો બોલ્યો, “એ રજ્યુતો! ચીથરાં ફડો માં; આમ તો જુઓ! દુંગારા જેવડા ઘોડાને જેણે તંગમાં ઊંચો ઉપાડી લીધો, એવો જોરાવર આદમી કોઈનો માર્યો મરે નહીં. અને જોરાવર ન હોટ તો એકલવાયો નીકળત નહીં. એને લૂંટવાની ગાંડી વાતો છોડી દ્યાયો!”

ત્યાં તો અસવાર લગોલગ આવી પહોરયો. મોટે મોસારિયું બાંદયું છે, મુઢનો દોરોય હજુ કૂટથો નથી, ઘૂમતા પરેવાના જેવી રાતી આંખ ઝગે છે, ભમ્મરની કમાનો ખેંચાઈને બેળી થઈ ગઈ છે, મો ઉપર મીઠ મંડાય નહિ એવો રૂડો અને કરડો જુવાન નજુક આવી ઓબો.

અહાહાહા! ઓટા જામના અંતરમાં ટાટો શેરડો પડી ગયો. સાહેબધણીએ સંસારમાં શું રૂપ સરજયું છે! ને આવડી અવરથાએ અને આવે વેશે આ વીર પુરુષ બીજે કયાં જાય? કોઈક ગફને ગોખે વાત જોતી મૃગનેનીને મળવા જાતો હોય, બાળપણનો બેરાબંધ હોય, એવું હેટ મારા કલેજામાં આજ કાં ઓગે?

“કાં રજપુતો!” સવારે પડકાર દીધો: “મને લુંટવો છે ને તમારે? શૂરવીરો, એમાં કાં બોઠા પાડો? ઓઠો. કાં અકકેક જણ આવી જાવ, ને કાં સહુ સાથે ઊતરો; જોર હોય તો મારાં લૂગડાંઘરેણાં આંચકી ત્યો.”

રજપુતો એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. હસીને ઓટો બોલ્યો: “માફ કરો, મારાં ભાઈ, મનમાં કાઈ આણશો મા. મારા રજપુતોએ ભૂલ કરી. ઊતરો, બા, કસુંબો લેવા તો ઊતરો.”

“ના, ના, એમ મારાથી ન ઊતરાય. તમ સરખા શૂરવીરના દાયરામાં હું કેમ શોભું? અરે દાયરાના ભાઈઓ, આમ જુઓ. આ ખીજડાનું ઝાડ જોયું? એના થડમાં હું તીર નાખું. તમે એને ખેંચી કાટો એટલે બસ. બાકીનું બધું તમારાં!”

એમ કહી અસવારે ખબેથી ધનુષ્યની કમાન ઊતારી. ત્રણસો ને સાઠ તીરનો ભાથો ભર્યો છે એમાંથી એક તીર તાણીને કમાન ઉપર ચડાવ્યું. ઘોડાના પેંગડા ઉપર ઓબો થઈ ગયો. કાન સુધી પણાઈ ખેંચીને તીર છોડ્યું. હવામાં ગાજતું જતું તીર અંખના પલકારા ભેગું તો ખીજડાના થડમાં ખૂંતી ગયું. ફક્ત તીરની લાકડી ચાર આંગળ બહાર રહી.

રજપુતોના શાસ ઊંચે ચડી ગયા. ઓટો જામ અસવારના મો સામે જોઈને કુલેલ છાતીએ બોલી ઉઠ્યો: “વાહ બાણાવળી! વાહ ધનુર્ધારી! વાહ રે તારી જનેતાને! ધન્યભાગ્ય તારાં વારણાં લેનારી રજપૂતાણીનાં! વાહ રજપૂતડા!”

ઝાડે ઘાવ ન ઝીલિયાં, ધરતી ન ઝીલે ભાર,

ને કાળા મથ્થાજો માનવી, અંદરજો અવતાર

[આ ઝાડે પણ જેનો ઘા ન ઝીલ્યો અને ધરતી જેનો ભાર ઝીલ્યાથી પગ નીચે કડાકા કરે છે, એ પુરુષ કાળા માથાનો માનવી નહીં, પણ સાચોસાચ ઇન્દ્રનો અવતાર દીસે છે.]

અસવારે હાકલ દીધીઃ “ઠાકોરો ! ઉઠો, કોઈક જઈને એ તીર ખેંચી લાવો તો પણ હું સરસામાન સોપી દઉં.”

રજપુતો ઉઠ્યા, ચાર આંગળની લાકડી ખેંચવા માંડ્યા પણ તીર ચસ દેતું નથી.

“જુવાનો, ઉતાવળા થાઓ મા. ફરીને બળ વાપરો.”

પણ ઓટાના યોજ્ઝા શરમાઇ ગયા એટલે અસવાર પોતે ચાલ્યો. જઈને તીર તાણ્યું. જેમ માખણાના પિંડામાંથી મોવાળો ખેંચાય તેમ તીર ખીજડામાંથી ખેંચાઇ આવ્યું.

અજાણ્યા પરદેશીના એક પછી એક શૂરાતન જોઈ જોઈને ઓટાને લોહી ચડતું જાય છે. પોતાનો નાનેરો ભાઈ પરાકરમ દાખવતો હોય તેમ ઓટો ઓછો ઓછો થઈ રદ્દ્યો છે. ઓટો ઉઠ્યો. બાવકું જાલીને અસવારને ઘોડેથી ઉતારી લીધો. ઘોડાના ધાસિયા પાથર્યા હતા, તેની ઉપર બેસાડીને પ્રેમભીની નજરે ઓટાએ પૂછ્યું:

ઓટો મુખેથી આખવે, જાણાં તોજુ જાત,

નામ તો હોથી નગામરો, સાંગણ મુંજો તાત.

“બેલીડા! તમારું નામ, ઠામ, ઠેકાણું તો કહો.”

“મારું નામ હોથી નગામરો. સાંગણ નગામરો મારો બાપ થાય. મારું હુલામણું નામ એકલમલ.”

“એકલમલ!” નામ લેતા તો ઓટાનાં ગલોઝાં જાણે ભરાઈ ગયાં: “મીઠું નામ! ભારી મીઠું નામ! શોભિતું નામ!”

“અને તમારું નામ, બેલી?” એકલમલે પૂછ્યું.

“મને ઓટો જામ કહે છે.”

“આ હા હા હા ! ઓટો જામ તમે પોતે? ઓટો કિયોરનો કહેવાય છે એ પંડે? ભાભીએ દેશવટો દેવાર્યો એ કરછમાં અમે જાણ્યું હતું. પણ કારણ શું બન્યું તું, ઓટા જામ?”

“કાઈ નહીં, બેલી! એ વાત કહેવરાએ મા. હોય, માટીના માનવી છીએ, ભૂલ્યા હશું.”

“ના, ના, ઓટા જામ! હનુમાનજતિ જેવો ઓટો એવું ગોથું ખાય નહીં. કરછનો તો પાપીમાં પાપી માણસ પણ એવું મને નહિં.”

“બેલી! આપણે પરદેશી પંખીડાં કહેવાઈએ. કરંસંજોગે બેળાં મળ્યાં. હજુ તો આંખોની જ ઓળખાણ કહેવાય. બે ઘડીની લેણાદેણી લૂંટી લઈએ, જુદાઈની ઘડી માથે

ઉભી છે. કલેજ ઉદ્યારીને વાતો કરવા જેટલો વખત નથી. માટે મેળો ને એ વાતને. આવો, કસુંબા પિયે.”

ઓટાને ને એકલમલ્લે સામસામી અંજલિ ભરી. એકબીજાને ગળાના સોગંદ આપીને અમલ પીવરાવ્યા. પીતાં પીતાં થાકતા નથી. હાથ ઠેલતા જીવ હળતો નથી. કસુંબાની અંજલીઓમાં એક બીજાનાં અંતર રેડાઈ ગયાં છે. અમલ આજ અમૃતના ઘૂંટડા જેવું લાગે છે. જેમ —

મૂંમન લાગી તુંમનાં, તુંમનાં લાગી મું,
લૂણ વળુંભ્યા પાણીએ, પાણી વળુંભ્યા લૂણ.

જાણે લૂણ-પાણી ઓગળીને એક થઈ જાચ તેવાં સામસામાં અંતર પણ એકાકાર થઈ ગયાં. મુખે જાંઝું બોલતું નથી. ઓટો વિચાર કરે છે કે ‘હે કિસ્મત! આ બસોને બદલે એકલો એકલમલ્લ જ મારી સંગાથે ચડ્યો હોય, તો આભજમીનના કડા એક કરી નાખતાં શી વાર?’

એકલમલ્લે પુછ્યું: “ઓટા જામ, કેણી કોર જાશો?”

“ભાઈ, નગરસમોઈના બાંભણીયા બાદશાહની સાંટયું કાટવા. કેમ કે, એ કારણે પીરાણા પાટણનો ધણી મારો માશિયાઈ વીસળેવ પોતાની થાળીમાં ચપટી ઘૂળ નાખીને ધાન ખાય છે. પણ તમે કચાં પદ્ધારો છો?”

એકલમલ્લે મોટું મલકાત્યું: “બેલી, એક જ પંથે — એક જ કામે.”

“ઓહોહો! ભારે મજાનો જોગ; પણ તમે કોની સારં ચડ્યા છો?”

“ઓટા જામ! કનરા કુંગારની ગુંજમાં અમારાં રહેઠાણ છે. બાપુ મોતની સજાઈમાં પડ્યા. છેલ્લી ઘડીએ જીવ નીકળતો નહોતો. એને માથેય બાંભણીયાના વેર હતાં. બાંભણીયાની સાંટયો લાવવાની પરતિઝા અધૂરી રહેતી હતી, એટલે બાપુનો જીવ ટૂંપાતો હતો. મે પાણી મેલ્યું અને બાપુને સદગતિ દીધી.”

“એકલમલ્લ ભાઈ! આપણે બેય સાથે ચડીએ તો?”

“ઓટા જામ; સાથે ચડીએ પણ મારો કરાર જાણો છો? મહેનત અને કમાણી, બેયમાં સરખો ભાગ : અરધમાં તમે બધા અને અરધમાં હું એકલો: છે કબૂલ?”

ઓટો કબૂલ થયો. પણ ઓટાના રજપુતો રાઈતું મેળવવા મંડ્યા.

ભાઈબંધી

પડખોપડખ ઘોડા રાખીને બેય બેલબંધ હાત્યા જાચ છે. પારકરની ધરતીના તરણેતરણાને જાણે કે એકલમલ્લ ઓળખતો હોય તેમ ઝાડવાં, દેવસ્થાનો, નદીનાળા

અને ગઠકંગરાનાં નામ લઈ લઈ ઓટાને છોશે છોશે ઓળખાવતો જાય છે. બેચ ઘોડા પણ એકબીજાનાં મો અડકાડતા, નટવાની જેમ નાચ કરતા કરતા, નખરાંખોર ડાબા નાખતા ચાલ્યા જાય છે.

બરાબર રાતને ચોથે પહોરે નગરસમેઈને ગઠે પહોરયા. એ કોટમાં સાતવીસ સાંટયો પુરાય છે. દેવળનાં થંભ જેવા પગવાળી, રેશમ જેવી સુવાંણી ઊંવાટીવાળી, પવનવેગી અને મનવેગી – એવી અસલ થળની સાતવીસ સાંટયો તો બાંભણીયા બાદશાહનાં સાચાં સવા-લખા મોતી જેવી છે. રાતોરાત પચાસ-પચાસ ગાઉની મજલ ખેંચીને એ પંખીણી જેવી સાંટયો બાંભણીયાને ઘેર લુંટનો માલ પહોંચાડે છે. એનો ચોકીદાર રૂડિયો રબારી હોય ત્યાં લાગી ધાણીને (ઉંટનો તબેલો) બારણે ચડવાની કોની મગફૂર?રૂડિયાનો ગોળો જેની ખોપરી ઉપર પડે એના માથાના કાછલાં થઈને ઊડી પડે. પણ આજ ધાણી ઉપર રૂડિયો નથી. બીજા ચોકીદારની આંખ મળી ગઈ છે.

એકલમલ્લ બોલ્યો: “બાઈ ઠાકોરો, બોલો, કાં તો હું ધાણીનો ઝાંપો તોડું અને તમે સાંટયો હાંકીને ભાગો, કાં તો તમે ઝાંપો તોડો તો હું સાંટયો લઈ જાઓ.”

“એકલમલ્લ, તમે ઝાંપો તોડો, અમે સાંટયો બહાર કાઢશું.”

રજપુતોએ એકબીજાની સામે આંખોના મિચકારા કરીને જવાબ દીધો.

એકલમલ્લ હાલ્યો. ઝાંપાની નીચે જગ્યા હતી. હેઠળ પેસીને એકલમલ્લે પોતાની પીઠ ભરાવી, ધીરે ધીરે જોર કર્યું. ઝાડના થડનો તોતિંગ ઝાંપો ધરતીમાંથી ઊંચકાવી નાખીને આદે ફુગાવી દીધો.

રજપુતો દોડ્યા સાંટયો કાઢવા, પણ સાંટયો નીકળતી નથી. ગલોફાં કુલાવીને ગાંગરતી સાંટયો આડીઅવળી દોડે છે. રજપુતોના માથાને બટકા ભરવાં ડાચા ફાડે છે. એકલમલ્લ ઊભો ઊભો રજપુતોનું પાણી માપે છે.

ત્યાં ચોકીદાર જાગ્યા. હાકલા-પડકારા ગાજુ ઉઠ્યા. બાંભણીયાનાં ગઠમાં બૂમ પડી કે ‘ચોર! સાંટયુંનાં ચોર! નગરાને માથે ધોસા પડ્યા. અને રજપુતોએ કાયર થઈને કરગરવા માંડયું: “એકલમલ્લબાઈ, હવે અમારી આબરા તારા હાથમાં...”

“બરસ, દરબારો! શૂરાતન વાપરી લીધું? સાંટયો લેવા આવતાં પહેલાં ઇલમ તો જાણાવો’તો!” એમ કહીને એકલમલ્લે ભાથામાથી તીર તાણ્યું. એક સાંટયનાં ડેબામાં પરોવી દીધું. લોહીની ધાર થઈ તેમાં પોતાની પછેડી લઈને ભીજાવી. ભાલા ઉપર લોહિયાળ પછેડી ચડાવી એક સાંટયને સુંધાડી અને પછેડી ફરફરાવતો પોતે બહાર ભાગ્યો.

લોહીની ગંધે ગંધે સાતે વીસ સાંટયોએ દોટ દીધી. મોખરે લોહીયાળ લૂગડાને ભાલા ઉપર ફરફરાવતો એકલમલ્લ દોડ્યો જાય છે અને વાંસે એક સો ને ચાલીસ સાંટયો

ગાંગરતી આવે છે.

“વાહ એકલમલ! વાહ એકલમલ વાહ બેલીડા!” એમ ઓટો ભલકારા દેતો આવે છે.

ત્યાં તો સુરજ ઊંચો. વાંસે જુઅે છે તો દેકારા બોલતા આવે છે. ધરતી ધણોણી રહી છે. આભમાં ડમરી ચડી હોય તેમ બાંભણીયાણી વહાર વહી આવે છે. એકલમલ બોલ્યો: “રજપુતો ! કાં તો તમે સાંટયોને લઈ ભાગી છૂટો, ને કાં આ વારને રોકો.”

રજપુતો કહે: ભાઈ! તમે આ વારને રોકો. અમે સાંટયોને લઈ જઈને સરખા ભાગ પડી રાખશુ!”

એકલમલનાં હાથમાંથી લોહીયાળા લૂગડાનો નેજો લઈ રજપુતો હાલી નીકળ્યા. પાળેલી ગાયોની પેંક સાતે વીસ સાંટયો વાંસે દોડી આવે છે. પોતાના લોહીની દરાણ એને એવી મીઠી લાગે છે.

“ઓટા જામ! તમેય ભાગો. શીદ ઊભા છો? મારી પાછળ મોટું કટક આવે છે, તમે બચી છૂટો.” એકલમલ બોલ્યો.

“બેલી, કોના સારં બચી છૂટું? કોઈનો ચૂડો ભાંગવાનો નથી.”

“અરે, કોઈક બિચારી રાહ જોતી હશે.”

“કોઈ ન મળો, બેલી! સંસારમાં કયાય માયા લગાડી નથી.”

એમ મોતના ડાચામાં ઊભા ઊભા બેય જુવાનો મીઠી મીઠી મશકરીઓ કરી રદ્દ્યા છે. એકલમલે ઘોડા ઉપરથી પલાણ ઉતારી, સામાન આડોઅવળો નાખી, ઘોડાને ખરેરો કરવા માંડ્યો.

“અરે, એકલમલભાઈ! આવી રીતે મરવું છે? વાર હમણાં અંબશે, હો!”

આંબવા દ્યો, ઓટા જામ! તમે આ ધાસિયા ઉપર બેસો. જો મરવું જ છે, તો મોજ કરતાં કરતાં કાં ન મરવું?”

બાંભણીયાની ફોજનો ફોજદાર આધેથી જોઈ રદ્દ્યો છે: “વાહ અલ્લા! વાહ તારી કરામત! બેય દુશ્મન ધરપત કરીને બેઠા છે – કેમ જાણો આપણે કસુંબો પીવા આવતાં હોઈએ!”

“એઝ બાદશાહ!” એકલમલે ઘોડાને ખરેરો કરતાં કરતાં અવાજ દીધો: પાછો વળી જા, એઝ લાખોના પાળનાર, પાછો વળી જા. તારી બેગમ દરાસકે દરાસકે રોશે.”

ખડ! ખડ! ખડ! ફોજ હસી પડી. એકલમલે અસવાર થઈને ઘોડો કૂદાવ્યો. તીર કાંભઠા ઉપાડ્યા.

પેલે વેલે બાણ, પૂરે તગારી પાડિયા

કુદાયા કેકાણ, હોથી ઘોડો ઝલ્લિયો

(પહલે જ તીરે પાદશાહના ડંકા વાળાને પાડી દીધો, ડંકો ધૂળમાં રોળાણો)

તોય બાંભણિયાનો સેનાપતિ દરિયલખાન ચાલ્યો આવે છે. એકલમલલે ધનુષ્ય ઉપાડ્યું. તીર ચડાવ્યું, કાં સુધી પણાં ખેંચી પડકાર્યું: “બાદશાહ, તારી થાળીમાં લાખોના કોળિયા કહેવાય. તને મારુ તો પાપી ઠણં: પણ તારું છતર સંભાળજો.”

એકલમલના ધનુષ્યમાંથી સુસવાટ કરતું તીર છૂટ્યું. બાંભણિયાનું છતર ઉપાડી લીધું.

બીજે દાયે બાણ, પૂરે છતર પાડિયો

કુદાયા કેકાણ, હોથી હલ્લી નીકળ્યો

(છતર પાડ્યું, ઘોડો કુદાવ્યો અને એકલમલ ચાલી નીકળ્યો | તાજુબીમાં ગરક થઈ બાંભણિયો થંભી ગયો)

“વાહ, રજપૂત, વાહ વાહ !” એમ બોલીને દરિયલખાન સેનાપતિ પૂછે છે

માડું તો મુલાન, તું કિયોરજો રાજિયો

પૂછે દરિયલખાન, રાપ સોરંગી દાટિયો

(એ માનવી, તું એવો બહાદુર કોણ? તું પોતે જ કિયોર નો રાજા ઓટો?),

ને માડું મુલાન, ને કિયોરજો રાજિયો

ખુદ સુણ દરિયલખાન, (હું) ચાકર છેલ્લી બાજરો

(હે સેનાપતિ, હું તો ઓટા જામ ની છેલ્લી પંગત નો લડવૈયો છું, મારાથી તો સાતગણા જોરાવર યોજ્ધા આખે માર્ગે ઉભા છે માટે પાછા વળી જાવ, નીકર કણરસ્તાનું વિસ-પરિચસ વીધા વધી પડશે)

બાંભણીયો કે બેલીડા, કરીયે તોજુ આસ

કરોડ ડીજા કોડચ્યું ચંદર ઊગે આસ

(બાંભણીયે સાદ દીધો કે હે શૂરવીર, તારી એકની જ આશા કરતો ઊભો છું, હાલ્યો આવ, દર મહિને ચાંદરાતને દિવસે તને એક કરોડ કોરીનો મુસારો ચૂકવીશ.)

“માફ કરજો, બાંભણીયા રાજા! મને દરગુજર કરજો!”

કરોડ ના લિજું કીનજા, ના કીજું કીનજુ આસ

ઓટો અસાંજો રાજિયો, આઉં ઓટે જો દાસ

(કોઈ ની કરોડ કોરી લૂંટીશ નહીં. મારી આશા મેળી દેજે, હું ઓટા નો દાસ છું.)

“યા અલલા!” એમ નિસાસો નાખીને બાંભણિયો પાણો વળી ગયો.

ઓટો અબોલ ઉભો રદ્દ્યો છે, ઓટાને વાચા જડતી નથી. એક જ ઘડીની ઓળખાણ થતાં જ મારે માથેથી ઓળઘોળ થઈ જનારો આ એકલમલ આગલે ભાવે મારે શું થાતો હશે! કેટલા જન્મનું માગણું ચૂકવવા આ માનવી આવ્યો હશે?

“ઓટા જામ!” એકલમલે સાદ કર્યો: “કોનું દયાન ધરી રદ્દ્યા છો? કહેતા હતાં ને, કોઈની સાથે માચા લગાડી નથી?”

“બેલી ! બેલી ! બેલી !” ઓટો એટલું જ ઉચ્ચારી શક્યો, જુભના લોચા વળી ગયા. ઘોડે ચડીને બેય અસવારો ચાલી નીકળયા.

એક તળાવડીની પાળે સાંદ્ર્યોના બે ભાગ પાડીને રજપૂતો બેઠા છે. જાતવંત સાંદ્ર્યો જુદી તારવી છે અને ખાંડીયાબાંડિયાનું ટોળું બતાવીને રજપૂતો બોલ્યા: “એકલમલભાઈ, લ્યો આ તમારો ભાગ.”

“ઓટા જામ !” એકલમલ મરકીને બોલ્યો: “જોયા તમારા રજપુત? કેવી ખાનદાની બતાવી રદ્દ્યા છે!”

“ધિક્કાર છે, રજપૂતો ! જનેતાઓ લાજે છે !” એમ કહીને ઓટાએ ટોળાની વરચોવરચ ઘોડો નાખ્યો. સારી અને નરસીના સરખા ભાગ પાડી નાખ્યા. “લ્યો ભાઈ, તમારો ભાગ ઉપાડી લ્યો, એકલમલ !”

“ઓટા જામ, મને મારો ભાગ પહોંચી ગયો છે. મારી સાંદ્ર્યો હું તમને ભેટ કરું છું. મારે સાંદ્ર્યોને શું કરાવી છે? મારા બાપુના જુવની સદ્દગતિ સારું જ મેં તો આ મહેનત કરી. અને હવે, ઓટા જામ, રામરામ ! અહીંથી જ હવે નોખા પડશું.”

નહિ વિસારં

જાડની ડાળીઓ જાલીને બેય જુવાન ઉભા રદ્દ્યા. સામસામા ઉભા રદ્દ્યા. હૈયે ભર્યું છે એટલું હોઠે આવતું નથી. આંખમાં જળજળિયાં આણીને ઓટો બોલ્યો: “બેલીડા ! વિસરી તો નહિ જાઓ ને?”

“ઓટા જામ ! હવે તો કેમ વિસરાશો?”

જો વિસારં વલહા, ઘડી એક જ ઘટમાં

તો ખાપણમાંચ ખતા, (મુંને) મરણ સજાયું નવ મળે

(એક પલક પણ જો મારા હૈથામાંથી હું મારા વા'લા ને વિસારું તો તો, હે ઈશ્વર, મને મરણ ટાણે સાથરોય મળશો મા, અંતરિયાળ મારું મોત થાજો, મારું મડદું ટાંકવા ખાંપણ પણ મળશે નહિ, ઓટા જામ વધુ તો હું શું કહું?)

જો વિસારું વલલા, રાદિયામાંથી રૂપ

તો લાગે ઓતારજી લૂક, થર બાબીડી થઈ ફરા

(હે વા'લીડા અંતરમાંથી જો તારું રૂપ વિસરી જાઉં તો મને ઓતરાઈ દિશાના ઊના વાચરા વાજો, અને થરપારકર જેવા ઉજજડ અને આગામરતા પ્રદેશમાં બાબીડી (હોલી) પંખિઓનો અવતાર પામીને મારો પરાણ પોકાર કરતો કરતો ભટકયા કરજો.)

“લ્યો ઓટા જામ, પરણો તે દી એકલમલભાઇને યાદ કરજો. અને કામ પડે તો કનરા દુંગરના ગાળામાં આવી સાદ કરજો. બાકી તો જુવ્યા-મુખાના જુહાર છે.”

એટલું બોલીને એકલમલે ઘોડો મરડયો. એ આભને ભરતો ભાલો, એ ખંબે પડેલી કમાન, એ તીરનો ભાથો, વંકો અસવાર, વંકો ઘોડો અને અસવારને માથે ચામર ઢોળતો એ ઘોડાના પુંછનો ઝૂડો: બધુંચ ઓટો જામ ઊભો ઊભો જોઈ રદંયો. પાછો વળી વળીને એકલમલ નજર નાખતો જાય છે. સલામો કરતો જાય છે. જાય છે ! ઓ જાય ! ખેપટમાં અસવાર ટંકાઈ જાય છે. માત્ર ભાલો જ ઝબૂકે છે.

એક ઘોડો ! ઓટાનો ઘોડો જંબુમોર અને એકલમલનો ઘોડો એળચી: એકબીજાને દેખ્યાં ત્યાં સુધી બેઉ ઘોડા સામસામી હાવળ દેતા ગયા. ઘોડાનેય જાણે પૂર્વજન્મની પ્રીત બંધાણી હતી.

પંખી વિનાના સૂના માળા જેવું હૈચું લઈને ઓટો પોતાના અસવારોની સાથે ચાલી નીકળયો. અને બીજું કાંઈ ભાન નથી. એના અંતરમાં છેલ્લા એ ઉદ્દગારોના ભણકારા બોલે છે: 'શ્રી પુરાષને કહે એવા દુછા એકલમલે કાં કદયા? એની તણખાગરતી આંખડીઓ એ ટાણે અમીભરી કાં દેખાણી? એના સાવજ જેવા સાદમાં કોયલના સુર કાં ટોકીએ?"

એણે ઘોડો થંભાવ્યો.

‘ના, ના, હે જુવ, એ તો ખોટા ભણકારા.’

ઘોડો હાંકયો, પણ મન ચગડોળે ચર્દયું. કોઈક જાલી રાખે છે, કોઈ જાણે પાછું વાળે છે. ફરી વાર ઘોડો થંભાવ્યો. સાથીઓને કદયું: “ઓ ભાઈઓ !

જાગ્રા કીજ જુવાર, વીસળેવ વાદેલકે,

જિતે અંબી વાર, તિતે ઓટો છંડિયો,

[જાઓ, જઈને વીસળદેવ વાદેલાને મારા જાઓ કરીને જુહાર દેજો; અને જો પૂછે કે ઓટો કયાં, તો કહેજો, કે જ્યાં બાંભણીયાની સેના આંખી ગઈ ત્યાં ધીગાણું કરતાં કરતાં ઓટો કામ આવી ગયો.]

એટલું કહીને ઓટાએ ઘોડો પાછો વાળ્યો. પોતાને રસ્તાની જાણ નથી. જંબુમોરની ગરદન થાબડીને બોલ્યો: “હે દેવમુની, તારી કાનસુરીએ ચોકડું છોડી દઉં છું. તને સુજે તે માર્ગ ચાલ્યો જાજે.”

જંબુમોર ઘોડો પોતાના ભાઈબંધ એળચીને સગડે સગડે ડાબા મેલતો ચાલી નીકળ્યો.

ચખાસર સરોવર: કિનારે ઝાડવાંની ઘટા ઝટુંબી રહી છે. પંખી કિલ્લોલ કરે છે.

ચખાસરના ઝુંડમાં જઈને જંબુમોરે હાવળ દીધી. ત્યાં તો હું - હું - હું - હું ! કોઈક ઘોડાએ સામિ હણોણાટી દીધી.

અવાજ ઓળખાનો. એકલમલનાં ઘોડા એળચીનો જ એ અવાજ. આદેથી નીલો નેજો, ભાલો, તરવાર અને બખતર ઝાડને ટેકે પડેલાં દેખ્યાં.

અહાહા! એ જ મારા બેલીડાનો સામાન. બેલી મારો નહાતો હશે. પાલે ચડ્યો, ઝબકચ્યો. શું જોયું?

ચડી ચખાસર પાર, ઓટે હોથલ ન્યારિયા,

વિષાઈ બેઠી વાર, પાણી મથ્યે પદમણી

[પાળે ચડીને નજર કરે ત્યાં તો ચખાસરના હિલોળા લેતાં નીર ઉપર વાસુકિનાગનાં બચળાં જેવા પેનીટક વાળ પાથરીને પદમણી નહાય છે. ચંપકવરણી કાચા ઉપર ચોટલો ઢંકાઈ ગયો છે.]

ચડી ચખાસર પાર, હોથલ ન્યારી હેકલી,

સીધ ઉખલા વાર, તરે ને તડકું દિયે

[એકલી સ્ત્રી! દેવાંગના જેવાં રૂપ! પાણી ઉપર તરે છે. મગર માફક સેલારા મારે છે.]

પદમણીએ પાળ માથે પુરુષ પેખ્યો. ઓટા જામને જોયો. ઉધાડું અંગ જળની અંદર સંતાડી લીધું. ગરદન જેટલું માથું બહાર રાખીને હાથ હલાવીને અવાજ દીધો:

ઓટો ઓથે ઊભિયો, રેખડિયારા જામ,

નહિ એકલમલ ઉમરો, હોથલ મુંજો નામ

[એ ઓટા જામ, ઝાડની ઓથે ઊભા રહે. હું તમારો એકલમલ નહિ, હું તો હોથલ. હું નારી. મને મારી એબ ટાંકવા દયો.]

મહા પાતક લાગ્યું હોય તેમ ઓટો અવળો ફરી ગયો. પાણેથી નીચે ઉતરી ગયો. એનું જમણું અંગ ફરકવા માંડ્યું. અંતર ઉછળી ઉછળીને આખે અડી રદ્યું છે. એના કલેજામાં દીવા થઈ ગયા છે. એની રોમરાઈ ઊભી થઈ ગઈ છે.

પદ્મણી પાણીમાંથી બહાર નીકળી. નવલખા મોતીનો હાર વીખરાયો હોય એવાં પાણીના ટીપાં માથાના વાળમાંથી નીતરવા મંડ્યા. થડકતે હૈયે એણે લૂગડાં પહેર્યા. પણ બોલી: “ઓટા રાણા, આવો.”

વાચા વિનાનો ઓટો, હાથ ઝાલીને કોઈ દોરી જતું હોય તેમ ચાલ્યો. અબોલ બજે કનરા કુંગરામાં પહોરયા. ભોયરામાં દાખલ થયા. પાખાણના બાજઠ, પાખાણની સજાઈ, પાખાણનાં ઓશીકાં: એવું જાણે કોઈ તપિયાનું ધામ જોયું. શિલા ઉપર ઓટો બેઠો. પદ્મણી ઊંડાણમાં ગઈ.

થોડીવારે પાછી આવી. કેસર-કંકુની આડ કરી, સેંથામાં હિંગળો પૂરી, આંખડીમાં કાજળ આંજુ, નેણમાં સોધો કંડારી, મલપતાં પગલાં ભરતી આવી. પાવાસરની જાણે હંસલી આવી. જાણે કાશ્મીરની મૃગલી આવી. સિંહલભીપની જાણે હાથણી આવી. હોથલ આવી.

એકલમલલની કરડાઈ ન મળે, બાળાવળીના લોખંડી બાહુ ન મળે, ધરતીને દલજાવનારા ધબકારા ન મળે. લોટાના બખતર હેઠળ શું એકલમલ્લે રૂપના આવડા બધા ભંડાર છુપાવેલા હિતા!

“ઓટા જામ! સમરયા પારખીને આવ્યો?”

“હે દેવાંગના! હું આવ્યો તો હિતો તમને ભેર જાણીને. મારો સંસાર સળગાવીને આવ્યો છું. મારા એકલમલ્લ બેલીને માટે જૂરતો આવ્યો છું.”

“ઓટા, બાપની મરણ-સજાઈ માથે વ્રત લીધેલાં કે સાંદ્રયું વાળયા પહેલાં વિવા ન કરાં. એ વ્રત તો પૂરાં થયાં. તારી સાથે લેણાદેણી જાગી. સંસારમાં બીજા સહુ ભાઈ-બાપ બની ગયા. પણ તારી આગળ અંતર ન ઉદ્ઘડી શક્યું. આખો ભવ બાવાવેશે પૂરો કરત. પણ ચાર, ચાર મહિનાના મેલ ચડેલા તે આજ ના'વા પડી. તેં મને ના'તી ભાળી. બસ, હવે હું જીજે કચાં જાઓ?”

ઓટો ધરતી સામે જોઈ રદ્યો.

“પણ ઓટા, જોજે હો! મારી સાથે સંસાર માંડવો એ તો ખાંડાની ધાર છે. હું મરતલોકનું માનવી નથી. તારા ધરમાં હોથલ છે એટલી વાત બહાર પડે તે દી તારે ને મારે આંખયુંનીયે ઓળખાણ નહિ રહે, હો!”

ઓટાની ધીરજ તૂટી —

ચાય તો માર્ય જિવાદ્ય, મરણું રંગું માશૂક છ્ય,

જીવ જિવાડણાહાર, નેણાં તોજાં નિગામરી,

[હોથલ, હે નિગામરાની પુત્રી, ચાહે તો મને માર, ચાહે તો જિવાડ, તારે હાથે તો મરવુંયે મીહું.]

પછી તો —

રણમેં કિયો માંડવો, વિષાઈ દાડમ દરાખ,

ઓટો હોથલ પરણીજેં, (તેંજુ) સૂરજ પૂરજે સાખ

[વનરાવનમાં દાડમડીનાં ઝાડ ઝૂલી રદ્દયાં છે. ઝાડવાંને માથે દ્રાક્ષના વેલા પથરાઈને લેલુંબ મંડપ રચાઈ રદ્દયા છે. એવા મંડપનો માંડવો કરીને ઓટો-હોથલ આજ હથેવાળે પરણે છે. હે સૂરજદેવ, અની સાક્ષી પૂરજે.]

ચોરી આંટા ચાર, ઓટો હોથલસેં ડિના,

નિગામરી એક નાર, બિયો કિયોરજો રાજિયો

[તે દિવસે સાંજને ટાણે, ઓટો હોથલની સાથે ચોરીના ચાર આંટા ફર્યો. એક નિગામરા વંશની પુત્રી, ને બીજો કિયોર કકડાણાનો રાજીવી: માનવીએ અને દેવીએ સંસાર માંડ્યા. કુંગરનાં ઘર કર્યા. પશુપંખીનો પરિવાર પાળયો.]

સજણ સંભરિયાં

એવા રસભર્યા સંસારના દસ-દસ વરસ જાણે દસ દિવસ જેવડાં થઈને વીતી ગયાં છે. હોથલના ખોળામાં બે દીકરા રમે છે. કનરાની કુંજો એ સાવજ જેવા જખરા અને જેસળની ત્રાડોથી હલમલી હાલી છે, ઘટાટોપ ઝાડીમાં હિલોળા મરયા છે. એવે એક દિવસ આધે આધે ઓતરાદી દિશામાં જ્યાં વાદળ અને ધરતીએ એકબીજાને બથ ભરી છે, ત્યાં મીટ માંડીને ઓટો જામ શિલા ઉપર બેઠો છે. એના અંતરમાં અકળ ઉદાસી ભરી છે. ત્યાં તો મેઘ-ધરતીના આલિંગનમાંથી વરસાદના દોરિયા કૂટયા.

ઉત્તર શેડ્યું કદફિયું કુંગર ડમારિયાં,

હેડો તડકે મરજ જું, સજણ સંભરિયાં

[ઓતરાદા આભમાં વાદળીઓની શેડ્યું ચડી, કુંગરા ઉપર મેઘાડંબર ધધૂંભ્યો. આણું વળીને મહિયરથી ચાલી આવતી કામનીઓ જેમ પોતાના સ્વામીનાથ ઉપર વહાલ વરસાવતી હોય તેમ વાદળીઓ લીલુડા કુંગરાને હૈયે અઠળક નીરે ટળવા લાગી. અને થોડા પાણીમાં માછલું તરફકે તેમ ઓટાનું હૈયું તરફકડવા મંડ્યું. ઓહોહો! ઓટાને સ્વજન સાંભર્યાં. પોતાની જન્મભોગ સાંભરી. બાળપણાના ભિતરો સાંભર્યાં. વડેરો અને

નાનેરો ભાઈ સાંભર્યા. કિયોર કકડાણાનો પથથરે પથથર અને ઝાડવે ઝાડવું સાંભરી આવ્યાં. ઓટો ઉદાસ થઈ ગયો. જન્મભોમની દિશામાં જોઈ રહ્યો.]

દીકરાઓ બાપુ પાસે રમવા આવ્યા. જીવતરમાં તે દિવસે પહેલી જ વાર બાપુએ બેટાઓને બોલાવ્યા નહિ. દોડીને દીકરાઓએ માતાને જાણ કરી: “માડી, બાપુ આજ કેમ બોલતા નથી?”

લપાતી લપાતી હોથલ આવી. હળવેક રહીને એણે પછવાડેથી ઓટાની આંખો દાબી દીધી.

તોય ઓટો બોલ્યો નહિ.

“ઓટા જામ! શું થયું છે? રિસાણા છો? કાંઈ અપરાધ?”

ત્યાં તો કેહૂ....ક! કેહૂ....ક! કેહૂ....ક! મોરલો ટૌકયો.

જાણે કિયોરની ધરતીમાંથી મોરલો સંદેશા લઈને કનરે ઊતર્યો. ડળક! ડળક! ડળક! ઓટાની આંખમાંથી આંસુ વહેવા મંડ્યાં.

“મારો પીટયો મોરલો વેરી જાગ્યો!” કહીને હોથલે હાકલ દીધી.

મત લવ્ય મત લવ્ય મોરલા, લવતો આધો જ,

એક તો ઓટો આણોહરો, ઉપર તોજુ ધા.

[ઓ મોરલા, તારી લવારી કરતો તું દૂર જા. આજ એક તો મારો ઓટો ઉદાસ છે, અને તેમાં પાછો તું ધા પોકારીને એને વધુ અફસોસ કાં કરાવી રહ્યો છે?]

અને મોરલા —

મારીશ તોકે મોર, સિગણજાં ચડાવે કરે,

આયેં ચિતજા ચોર, ઓટેકે ઉદાસી કિયો

[તું ઊડી જા, નીકર તને તીર ચડાવીને વીધી નાખીશ; હે ચિતડાના ચોર, આજ તેં મારા ઓટાને ઉદાસ કરી મૂક્યો.]

કેહૂક! કેહૂક! કેહૂક! કરતો મોરલો જાણે કે જવાબ વાળે છે: હે હોથલ! —

અસી ગિરવરજા મોરલા, કાંકર પેટબરાં,

(મારી) રત આવે ન બોલિયાં, (તો તો) હેડો ફાટ મરાં

[હે પદમણી, અમે તો કુંગરના મોરલા, અમે ગરીબ પંખીડાં કાંકરા ચણી ચણીને પેટ ભરીએ. અમારા જીવતરમાં બીજો કશોયે સ્વાદ ન મળે. પણ જો અમારી અતુ આવ્યેય

અમે ન ટોકીએ, ચૂપ બેસી રહીએ, અંતરમાં ભરેલાં ગીતોને દાબી રાખીએ, તો તો અમારાં હૈયાં ફાટી જાય. અમારાં મોત થાય. અખાડ મહિને અમારાથી અબોલ કેમ બેસાય?]

એટલું બોલીને ફરી વાર પાછો કેમ જાણે હોથલને ખીજવતો હોય તેમ મોરલો પોતાની સાંકળ(ડોક)ના ત્રણા-ત્રણા કટકા કરીને કેહૂક! કેહૂક! ટોકવા લાગ્યો.

હોથલે ખભામાં ધનુષ્ય હતું તેની પણાં ચડાવી. ત્યાં તો ઓટે હાથ ઝાલી લીધો. “હા! હા! હા! હા! હોથલ!”

ગેલી મ થા ગેલડી, લાંબા ન બાંધય દોર,

ગાળે ગાળે ગળકશે, તું કેતાક ઉડાડિશ મોર?

[હે ઘેલી, ધનુષ્યની પણાં ન બાંધ. ગરની ખીણે ખીણમાં આ અસંખ્ય મોરલા ટોકી રહેલ છે, એમાં તું કેટલાકને મારી શકીશ?]

કરાયલકે ન મારીએ, જેંજાં રતા નેણ,

તડ વીઠાં ટોકા કરે, નીત સંભારે સે'ણ

[અરે હોથલ, બિચારા મોરને તે મરાય? એનાં રાતુડાં નેત્ર જો, કેવાં પ્યારાં લાગે છે? અને એ બિચારાં પંખી તો ટોકતાં ટોકતાં એનાં વહાલેશરીને સંભારે છે.]

અરે હોથલ!

રેલમછેલા કુંગરા, ચાવો લગે ચકોર,

વીસર્યા સંભારી ડીએ, સે ન મારીજે મોર

[આવા રેલમછેલ કુંગરાની અંદર છલકાતાં સુખની વરચે માનવીને પોતાનાં વિસારે પડેલાં વહાલાં ચાદ કરાવી આપે એવા પરોપકારી મોરલાને ન મરાય.]

કહેતાં કહેતાં ઓટાની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી જાય છે.

“અરે ઓટા જામ! એવડું તે શું દુઃખ પડ્યું? આજે શું સાંભર્યું છે?” એમ પૂછતી પૂછતી હોથલ એને પંપાળે છે. પણ ઓટાનાં આંસુ થંબતાં નથી. એમ કરતાં કરતાં તો —

છીપર બીજાણી છક કુવો, તર્ચંબક કુઈ ત્યાં નેણ,

અમથી ઉતામ ગોરિયાં, ચડી તોજે ચિત સેણ

[જે શિલા ઉપર ઓટો બેઠો હતો તે આખી શિલા આંસુડે બીજાઈ ગઈ. રોનારની આંખો ધમેલ ત્રાંબા જેવી રાતી થઈ ગઈ. ત્યાર પછી હોથલ ગરીબડું મો કરીને

બોલી: “ઓટા, શું મારાથી અધિક ગુણવતી કોઈ સુંદરી તારા ચિત્તમાં ચડી? નીકર, તું મને આજે આમ તરછોડત નહિ.”]

એટલું બોલતાં તો હોથલનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. એની આંખો છલકાઈ ગઈ. હોથલની હડપચી ઝાલીને ઓટાએ મો ઊંચું કર્યું અને કદયું: હોથલ! —

કનડે મોતી નીપજે, કરછમેં થિયેતા મઠ,

હોથલ જેડી પદમણી, કરછમેં નેણે ન દદ.

[હોથલ, એવા અંદેશા આણ્ય મા, ઓટા ઉપર આવડાં બધાં આળ શોભે? ઓ મારી હોથલ, તારા સરખાં મોતી તો કનડામાં જ નીપજે છે. કરછમાં તો ભૂંડા મઠ જ થાય છે. હોથલ જેવી સુંદરી કરછમાં મેં નથી ભાગી.]

અને —

ઘેરી બૂરી ને બાવરી, ફૂલ કંટા ને કખ,

(પણ) હોથલ હલો કષડે, જિતેં માડુ સવાચા લખ

[કરછમાં તો ખેર, બાવળ અને બોરનાં ભૂંડાં કંટાળાં ઝાડ ઊગે છે. ત્યાં કોઈ ફૂલ-મેવાની વનરપતિ નથી. તોય, એ હોથલ, મને આજ મારો કરછ સાંભરે છે, કેમ કે, ત્યાં લાખેણા જવાંમર્દી નીપજે છે. હાલો, હોથલ, એ ઉજ્જવ રણવગડા જેવી તોય મરદોની ભોમકામાં હાલો.]

મારો કરછ! વાહ, મારં વતન! હોથલ, મને કરછ વિના હવે જંપ નથી. ઓહોહો!
જ્યાં —

બલ ઘોડા, કાઠી બલા, પેનીટક પેરવેસ,

રાજ જદુવંશરા, ઓ ડોલરિયો દેસ

[એવા રૂડા ઘોડા ને એવા વંકા કાઠી જોક્કાઓ પાકે છે, જેના અંગ ઉપર પગની પેની સુધી ટળકતા પોશાક શોભે છે, તે પોતાના દેહને જરાયે ઉધાડો રાખવામાં એબ સમજે છે, અને જ્યાં જદુવંશના ધર્મી રાજ રાજ કરે છે: એવા મારા ડોલરિયા દેશમાં — મારા કરછમાં — એક વાર હાલો, હોથલદે!]

અને વળી —

વંકા કુંવર, વિકટ ભડ, વંકા વાણીએ વણ,

વંકા કુંવર ત થિયેં, પાણી પીએ જો કરછ.

[રાજના રણબંકા કુંવરો, બંકા મરદો અને ગાયોના બંકા વાણડા જો કરણનું પાણી પીએ તો જ એનામાં મરદાનગી આવે, મારા જખરા-જેસળને પણ જો કરણનું નીર પિવડાવીએ, તો એ સાવજ સરખા બને.]

હાલો, હોથલ, હાલો કરણમાં; અરે, દેવી!

હરણ અખાડા નહિ છડે, જનમભોગ નરાં,

હાથીકે વિંદ્યાચળાં, વીસરશે મૂવાં

[કનરાનાં છલકાતાં સુખની વરયે હું મારી જનમભોમને કેમ કરીને વીસરાં? હરણ એના અખાડાને, માનવી એની જનમભોમને અને હાથી વિંદ્યાચળ પહાડને કેમ વીસરે? એ તો મરીએ ત્યારે જ વીસરાય.]

હોથલ! મને તારા સુંવાળા ખોળામાં માથું મેલીને સૂતાંય આજ નીદર નથી. મારો સૂકો સળગતો કરણ સાંભર્યા કરે છે.

ગર મોરાં, વન કુંજરાં, આંબા ડાળ સૂવા,

શજારો કવરન, જનમધર, વીસરશે મૂવા.

[હોથલ, મારી હોથલ, મોરને એનો કુંગર, કુંજરને એનાં જંગલ, સૂડા-પોપટને એની આંબાડાળ, વહાલાં રવજનનો કડવો બોલ અને પોતપોતાની જનમભોમ: એટલાં તો મરીએ ત્યારે જ વીસરાશો.]

જનમભોમની આટલી ઝંખના! હોથલ સડક થઈ ગઈ. માનવીને માનવીના કરતાંથે જનમભોમનાં ઝાડ-પથરા આટલાં બધાં વહાલાં? હોથલ અજાયબીમાં ગરક બની ગઈ. ઓટાના મુખમંડળ ઉપર એણે જાણે કોઈ જનેતાની છાયા છવાઈ ગઈ હોય એવું જોયું. માતાના થાનેલા ઉપરથી વિછોડાયેલું બાળક ફરી વાર માની ગોદમાં સૂવા તલસતું હોય એવું દીઠું. એ બોલી: “ઓટા રાણા! કરણમાં ખુશીથી હાલો.”

જનમભોમાં

ઢાકરઢારની ઝાલરો ઉપર સંદ્યાની આરતીના ડંકા પડ્યા ત્યારે અંધારે અંધારે લપાઈને ઓટા-હોથલે એનાં બે બાળકો સાથે પોતાની વહાલી જનમભોમને પાદર આવીને વિસામો કર્યા.

“હોથલ! કિયોરનાં ઝાડવાં તો લળી લળીને વારણાં લે છે. વાયરા બથમાં લઈને બેટી રદ્દચાં છે. ધરતીયે સગી જનેતા જેવી ખોળો પાથરે છે. આહાહા! હોથલ, જનમભોમની માચા તો જો!”

“ઓટા જામ!” હોથલ હસી: “હવે માનવીના આવકાર કેવાક મીઠા મળે છે તેટલું ગામમાં જઈને તપાસી આવો. અમે આંહી બેઠાં છીએ.”

“કાં?”

“ઓટા, ટીક કહું છું. માનવીના હૈયામાં મારગ ન હોય તો છાનાંમાનાં પાછા વળી જશું.”

અંધારે ઓટો એકલો ચાલ્યો; શેરીએ શેરીએ ફૂલ અને મોતીડાંનાં આદરમાનની આશા કરનાર આ લાડકડા કુંવરને શેરીઓના સૂનકાર ખાવા ધાય છે. માણસોનાં મોટાં નિસ્તેજ થઈ ગયાં છે. ઘરેઘરને ઓટલે ઓટો બેસવા જાય છે ત્યાં ઘરધણીઓ ફૂતરાની જેમ હુડકારે છે.

‘કોઈ એકાંતેય મારું નામ સંભારે છે?’ ઘરેઘરની પછીતે ઓટાએ કાન માંડ્યા. પોતાના નામનો મીઠો સખુન કોઈના મોમાંથી સંભળાતો નથી. કિયોરની ભૂમિ ઉપરથી ઓટાના ગુણ વીસરાયા છે. વાહ! વાહ સમય! હું થાપ ખાઈ જત. ડાહી હોથલે ભલો ચેતવ્યો: ત્યાં તો —

“બાપ ઓટાએય! બા....પો ઓટા....એય! બે....ટા ઓટાએય!” એવો અવાજ આવ્યો. એક ભીત પછવાડે ઓટો ચમકી ઊભો રદ્દ્યો. ઓરડાની ફળીમાં પોતાના નામને આ કોણ લાડ લડાવી રદ્દ્યું છે? પાછો અવાજ આવ્યો—

“બાપ ઓટાએય! તારા નામેરી જેવી જ તું હઠીલી કે બાપ! અધરાત સુધી વટકીને કાં ઊભી છો, બાપ! લે હવે તો પ્રાસવ્ય!”

ઓટાના અંતરનો મે' રામણ ઊછળયો. ઓટાને સમજ પડી: ‘આ તો મારો ચારણ. એને મેં દીધેલી ભેંસની પાડીનું એણે ‘ઓટાએય’ નામ પાડ્યું લાગે છે.’

ત્યાં તો ફળિયામાં બેંસો પ્રાસવો મેલ્યો અને ચારણે સાદ કર્યો: “હાં ચારણય! તાંબડી લાવ્ય. ઓટાએયને ઠપકો લાગ્યો, ઠપકો લાગ્યો. ઝટ તાંબડી લાવ્ય.”

તાંબડીમાં દૂધની શેરો ગાજવા લાગી, અને દોહંતો દોહંતો ચારણ ‘વાહ ઓટા! વાહ ઓટા! વાહ ઓટા! તારા નામને!’ એમ પોરસ દેતો ગયો.

પછવાડે ઊભેલો પરદેશી પ્રેમને આંસુડે પોતાનાં નેત્રો પલાળી રદ્દ્યો છે. આજ આખા કિયોરમાં એક જ માનવી મને વીસર્યું નથી.

મિતર કિંજે મંગણાં, અવરાં આરપંપાર,

જીવતડાં જશ ગાવશે, મુવાં લડાવણાં,

[મિત્ર કરીએ તો ચારણને જ કરીએ; બીજુ સહુ આળપંપાળ, ચારણ જીવતાં તો જશ ગાય, પણ મૂઆ પછી કેવાં લાડ લડાવે છે!]

પોતાના માથા ઉપર ફેટો હતો તેનો ગોટો વાળીને ઓટાએ ફળીમાં ફગાવ્યો. જબકીને ચારણે જોયું જોઈને દોડ્યો. “ઓટા! બાપ ઓટા! ઓટા, જીવતો છો?”

“સાહેબધણીની દચાથી!”

બેચ જણા બથ લઈને ભેટ્યા. ઓટે સમાચાર પૂછ્યા: “ગાઠવી, ભાઈ-ભાભી સહુ ખુશીમાં?”

“મારા બાપ! ભાઈનું તો મોટું ગામતરં થયું. ને આજ કિયોર કકડાણાને માથે નાનેરા ભાઈ બુટ્ટાએ આંદું વાવી દીધાં છે. તું ભાગવા માંડ. તને ભૂડે મોત મારશે. ભાઈ, વરતી વીફરી બેઠી છે. કિયોરની ધરતીમાંથી ઈશ્વર ઠીઠી ગાયો છે.”

“બસ, ગઠવા?”

“બસ!”

ફરી બેચ જણાએ બથ લીધી. ઓટાએ જુહાર દીધા. અંધારે ચોરની જેમ ઓટો લપાતો પાદર આવ્યો.

“હોથલ! હાલો, જનમભોમ જાકારો દે છે.”

“કાં?”

“કાં શું? માનવીનાં પારખાં નહોતાં. તેં આજ દુનિયાની લીલા દેખાડી.”

“જનમભોમની વહાલપ જાણી લીધી?”

“જાણી લીધી — પેટ ભરીને માણી લીધી.”

“હવે ઓરતો નહિ રહી જાય ને?”

“સાત અવતાર સુધી નહિ.”

“હાલો ત્યારે, કચાં જાશું?”

“પીરાણોપાટણ, મણિયાઈને આંગણે.”

“જોજે હો, તું મને ત્યાં છતી કરતો નહિ. દીઘેલ રાણીલ ભૂલતો નહિ.”

જીવી કરી

પીરાણા પાટણના સરોવર-કિનારા સૂના પડ્યા છે. પશુડાં પાણી વિના ટળવળે છે. પણિયારીઓના કલ્લોલ ત્યાં અબોલ બની ગયા છે. વીસળદેવ કાકાએ ભત્તીજાઓને

સાવધ કર્યાં: “ભાઈ જેસળ, ભાઈ જખરા, સરોવરની પાળે ચટશો મા, હો! કાળજાળ સાવજ રહે છે.”

પંદર-સોળ વરસના બેય બાળકો હૈયામાં ધા ખાઈ ગયા. પદમણીના પુત્રો તે ટાણે તો કાકાબાપુની ચેતવણી પી ગયા, પણ ત્યાર પછી બેયને પલકારેય જંપ નથી. પોતાની મર્દાઈને અપમાન મર્યાં છે. માથામાં એક જ વાતની ધમધમાટી મચી ગઈ છે કે ‘કચારે સાવજ મારીએ!’

સાંજના અંધારામાં સરોવરની પાળે ઝાડની ધટામાં કોઈ લેંકાર નરસિંહ અવતાર જેવા એ સાવજના પીળા ડોળા દેવતાના અંગારા જેવા ઝગી રદ્દ્યા છે. આઠ હાથ લાંબો, ડાલામથથો, છરા જેવા દાંત કચકચાવતો કેસરી લપાઈને બેઠો છે.

“ઉઠ, ઉઠ, એય કૂતરા!” પંદર વરસના પદમણીપુત્રોએ સાવજને પડકાર્યો.

વનરાજ આળસ મરડીને ઉદ્ધ્યો. કેશવાળી ખંખેરીને ઉદ્ધ્યો, મહા કાળજાળ જોગંદર જાણે સમાધિનો બંગ થાય ને ઉઠે તેમ ઉદ્ધ્યો. ઝાડવાં હલમલી ઉઠે તેમ ત્રાડ દીધી, પૂંછડાનો ગુંડો ઊંચે ઉપાડીને પોતાની પડછંદ કાચાને સંકેલી છલંગ મારી.

પણ આભની વીજળી જેમ પરચંડ જળધરને વીધી લે, એમ જેસળની કમાનમાંથી છૂટેલા તીરે સાવજને આકાશમાં અદ્ધર ને અદ્ધર પરોવી લીધો. એના મરણની કારમી કિકિયારીએ રાતના આસમાનને જાણે ચીરી નાખ્યું. પછડાટી ખાઈને એ ધરતી માથે પડ્યો. એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

પીરાણા પાટણનો દરબારગઢ તે દિવસે પ્રભાતે માનવીની જિરદીમાં ફાટફાટ થાય છે. ‘શાબાશ! શાબાશ!’ ના જાણે મેહુલા મંડાણા છે. પંદર વરસના બેટાઓની પીઠ થાબડતા શૂરવીરો જાણે ધરાતા નથી.

“ઓટા જામ! આવા મહાવીરો જેના થાન ધાવ્યા છે તે જનેતાની તો ઓળખાણ આપો! જેસળ-જખરાનું મોસાળ કોણ?”

ઓટાના મુખમંડળ ઉપરની બધી કાનિત પલક વારમાં શોખાઈ ગઈ. સૂરજ ઉપર કાળી વાદળીના ઓછાચા ઉિતર્યા. એને હોથલનો કરાર સાંભર્યો. એ કેમ કરી બોલે?

અમુક વાધેલાના ભાણેજ, ફલાણા ઝાલાઓના ભાણેજ, સોલંકીના ભાણેજ — એમ કંઈ કંઈ બનાવટી નામ આપીને ઓટાએ વાત ઉડાવી. પણ દાયરામાંથી દરેક વાર જાણકારોના જવાબ મર્યાં કે ‘જૂઠી વાત! એવું કોઈ કુળ નથી. એને કોઈ દીકરી નથી. સાચું કહો, ઓટા જામ!’

ઓટાની જુબ જિલાઈ ગઈ. ડાયરો દાંત કાટવા લાગ્યો. જેસળ-જખરાની અંખના ખૂણામાંથી અંગાર ઝર્યો. કેકેથી તરવારો તાણીને બેય ભાઈઓએ બાપના મર્ટલક ઉપર તોળી.

“બાપુ, કેમ ગોટા વાળી રદ્દ્યા છો? અમારી જનેતાના કુળમાં એવું તે શું કલંક છે કે ભરદાયરા વરયે અમારી હાંસી કરાવી રદ્દ્યા છો? બોલો, નીકર ત્રણેયનું લોહી અહીં છંટાશે.”

“બેટા, રે’વા દિયો, પરતાશો.”

“ભલે ફરદમાંડ તૂટે. બોલો.”

ઓટાનું અંતર આવતી કાલના વિજોગની બીકે ચિરાઈ ગયું. હોથલને હાથમાંથી ઊડી જતી એ જોઈ રદ્દ્યો. છાતી કઠણ કરીને એણે ઉરચાર્યું: “દાયરાના ઠાકોરો! દીકરાને માથે તો છે દંદરાપુરનું મોસાળ. એની જનેતા મરતલોકનું માનવી નથી, પદમણી છે.”

“પદમણી! કોણ?”

“હોથલ!”

“વાહવા! વાહવા! વાહવા! હોથલના પેટમાં પાકેલા પુત્રો! હવે શી તાજુબી! ઓટાને ઘેર હોથલદે નાર છે. વાહ રે ઓટાના તકદીર! પદમણીનો કંથ ઓટો!”

પણ જગતના જેજેકારમાં ઓટાને સ્વાદ કયાંથી રહે? વાયરા વાત લઈ ગયા. હોથલ છતી થઈ. અરેરે! ઓટા, વચને પરયો નહિ. હવે હોથલના ધરસંસાર સંકેલાઈ ગયા.

ચિઠ્યું લખિયલ ચાર, હોથલજે હથડે,

ઓટા વાંચ નિહાર, અસાંજો નેડો એતરો

[હોથલે આંસુડાં પાડતાં ઓટાને કાગળ લખ્યો. ચાર જ વેણ લખ્યાં: ઓટા, આપણા નેહં-સનેહનો આટલેથી જ અંત આવ્યો.]

આવન પંખિ ઊડિયાં, નહિ સગડ નહિ પાર,

હોથલ હાલી ભૌયરે, ઓટા તો જુવાર

ચિહ્ની લખીને હોથલ ચાલી નીકળી. કનરાના ભૌયરામાં જઈ જોગાણના વેશ પહેરી લીધા. પરભુને ભજવા લાગી, પણ ભજનમાં ચિત્ત શી રીતે ચોટે?

નૃંક લાગે ભૌયરં, ધરતી ખાવા ધાય,

ઓટા વણાં એકલાં, કનડે કેમ રેવાય?

[ભૌયરં ભેંકાર લાગે છે. ધરતી ખાવા ધાય છે. ઓટા વિનાની એકલી હોથલ કનડામાં કલ્પાંત કરતી રહી છે.]

સાયર લેર્યું ને પણંગ થર, થળ વેળું ને સર વાળ,

દનમાં દાડી સંભરે, ઓટો એતી વાર

[સાયરનાં જેટલાં મોજાં, વરસાદનાં જેટલાં બિંદુ, રણની રેતીના જેટલા કણ અને શિર પર જેટલા વાળ, તેટલી વાર એક્કેક દિવસમાં ઓટો એને યાદ આવે છે.]

દાડી ચડતી કુંગરે, દલના કરીને દોર,

જાડવે જાડવે જુંગોરતા, (હું) કેતાક ઉડાડું મોર?

[કુંગરા ઉપર મોરલા ટહુકે છે અને મને ઓટો યાદ આવે છે. મોરલાને ઉડાડવા માટે દિલની પણાં કરીને હું કુંગરે કુંગરે ચકું છું. પણ જાડવે જાડવે જ્યાં મોરલા ગરજે છે, ત્યાં હું કેટલાકને ઉડાડું?]

બીજુ બાજુ —

સામી ધાર દીવા બળે, વીજળી ચમક બળાં,

ઓટો આજ અણોહરો, હોથલ ને ઘરાં

[સામા કુંગરામાં દીવા બળે છે, વીજળી ચમકારા કરે છે અને વર્ષાઅસ્તુના એવા રૂડા દિવસમાં વિજોગી ઓટો એકલો ઝૂરે છે, કેમ કે હોથલ ઘેર નથી.]

ઓટો ને હોથલ બેચ ચાતકો ઝૂરતાં રદ્દ્યાં. માથે કાળની મેધલી રાત પડી અને સંજોગનો સૂરજ કદીયે ઊગ્યો નહિં.

* * * * *

[વાર્તાકાર કહે છે કે ઓટાનું હૈયું વિયોગે ફાટી પડ્યું; અને એના મૃતદેહને દહન કરતી વખતે અંતરીક્ષમાંથી હોથલ ઉપાડી ગઈ; પુત્રના લગ્ન કાળે હોથલ પૌખવા આવી અને એ વખતે પુત્ર-વધૂએ એનો પાલવ જાલીને રોકી રાખ્યાં વગેરે.

‘કનડો કુંગર’ કાઠિયાવાડમાં બે-ત્રણ જગ્યાએ બતાવવામાં આવે છે. હોથલ કાઠિયાવાડણ હતી એવીયે લોકોકિત છે. ગીરના કુંગરામાં એના ચમતકારો હજુયે થતા હોવાની વાતો બોલાય છે. કોઈ કહે છે કે પાંચાળમાં હોથલિયો કુંગર અને રંગતળાવડી છે તે જ હોથલનું રહેઠાણ; કોઈ મેંદરડા પાસેનો કનડો કુંગરો બતાવે છે, જ્યારે કનડો કુંગર કરછ પરદેશનીયે ઉતારે થરપારકર તરફ હોવાનું મક્કમપણે કહેવાય છે.

આ વાર્તાના દુછા અસલ તો કરછી ભાધામાં હશે, પણ અત્યારે એમાં કાઠિયાવાડી વાણી સારી પેઢ ગુંથાઈ ગઈ છે.]

3. વરણુંગ ધાર્ઘલ

અમરાપરીની અપ્સરાઓ મખમલના ગાલીયા ઉપર નાટારંભ કરતી ઇંદુરનો શાપ પામીને મૃત્યુલોકમાં આવી પડી હોય એવી પચીસ જાતવંત ઘોડીઓ જેતપુરમાં દેવા વાળાની ડેલી બહાર પોચી ધૂળમાં રમગુમાટ કરે છે. પડંદ કાઠી અસવારોના પંજામાં લગામો કસકસે છે. પરભાતને પહેલે પહોરે પચીસ બરછીદાર કાઠીઓ, પૂળા પૂળા જેવડી મૂછો પર હાથ નાખતા ઘોડીઓને રંગમાં રમાડે છે. ગોપીઓમાં કા'ન ખેલતો હોય તેવા દેવા વાળાનો પાણીદાર ઘોડો જાણે કે પોતે એકલો જ અડવો રહેલ હોવાથી અદેખાઈ આવતી હોય તેમ પોતાના ધણીને હાવળ દેવા લાગ્યો કે ‘હાલો! હાલો! હાલો!’

આપો દેવો વાળા આવ્યા. દાઢીના થોભિયા ખભા પર ટળકતા આવે છે, હાથમાં ભાલો અને ભેટમાં તરવાર છે, લોહીનો છાંટોયે કાઢ્યા વિના આરપાર વીધી નાખે એવાં એનાં નોંચો છે. ‘જે દેવળ વાળા!’ કહીને જેમ દેવો વાળો પેંગડામાં એક પગ પરોવવા જાય છે, તેમ સામેથી ચાલ્યા આવતા ચારણે ઊંચો હાથ કરીને લલકાર લીધો કે “ખમા, ખમા તુંને, બાપ!”

કમર બાંધય ભાલાં ભમર ઊઠિયો બળાકરમ,

ધરા ચારે દશ્યે જાણય ધસિયા,

દેવકરણ, માન્ય દે માન્ય હલવણ દળાં,

કણીસર હેમરે જિયણ કસિયાં?

[ચુદ્ધને કાજે ભેટ બાંધી, ભમરે ભાલાં ઉપાડી, ઓ કરણાશા શૂર દેવા વાળા, બોલ રે બોલ, એ સેન્ય ચલાવનારા, આજ તેં કયા શતરાને માથે હલ્લો કરવા માટે ઘોડા ઉપર જુન કસકસ્યાં છે?]

જરદ સાખ્યાં નરા, પાખરાં જાગ્રે,

સજસ ઉકરસ વદે વ્યોમ છબિયા,

તુંહારા આજ પરજમાજ કાંથડ તણા!

થમસકી ઉપરે ધમસ હબિયા,

[આજ તેં તારા જોક્કાઓને બખતરો પહેરાત્યાં છે અને અશ્વોને પાખર સજાત્યાં છે, તારો સુયશ અને ઉત્કર્ષ ઉછળી ઉછળીને આભમાં અડકે છે; કાઠીઓની ત્રણ પરજોની માગાર્લપ હે કાંથડ વાળાના પુત્ર, આજ કોના ઉપર તારો હુમલો થવાનો છે?]

સાથિયા બાથિયા થકી દળ સાજિયા,

વાગિયાં ઘોર પંચશબદ વાજાં, આજ તું હારા કિયા કણી દશ ઉપરા,

તોર કટકા હુવા બિયા નાજા?

[આજ તારા સંગાથીઓનું આ સૈન્ય સજયું છે. પાંચ સૂરે ધોર વાલિંગ્ટો વાગી રહ્યાં છે. આજ કઈ દિશા ઉપર, હે (ભીમોરાના ધણી પછીના) બીજા નાજા વાળા, તારું કટક પડવાનું છે?]

સાયલા, મોરબી, લીબડી તણે સર,
સિયોરો જગાડણ વેર સૂતો?

(કે) કોટ, સરધારના ધાણ રણ કાઠવા,
રાણ વખતાસરે ફરણ રંઠો?

[તું તે સાયલા, મોરબી, લીબડી કે સિયોર સાથેના તારા સૂતેલાં વેરને જગાડી રહ્યો છે, અથવા તો શું સરધારના કોટનો નાશ કરવા કે ભાવનગરવાળા બોપાળ વખતસિંહજી પર રંધુંથો ફરી રહ્યો છે?]

એ સનાયીના ચારણ કસિયા નીલાએ પરભાતને પહોર આપા દેવાને રાતીચોળ આંખે ઘોડે ચડતો દીઠો. લાગ્યું કે નક્કી કોઈ જોરાવર વેરીના પ્રાણ લેવા દેવો વાળો જાય છે. મનમાં થયું કે હું દેવીપુત્ર સામો મળું અને શું આજ બાપડા કોઈક વીરનરની હત્યા થશે? તો તો મારાં લોહીના શુકન લેખાય, દેવાને એક વાર હેઠો ઉતારું. પણ ‘કયાં’ કારો તો અપશુકન લેખાય છે. એટલે ચારણે બિરદાવળીનું આ સપાખરં ગીત બાંદ્યું.

એ ચારણી વાણી સાંભળતાં સાંભળતાં આપો દેવો વાળો પેંગડા પર એક પગબર થંબી ગયા. ગીત પૂરું થયે દેવા વાળાએ પગ કાઢીને અતિથિ સામે ડગલાં ભર્યાં. ચારણને હાથ લંબાવી રામ રામ દીધા-લીધા. કસિયોભાઈ પૂછે છે: “બાપ! આવડી બધી તૈયારી આજે કોને માથે કરી?”

“કસિયાભાઈ! વરજંગડો આજ ટોળવામાં રાત છે. ઘરમાં ભરાણો છે. વરજંગને ઝાટકો દેવા જાઉં છું.”

“વાહ! વાહ! વાહ! કાઠી!” એમ ભલકારા દઈને કસિયા નીલાએ દુહી કદયો:

ગાજે ટ્રેહમંડ ઘોર, બોયવડાને લાગો નરક, જેતાણે સિંહ જોર, દેવો ઝરકિયું દિયે

“હાલો, આપા, હુંય હાર્યે આવું છું.”

“બહુ સારં. પણ હવે તો કસુંબો લઈને પછી ચડીએ.”

ઉભાં ઉભાં એક અંજલિ કસુંબો લઈ કસિયાભાઈને લેવરાવીને પચીસ ઘોડે દેવો વાળો ચડી નીકળ્યા. ઝાકળ એવી વરસવા માંડી છે કે ઝાડવુંય સૂજતું નથી. ધીરે ધીરે ઘોડાં વાર કાપતાં જાય છે.

ચારણની હિંમત

“થોડીક વાર તો જંપી જાઓ! થાક નથી લાગતો?” સૂતેલા પુરુષના લાંબા કેશની ગૂંઘો ઉકેલતી ઉકેલતી લ્રી બોલી.

“તારી છાતીએ માથું મૂકૃતાં તો તરવારના ધા સોત ગળી જાય છે. પછી વળી થાક કેવા? અને આજ તો જંપવું કેમ ગમે? પલક વારેય આંખ મળતી નથી. આટલે દિવસે આવીનેય ઊંઘવા બેસાચ, ગાંડી?” સ્રીના ખોળામાં સૂતો સૂતો બહારવટિયો બોલ્યો.

“માડી રે!” સ્વામીના હૈથા ઉપર હાથ મૂકીને લ્રી ચોકે છે. “આવડા બધા ધબકારા! એવું કચું ધોર પાતક કરી નાખ્યું છે, કાઢી?”

“કાઠિયાણી, શું કરં? આપણે માથે સમો એવો છે. આજ હું મારા સગા બાપના ઘરમાંયે ચોર બનીને દાખલ થાઉં છું. દેવો વાળો તો સાવજ છે. એને દુઃમનની દરાણે આવે છે.”

“આમ ફડકમાંને ફડકમાં કયાં સુધી જુવી શકાશે? પરણીને આવી છું તે દીધી જ પથારીમાં એકલી ફક્કડું છું. રાતે ભેરવને બોલતી સાંભળું છું કે તરત સૂરજને બન્બે શ્રીફળની માનતા માનું છું. વામાં કમાડ ખખડે ત્યાં તો જાણો ‘તું આવ્યો’ સમજુને ડેલી ઉદ્ઘાડવા દોડું છું. સોણાં આવે છે તેમાંય આપણી તાજણના ડાબા સાંભળી જબકું છું.”

એટલું બોલતાં તો કાઠિયાણીની કાળી ભમ્મર બે મોટી આંખોમાં પાણી બંધાઈ ગયાં. ગાલે લીલાં ત્રાજવાં હતાં તેની ઉપર આંસુડાં પડ્યાં અને એ ઉપર દીવાનું પ્રતિબિંબ બંધાયું. ગાલ વરચે જાણે હીરાકણીઓ જડાઈ ગઈ.

“કાઠિયાણી!” હાથમાં હાથ લઈને પુરુષે હેત છાંટ્યું: “એમ કોચવાઈ જવાય? પાડાની કાંધ જેવો ટોળવાનો ગરાસ ધૂળ મેળવવો મને શું ગમતો હશે? તારા ખોળાના વિસામા મેલીને હું મારી કાયાને કોતરોમાં, ઝાડીઓમાં, વેરાનમાં રગડોળતો ભાટકું છું એની વેદના હું કેને જઈને બતાવું? પણ શું કરં? ભગવાને બે ભુજાઓ દીધી છે છતાં જો અન્યાયથી દેવો વાળો ટોળવું આંચકી લે ને હું એ સાંખી લઉં, તો તો મારા પૂર્વજોની સાત પેટીઓને ખોટ બેસે. તેમ છતાંય તું થાકી હો તો મારે બા’રવટું નથી કરવું. જે કટકો જમીન દેવો વાળો આપશે તેટલી લઈને હું આવતો રહીશ.”

“ના ના, મારા સાવજ!” ઝન્કુટિ ચાડાવીને કાઠિયાણીએ પતિને ખાતરી આપી: “ના, તું તારે જુવ્ય ત્યાં લગી જૂઝજે. મારાથી ઘડીક અબળા બની જવાણું; પણ તું ડગીશ મા. તું બહારવટિયો બન્યો ત્યારથી તો મને સાતગણો વધુ વહાલો લાગછ. હું તો મારી માટીવટને પૂજનારી. તું ચૂડિયું પહેરીશ તે દી તો હું મારા ચૂડલાના કટકા કરી નાખીશ.”

ફાટચાતૂરચા મલીરના પાલવ વડે કાઠિયાણીએ પોતાની પાંપણો અને ગાલ લૂછી નાખ્યાં. સૌભાગ્યની બે જૂની ચૂડલી સિવાયના શણગાર વિહોણા એના શામળા દેહને રૂંવાડે જાણે કોઈ રાજલોકનું રાણીપદ પ્રકાશી ઊર્ધ્વયું. નવલખા રતનહાર કરતાં પણ વધુ સોહામણા પોતાના વીર-બાહુને કાઠિયાણીના કંદે વીટાળી વરજાંગ બોલ્યો: “કાઠિયાણી! તને તો આવાં જ વેણ શોભે. અને આવી તપસ્યા કરતાં કરતાં મહિને-છ મહિને મેળાપના ચાર પહોર મળે એની મીઠાશ તે કયાંય થાવી છે? સાત વરસનો સ્વાદ જાણે સામટો મળે છે. શિલાઓની સાથે કાચાને પણાડી પણાડીને એક તારા સુંવાળા ખોળામાં પોટઘું એના જેવું સુખ બીજું કોણ માણી જાણશે?”

“લ્યો, તમારા માથામાં તેલ ભરં.” અટાર ઓસડિયાં ઉકાળીને પોતાના હાથે કટેલું ધૂપેલ તેલ કાઠિયાણી પોતાના કંથની જટામાં ઘસવા લાગી. તે દિવસ લાગ્યો તેવો રૂપાળો તો ધણી કોઈ દિવસ નહોતો લાગ્યો. ચંપાના છોડને જાણે નાગરવેલ વીટળાઈ વળી. સવાર પડી ગયું, પણ દીવો ઢારવાનું ભાન રદ્દયું નથી. માથામાં ઠંડક થઈ એટલે ઘડી-ઘડી કાઠીની આંખ મળી ગઈ છે.

ત્યાં તો કમાડ ભબદ્ધયું. ‘વરજાંગાડા! વરજાંગાડા! ભાગજે. દેવો વાળો આવે છે’ — એવો સંદેશો બોલ્યો. વરજાંગ કાઠિયાણીને રામ રામ કરીને ભાગ્યો. ફળીમાં ઘોડી પલાણેલી તૈયાર હતી. ચડીને ચોર હાલી નીકળ્યો.

ઘડી પહેલાં કયાં હતો? તંબોલવરણા હોઠવાળી કાઠિયાણીના હૈયા ઉપર! અને પલકમાં કયાં જઈ પડ્યો? દસ વરસથી વિજોગ વેઠતો ભાગતો વરજાંગ હૈયું હાથ રાખી શક્યો નહિં. ચાતકની જોડલી સરખાં બેય માનવીની વરચે દેવા વાળાની અદાવતરૂપ રાત અંધારી ગઈ છે; વચ્ચાં કાળની નદી વહી જાચ છે. કાઠિયાણી ઢોળવે રહે, અને વરજાંગને રહેવું ભેંસાણ રાણપુરમાં! જીવતર અકારં બન્યું.

થોડીક વાર થંભી ગયો. પાછા વળીને દેવા વાળાના પગમાં પડી જવાનું મન થઈ ગયું. તાજો છોડેલો સુંવાળો ખોળો સાંભરી આવ્યો. વરજાંગ જાણે પડ્યો કે પડશે! માટીવટ પીગળવા માંડી. વગડામાં એણે તાજણાને થંભાવી દીધી.

ત્યાં તો એણે શું જોયું? કાઠિયાણીનું ટપકાભર્યું મો! એ મોમાંથી જાણે વાચા કૂટી કે ‘વરજાંગ! મારો વરજાંગ તો મરી ગયો! તને હું નથી ઓળખતી.’

‘અહાહાહા!’

‘ફટ્ય મનસૂબા! લોહી-માંસના લોચામાં જીવ લોભાણો!’ એટલું બોલીને વરજાંગાડ ઘોડી ઢોડાવી મૂકી. મહાજુઝમાં રમી આવ્યો હોય એવો રેબજેબ પરસેવો એને આખે અંગે ટપકવા માંડ્યો. તાજણાના ડાબામાંથી શાબાશીના સૂર સાંભળ્યા.

ધડ! ધડ! ખડકીનાં કમાડ પર કાઠીઓનાં ભાલાં પડ્યાં અને દેવા વાળાએ ત્રાડ દીધી: “બા’રો નીકળય! મલકના ચોલટા, બા’રો નીકળય! બાયડીની સોડ્યમાં બહુ સૂતો!”

“આપા દેવા વાળા!” કાઠિયાણીએ ખડકી ઉઘાડીને લાંબા ઘૂમટામાંથી ઉત્તર દીધો: “કાઠી ઘરે નથી અને કીડીને માથે કટક લઈને તું ચડી આવ્ય એમાં તારું વડપણ ન વદે. બાકી તો અણાજતાં વેણ આપા દેવાના મોટામાં હોય નહિં. દેવતાઈ નર દેવો વાળો આજ ઊઠીને પોતાની દીકરીને કાં બોંપ દઈ રહ્યો છે?”

“દીકરી, વરજાંગ અહીં રાત હતો?” હેતાળ અવાજે દરબારે પૂછ્યું. એ અવાજમાં પસ્તાવો હતો.

“હા!”

“કોણે ચેતાવ્યો?”

“મે!” કસિયાભાઈ ચારણે પાછળથી જવાબ દીધો.

“કસિયાભાઈ, તમે? ખુટામણા?”

“આપા દેવા વાળા! કસિયો ભાળે, ને તું વીરા વાળાનો પોતરો ઊઠીને વરજાંગ જેવા ખાનદાન કાઠીને દગાથી માર — એ વાત બરદમાંડેય બને કદી? આપા દેવા, જરા વિચાર કર, વરજાંગડો એકલે હાથે તારાં અનોધા જોર સામે ગૂંગે છે, હક્કને કારણે માથું હાથમાં લઈને ફરે છે. એના ખડકિયામાં ખાંપણ ને મોખાં તુલસીનાં પાંદડાં તેં લેવરાવ્યાં, તોચ કાળ ઊતરતો નથી, આપા!”

દેવો વાળો ધગી ગયા, પણ કસિયાભાઈને જોઈને અબોલ બની ગયા. કાળમાં ને કાળમાં એણે ઘોડાં ઉપાડ્યાં. ભૂખ્યા ને તરસ્યા અંજલિ કસુંબો લીધા વગર ઠેઢ જાતાં ઘોડાં ગોહિલવાડમાં લાખણકાને માથે કાદ્યાં જઈને—

**બાળ્યું લાખણકું બધ્યું કટકે કાંથડકા,
(તેના) બાવાળે ભડકા, દીઠા વખતે દેવડા**

[કાંથડના કુંઘર દેવાએ લાખણકું ગામ સળગાવ્યું અને એના ભડકા ભાવેણાના ધણી વખતસંગજુએ પોતાની અટારીમાં બેઠાં બેઠાં દેખ્યા. પણ શી જાતની આગ લગાડી?]]

“આપા દેવા! આગ લગાડીશ? સૂરજ સાંખશે?” કસિયાભાઈએ પૂછ્યું.

“કસિયાભાઈ, હું દેવો વાળો. સળગાવું નહિં. એલા, ચાર વાંસડા ખોડો. ચારેયના છેડા સળગાવો.”

“પણ આપા દેવા! આના ભડકા આતોભાઈ કેમ ભાળશે?”

“આતાભાઈને કહેવરાવો કે લાખણકું બાળવું હોય તો આટલી જ વાર લાગે; પણ તે ચીતળને માથે જે આદું વાવ્યાં છે, તેનું વેર હું આ માર્ગે ન વાળું.”

“શાબાશ, મારો દેવડો! તારી ખાનદાનીની જાળ આતાભાઈના ગુમાનને ભર્મ કરી નાખશો.”

“અને આતાભાઈના કાકા કાંચાજુને આપણી હારે લઈ લ્યો; ભાવનગરના ધણીને કહેવરાવો કે વે'લા વે'લા છોડાવવા આવે.”

વરજાંગની દાઝ ભાવનગર પર ઉતારીને દેવો વાળો જેતપુર આવ્યા. કાંચાભાઈને હાથની હથેળીમાં રાખ્યા. દેવો વાળો કહે છે કે “કાંચાભાઈ આતાભાઈના કાકા, એટલે અમારેયે કાકા. એનાં અપમાન ન હોય.”

આઠ દિવસ રોકીને કાકાને અસવારોની સાથે માનપાનથી પાછા લાખણકે પહોંચાડ્યા.

આશ્રયદાતાને માટે

વરજાંગડો વેરી તણો, સુખાને માથે સાલ, બરછી કાઢે બાલ, ધાધલ વાળો ટોળવે

ઇ મહિનાની વસમી રાતો રાણપુરમાં વિતાવી વરજાંગ વળી પાછો એક રાતે ટોળવામાં લપાયો છે. બરાબર ભળકડે પછીતેથી કોઈ વટેમાર્ગું બોલતું ગયું કે “વરજાંગ! ઘરમાં બેઠો હો તો ઊભો થાજે, ઊભો હો તો હાલી નીકળજે! આજ લુંધિયેથી રાણિંગ વાળો રાણપુર માથે ત્રાટકયો છે. આજ તારા અક્ષ્રદાતા રાણપુરના ખાં સાહેબ રજલી પડશે ને તું પાછળથી માથું પટકીશ.”

“હેં, રાણપુર માથે રાણિંગ વાળો!” ફાળ દેતો વરજાંગ બેઠો થયો; તરવાર અને બરછી લઈને તાજણાને માથે કૂદ્યો.

“કાઠિયાણી! ન આવું તો વાટ જોઈશ મા. મારો ખાંસાહેબ આજ મૂંગાતો હશે. હવે તો હું એની આડો ઊભીને મરીશ.”

કાઠિયાણીએ વળામણાં દીધાં. વરજાંગે તાજણાને જાપ નાખીને જાણે કે દોટાવી. નાડાવા સૂરજ ચદ્રયો ત્યાં ભેંસાણ રાણપુરને સીમાડે અંણયો. સાંભળે છે કે દેકારો બોલી રદ્દયો છે. એક પડખે રાણપુરનાં ટોર ભાંભરડાં દેતાં ઊભાં છે. રાણપુરનો ધણી ખાંસાહેબ એકલે પંડે પછેડી પાથરીને મારગ રોકી તરવાર વીજે છે. એની ચોપાસ લુંધિયાના કાઠીઓનું મંડળ બંધાઈ ગયું છે.

“ખબરદાર, કોઈ ખાંસાહેબને મારશો નહિં,” એવી લુંધિયાના રાણિંગ વાળાની આફાને વશ બની કાઠીઓ ખોટેખોટી બરછીઓ ઉગામતા જાય છે. ખાંસાહેબ ચકરાવે

ચડી ગયો છે. ખાં કાઠીઓને ખસવા દેતો નથી, પણ ખાંને વીધાવાનીએ વાર નથી. ત્યાં તો આઘેથી હાકલો થયો: “રાણિંગ વાળા! રંગ છે. એક શત્રુને પચાસ જણે ધોર્યો!”

એવા પડકાર કરતો એ દોડ્યો. કાઠીઓનું મંડળ વીખી નાખ્યું. રાણિંગ વાળાની ઘોડીની અવળી જગ્યા ઉપર બરછી ઠઠાડી. પોતાના અશ્વદાતા ખાંસાહેબને પોતાની જ ઘોડી પર બેલાડ્યે બેસાડીને વરજાંગ વહેતો થયો. કોની મગફૂર છે કે વરજાંગની ઘોડીને આંબે? રાણપુરના ગઢમાં પહોંચીને પોતાના ધણીને ઉતારી મેલ્યો. ખાંનું રૂંવાડુંચ ખાંડું થયું નહિતું.

પારકરની ચડાઈમાં

સાકર ચોખાં ભાતલાં દાઢાં વચ દળવા, મન છાલે મળવા, ધાધલ વાળે ટોળવે

લુંધિયાનો દરખાર રાણિંગ વાળો સિંધમાં થરપારકરને માથે ચડવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે. પોતાના સગા ભાઈ ઓદાડને પારકરના ઠાકોરે જુવથી મારી નાખ્યો છે. ભાઈના વેરનો હિસાબ ચૂકવવા આજ રાણિંગવાળો કાઠીનું કટક બેળું કરે છે.

“આપા રાણિંગ,” સાથીઓએ કહ્યું: “તારા આટલા કાઠીને સિંધના જોજાઓ બૂકડો કરી જાશો, જાણ છ કે?”

“ત્યારે શું કરાં?”

“એકે હજારાં કહેવાય એવા એક માટીને તો બેળો લે!”

“કોણ?”

“વરજાંગ. એના હાથ તે દી રાણપરને સીમાડે પારખ્યા છે.”

રાણિંગ વાળાએ વરજાંગને કહેણ મોકલ્યું. ઘોડે ચડીને વરજાંગ લુંધિયે આવ્યો. લુંધિયાને ચોરે એણે ઉતારો કર્યો. પોતાના ખર્ડિયામાં જે ખાનપાન લાવ્યો હતો તેના ઉપર ગુજારો કર્યો. જમવા ટાણે કે કસુંબા ટાણે એને કોઈ બોલાવતું નથી. કોઈ એની સાથે વાતચીત પણ કરતું નથી.

પારકર પર વાર ચડી. રાણિંગ વાળાના હેતના કટકા થઈ બેઠેલા કંઈક કાઠીઓ સામસામા ટહુકા કરતા આવે છે. પણ વરજાંગની તાજણ તરીને એકલી ચાલી આવે છે. એને કોઈ બોલાવતુંયે નથી. બધાં અપમાન વરજાંગ ઘૂંઠડે ઘૂંઠડે ગળી ગયો. એમ કરતાં તો થરપારકરની સીમા દેખાણી.

રાણિંગ વાળાએ ગામનો માલ વાજ્યો અને ગોકીરો ઉપડ્યો. ‘કાઠી! કાઠી! કાઠી!’ એવી કારમી ચીસો ખોરડે ખોરડે પહોંચી વળી, પારકરનો ઠાકોર પોતાના પહાડ જેવા શૂરવીરોને લઈ બહાર નીકળ્યો. સામસામાં ઘોડાં ઊભાં થઈ રહ્યાં અને પારકરના

ઠાકોરે ત્રાડ દીધી કે “આમાં જે રાણિંગ વાળો હોય તે નોખો તરી નીકળે. પારકરનું પાણી ચખાડું.”

કાઠીઓ થીજુ ગયા. બે લાગી ગઈ. રાણિંગ વાળાની છાતી ભાંગી ગઈ. પારકરના રાક્ષસ જેવડા ગજાદાર રજપૂતના હાથમાં પરચંડ તરવાર તોળાઈ રહી છે. હમણાં જાણે પડી કે પડશે! કાઠીઓના હોશકોશ ઊડી ગયા. અસવારોનાં ઊતરી ગયેલાં મોટાં એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યાં છે અને રાણિંગ વાળો થરથર કાંપતો લપાતો જાય છે. બીજુ વાર શત્રુએ સાદ દીધો: “કોણ છે રાણિંગ વાળો! નીકળ, બહાર નીકળ!”

“આવી જા માટી, હું રાણિંગ વાળો, હું!” એમ બોલતો વરજાંગ ઊછળયો. બજે વરચે તરવાર-ભાલાની બાટાચૂટ બોલી. ઘોડાને માથે બેય ઊભા થઈ ગયા. બજેએ સામસામી બરછીઓ ફેંકી. બેય પટાના સાધેલા: નિશાન ચૂકવી ગયા, હેઠે પડ્યા, બાથંબાથા ચાલી. આખરે વરજાંગે વેરીને ઠાર કર્યો.

પારકરથી કાઠીઓનાં ઘોડાં પાછાં વળે છે. રસ્તે રાણિંગ વાળાને ધરતી મારગ આપે એવું બોઠામણ થઈ રહ્યું છે. આખા મેલીકારમાંથી પોતાની તાજણાને નોખી જ તારવીને અબોલ ચાલ્યા જતા વરજાંગની મૂર્તિ સામે મીટ માંડતો માંડતો રાણિંગ વાળો વિચારે છે: “ધિક્ક છે! કાઠીનો દીકરો થઈને હું પારકર ઠાકોરની ત્રાડ ન ઝીલી શક્યો. મારં નામ છુપાવ્યું. અરે, આ તો મારો વેરી વરજાંગ મારે સાટે ધસ્યો! દાનો દુશ્મન સાચો!”

વિચારી વિચારીને રાણિંગ વાળો ઝંખવાય છે. બીજા કાઠીઓને મોટે પણ મેશ ટળી છે. ફક્ત વરજાંગને જ પોતાનું પરાકરમ સાંભરતું નથી. એની ડાબી આંખ જાણે દેવા વાળાને ગોતતી ગોતતી અંગારા કાઢે છે, અને જમણી આંખમાં પોતાની કાઠિયાણીનું મો તરવરે છે.

રાણપુરનો મારગ તર્યો, વરજાંગે ઊંચા હાથ કર્યા: “લ્યો, આપા રાણિંગ, રામ રામ!”

“કાં બાપ! લુંધિયા લગી નહિં આવ્ય? તને શીખ કરવી બાકી છે.”

“આપા રાણિંગ! મનની મીઠપ રાખજે; એટલું ઘણું છે.”

એટલું બોલીને વરજાંગે તાજણાને મરડી. પૂંછડાનો ઝુંડો કરતી ઘોડી વેગે ચડી ગઈ. મેલ્ય રાણપર પડતું, અને આવી ટોળવે! ગામમાં સોપો પડ્યો છે. ગામ બહાર ખીજડાને થડે ઘોડી બાંધીને વરજાંગ છીડીએ થઈ ધેર આવ્યો. આખા ગામની અંદર એ એક જ ખોરડાની જાળીઓમાંથી ઝાંખા અજવાળાં ઝરે છે. કાઠિયાણી ધીના દીવા બાળીને જગાંબાના જાપ કરે છે.

ખડકી ઉપર ત્રણ ટકોરા પડ્યા. સ્ત્રીએ તરડમાંથી ધાણીને જોઈ લીધો. ખડકી ઉધાડ્યા વિના જ બોલી: “કાઠી, ભાગવા માંડ્ય. દેવો વાળો ગામમાં છે.”

“અરે, એક દાડી તો ઉધાડ!”

“જા, કાઢી, જા! મારી ચૂડલી કડકડે છે.”

નિસાસો મૂકીને વરજાંગ પાછો વળી ગયો. પારકરના શૂરાતનની વધામણી થાવાનું એકનું એક થાનક હતું, ત્યાં પણ એણે કાળા નાગની ચોકી દીઠી.

ઉજળું મોત

દેવા વાળાની ભીસ વધી છે. એનો તાપ સહેવાતો નથી. ટોળવાની સીમના શેટા ઉપર વરજાંગના ટોરને ચારવાની મના થઈ છે. એનાં છોકરાં પળી દૃધ પણ પામતાં બંધ થયાં છે. થાકીને વરજાંગે કુટુંબને રાણપર તેડાવી લીધું છે. પોતે દેવા વાળાનાં ગામડાં ભાંગતો ભાંગતો માંડણકુંડલાના સંધીઓની સાથે ભરયો છે. દેવા વાળાને હંફાવવાની વેતરણ કરી રહ્યો છે.

એમ કરતાં તો બાર મહિના વીત્યા. પારકરથી આવ્યા પછી વરજાંગે ઘરનું સુખ જાણ્યું નથી. આજે એને અધીરાઈ આવી ગઈ. કહેણ મોકલી દીધું કે “કાઠિયાણી, કાલે રાતે આવું છું.”

ધોડી પલાણીને સાંજને પહોરે વરજાંગ નીકળ્યો. સંધીઓ વળાવવા જાય છે, પણ જ્યાં ડેલીથી ચાલ્યા ત્યાં તો ધોડી ખંચાણી. સુતાર સામો ભરયો.

“વરજાંગ ભા!” સંધીઓએ વાર્યો: “આજ હેરી જાવ. અપશુકન થાય છે.”

“શુકન-અપશુકન તો બાયડિયુને સોખ્યાં, બા! આપણે તો કેડે સમશેર એ જ સાચું શુકન.”

હઠીલો કાઢી માન્યો નહિ. સંધીઓ પાછા વળ્યા. વરજાંગનું ડાબું ડિલ ફરકવા માંડ્યું. તાજણ હટવા લાગી. પણ આજ વરજાંગથી રોકાવાય નહિ. આજ કાઠિયાણી વાટ જોશે. આખી રાત ઉચાટમાં ને ઉચાટમાં ઊજગારો કરશે; અને અપશુકનથી બીને હું મોડો જઈશ તો માથામાં મે'ણાં મારશે. ચાલ જીવ! આજ તો હવે આ બાંદ્યા હથિયારને રાણપરને ઓરડે મારી જોગમાયાના જ હાથ છોડશે.

પાદરમાં આવે ત્યાં તો વરજાંગે મીઠી શરણાઈએ સાંભળી. પચાસ ધોડેસવારો રંગાભીના પોશાકમાં જતા હતા. તેમણે ઓળખ્યો, પૂછ્યું: “કોણ, વરજાંગ ધાધલ? ગળથ ગામના વિસામણ બસિયાનો મારતલ તું પોતે જ?”

“એ હા બા, હું પોતે જ. તમે સહુ પણ ગળથનો જ બસિયા-દાયરો કે?”

“હા, હા, આપા વરજાંગ! તથેં હવે માટી થા.”

“આવો બા, હું માંડળાનું લાભ પાદર તિથો હોઉં અને બસિયાની જાનનાં પોખણાં ન થાય તો સંધી ભાઈઓને ધોખો થાય. આવો! આવો!”

“અને અમેય આપા વિસામણાની વરસી વાળતા જાયો.”

લગ્નના સૂર બદલાઈ ગયા. શરણાઈઓ સિંધુડો તાણવા મંડી. ઘોડાં! ઘોડાં! ઘોડાં! થવા મંડ્યું. ઘમસાણ બોલ્યું. આજ જાણે નવી જાન જોડાણી. વરલાડો વીર વરજાંગ ભાલે રમે છે કે કુલદકે તેનું એને ભાન રદ્દ્યું નથી. ડાંડિયા-રાસ લે છે કે લડે છે તેનો એને બેદ રદ્દ્યો નથી. પચાસ કાઠીઓના પ્રહાર ઝીલતી એની તરવારના ટુકડા થઈને હાથમાંથી ઊડી ગયા. એ એકલવીરની ચોગરદમ મંડળ બંધાઈ ગયું. એ પડ્યો, સંધીઓ દોડ્યા ને બસિયાઓ ભાગ્યા. બધું પલકમાં બન્યું.

રાણપુરમાં સવાર પડ્યું ત્યારે માંડળાનું લેથી વરજાંગના મોતના વાવડ આવ્યા.

બીજે જ દિવસે એક હિંગળોકિયું વેલકું આવીને રાણપુરને પાદર તિથું રદ્દ્યું.

“આઈ, ટોળવેથી આપા દેવા વાળાએ તેડાં મોકદ્યાં છે.”

“હા, બાપ! હાલો. હવે મારી પાસે જે બે-ચાર ગાબા રદ્દ્યા છે તે દેવા વાળાને સોપી દઉં, એટલે અમારો અને એનો હિંસાબ ચોખો થાય. હાલો.”

આઈ પોતાનાં છોકરાં લઈને વેલડામાં બેસીને ટોળવે ગયાં. ડેલીએ દરબાર દેવો વાળો દાયરો ભરીને બેઠાં છે. વેલ્ય આવતાં જ દરબારે હુકમ કર્યો: “છોકરાને આંહી જ ઉતારી લેજો!”

પોતાના દીકરાને વેલ્યમાંથી ઉતારીને બાઈએ કદ્દ્યું: “દરબાર, ખુશીથી તમારાં વેર વસૂલ કરી લેજો.”

“એ હો, દીકરા!”

એટલું કહીને દરબારે છોકરાને પોતાના ખોળામાં બેસાડી લીધો. વરજાંગનાં હથિયાર મંગાવી એના અંગ ઉપર બંધાવ્યાં, અને માથે હાથ મેલીને ઊભરાતે હૈયે આશીર્વાદ દીધા કે “બહાદર, મારા ભાણેજ! તારા બાપના જેવો જ સાવજ બનજો, અને એના જેવું જ મરી જાણજો.”

આખોયે ગરાસ વરજાંગના પુર્ટને સોપી, બાર દિવસ રોકાઈ, પોતાના વેરીનું કારજ ઉકેલી દેવા વાળા જેતપુર સિધાવ્યા ને તે દિવસથી કસુંબા લેતી વખતે વરજાંગને રંગ દેવાનું નીમ લીધું.

[માંડળાના ઝાંપામાં વરજાંગની ખાંભી તિથી છે.]

૪. ઓળીપો

પરણીને આવી છે તે ઘડીથી રૂપીને જુંપ નથી. એને તો બસ, એક જ રદ લાગી ગઈ છે. બાપોદર ગામના આદા આદા ઓચિયામાંથી જ્યારે રૂપી માટીના થર ખોદી રહી હોય છે, ત્યારે એને ભાન નથી રહેતું કે ઓચિયાની બેખડમાં પોતે કેટલી ઊંડી ઊંડી ચાલી જાય છે. વટેમાર્ગુ જોતાં જોતાં ચેતવતાં જાય છે, ‘રૂપી, બેખડ પડશે ને તુંને દાટી દેશે, હો બેટા!’

પણ રૂપી તો મેરની દીકરી. એને તો એનાં ઘરખોરડાં આભલાં જેવાં ઊજળાં કરવાં છે. ઓરડામાં કમાનો વાળવી છે. દાણા ભરવાની મોટી મોટી કોઠીઓ ઘડીને તેના ઉપર નકશી કરવી છે. ગોખલા કંડારવા છે, ભીત ઉપર ચિત્રામણ આલેખવાં છે. રૂપીને ઠાવકી, ચીકણી, માખણના પિંડા જેવી ધોળી માટી વગર કેમ ચાલે? દટાઈ જાય તોયે શું?

માટીના સૂંડલા પોતાને માથે મેલીને, મલપતી મલપતી, રૂપી ચાલી આવે છે. ધોમધખતા તાપમાં એનું રૂપાળું મો રાતુંચોળ થાતું આવે છે. મોતીની સેર વીખરાણી હોય તેવાં પરસેવાનાં ટીપાં ટપકતાં આવે છે. ફૂવાને કાંઠેય મેરાણીઓ મોઢાં મચકોડીને વાતો કરે છે, “બાઇ, આ તો નવી નવાઈની આવી છે! ફૂવામાં પાણી જ રે'વા દેતી નથી. કુણ જાણે અધરાતથી બેડાં તાણવા માંડે છે.”

નિસરણી ઉપર ચડીને રૂપી જ્યારે પોતાના ઘરની પછીતને અને ઊંચા ઊંચા કરાને ઓળીપા કરે છે, ત્યારે પાડોશણો આશીર્વાદ દેતી જાય છે કે ’વાલામૂછ પડે તો ઠીક થાય!’ ભૂખી-તરસી વહુને આખો દિવસ ઓળીપો કરતી નિહાળિને સાસુ-સસરો હેતાળ હપકો આપે છે કે, “અરે રૂપી, ખાદ્યાનીયે ખબર ન પડે, બેટા?” એને માથે ચારેય છેડે છૂટું ઓટણું ટળકે છે. એના ઘઉંવરણા ગાલ ઉપર ગોરમટીના છાંટા છંટાછ ગયા છે. એના દેહના દાગીના ધૂળમાં રોળાણાં છે. શરણાદ્ય-શી એના હાથની કળાદારો કોણી સુધી ગારામાં ગરકાવ છે. તોય રૂપીનાં રૂપ કાંદ અછતા રહે?

રૂપીનો વર નથું રોટલા ખાવા આવે છે. એકલા બેસીને ખાવાનું એને ભાવતું નથી.

“રૂપી!” નથું બહાર નીકળીને એને સાદ કરે છે: “રૂપી, આવડી બધી કેવાની અધીરાદ આવી છે, ઘર શાણગારવાની? કાંદ મરી બરી તો જાવાની નથ ના!”

“લે, જો તો, બાઇ! નથું કેવી વાણી કાઢી રિયો છે! મેરની દીકરી ખોરડું ન શાણગારે ત્યારે એનો જન્મારો કાંઉ ખપનો, નથું?”

“હે ભગવાન! આ મેરની છોકરી તો નવી નવાઈની! કવરાવ્યો મને! ભગવાન કરે ને નિસરણી લસરે જાય!” એટલું કહીને નથું હસે છે.

“તો તો, પીટ્યા, તારે જ મારી ચાકરી કરવી પડશે. સાજુ થાઉં તોયે તારા ખોળામાંથી ઉઠાં નહિ ને! ખોટી ખોટી માંદી પડેને સૂતી જ રાં!”

રૂપી અનો વર નથુ ખોરડાની પછીતે ઊભાં ઊભાં આવી મીઠડી વાતો કરીને અંતર ભરી લેતાં ને પેટ ભરવાની વાતો ભૂલી જતાં હતાં. ઇશ્શરે પોતાની વહુને થોડાજ સમયમાં ઘરની આવી મમતા લગાડી દીધેલી દેખીને નથુડો પોતાના અંતરમાં સ્વર્ગનું સુખ અનુભવી રદ્દ્યો છે. નિસરણીની ટોયે ઊભીને કરો લીપતી લી જાણે આભની અટારીમાં ઊભેલી અપ્સરા હોય એવું એવું એને લાગ્યા કરતું. ગોરમટીનાં છાંટણાંમાં ભીજાયેલી એ જુવાન મેરાણી નથુને મન તો કોઇ નવલખાં રતને મટેલી પ્રતિમા જેવી દેખાતી. એના હૈયામાંથી ઉદગાર નીકળી જતો કે ’ઓહોહો! બાપોદર ગામના જુવાનિયામાં મારા સરખો સુખી મેર બીજો કોઇ ન મળો.’

એમ કરતાં કરતાં અધાટ ઊતરીને શ્રાવણ બેઠો. જોતજોતામાં તો બાપોદર ગામ હરિયાળી કુંજ જેવું બની ગયું. નદી અને નહેરાં છલોછલ હાલ્યાં જાય છે. ધરતીનાં ટોરટાંખર અને પંખીદાં હરખમાં હિલાળો મારે છે, ને રૂપીયે વારતહેવાર રહેવા મંડી છે. સવાર પડે છે ને હાથમાં ચોખા-કંકાવટી લઈ રૂપી બાપોદરનાં દેવસ્થાનો ગોતે છે, પીપળાને અને ગાયોને ચાંદલા કરી કરી ચોખા ચડાવે છે, નાગદેવતા રાફડા ઉપર દૂધ રેડે છે. રૂપીને મન તો આ સૃષ્ટિ શી રધિયામણી હતી! ઓહોહો! શી રધિયામણી હતી!

શીતળા-સાતમ અને ગોકળ-આઠમના તહેવારો ઢૂકડા આવ્યા. સાતમ-આઠમ ઉપર તો મેરાણીઓ ગાંડીતૂર બને. પરણેલી જુવાનડીઓને પિયરથી તેડાં આવે. રૂપીનેય માવતરથી સંદેશા આવ્યા કે ’સાતમ કરવા વહેલી પહોંચજે.’

સાસુ-સસરાએ રાજુખુશીથી પોતાની લાડકવાચી વહુને મહિયર મહાલવાની રજા આપી. નવી જોડ લૂગડાં પહેરી, ઘરેણાંગાંઠાં ઠાંસી, સવા વાંબનો ચોરસ ચોટલો ગૂંધી, સેંથે હિંગોળો પૂરી ને આંખે કાજળ આંજુ રૂપી પિયર જવા નીકળી. માથે લૂગડાની નાની બચકી લીધી.

પરણ્યા પછી આજ પહેલી જ વાર નથુએ રૂપીને એના ખરા રૂપમાં નીરખી, નથુ પાસે રૂપી રજા લેવા ગઈ. નથુથી ન રહેવાયું “રૂપી! આ બધું પિયરિયામાં મા’લવા રાખી મૂક્યુ’તું ને? નથુ! નથુ! બોલીને તો ઓછી ઓછી થઈ જાઈ! તંઈ આ શાણગાર તો નથુ માટે કોઇ દી નુતા સજ્યા!”

“લે, જો તો બાઈ! આડું કાં બોલતો હઈશ, નથુ! કામકાજ આડે મને વેશ કરવાની વેળા જ કે દી હુતી? અને આજ પે’ર્યુ છે એય તારે જ કાજે ને! તું હાલ્ય મારી હરે. મને કાંધ ત્યાં એકલા થોડું ગમશે?” એટલું બોલતાં તો રૂપીની આંખમાં ઝળગણિયાં આવી ગયાં.

“અરે ગાંડી! એમાં કોચવાઇ ગી? અને મા-બાપની રજા વિના મારાથી અવાય ખરં ફે?”

“હું કુદ્ધને અને મામાને બેચને કે'તી જાઉ છું ને! તું જરૂર આવજે. હો! તારા વન્યા મારી સાતમ ને સુધરે હો, નથુડા!”

એટલું કહીને રૂપી સસરા કને ગઈ. પોતાની તોછડી, મીઠી વાણીમાં મેરની કન્યાએ તુંકારો દઈને કાલું કાલું વેણ કદયું, “મામા, નથુને ચોકસ મેલજે, હો! નીકર મારી સાતમ ને સુધરે.”

“માડી, મેલશું તો ખરા; પણ તારાં માવતરનું સાચેખોટેય તેઢું તો જોવે ને!” બુદ્ધી સાસુએ જવાબ દીધો.

“અરે કુદ્ધ, એનો ધોખો તું કરીશ ને. હું ત્યાં પહોરચા બેરી જ તેઢું મોકલાવીશ ને!”

એમ કહીને રૂપી બચકું ઉપાડીને બહાર નીકળી-કેમ જાણે ફરી કોઈ દિવસ પાછું આવવાનું જ ન હોય એવી આંસુડેભરી આંખે ખોરડા સામે ટાંપી રહી. ખડકીમાંથી નીકળતા પગ ભારે થઈ ગયા, છાનોમાનો નથું પાદર સુધી વળાવવા ગયો. છલંગો મારતી મૃગાલી જાણે પાછું વળીને જોતી, લાકડીના છેડા ઉપર ટેકવેલા નથુના ગરીબડા મો સામે તાકતી ગઈ. એનો છેલ્લો બોલ એક જ હતો. “નથુડા, આવજે હો! નીકર મારી સાતમ ને સુધરે.”

આદે આદે રૂપીના ઓટણાનો છેડો પણ ઊડતો અલોપ થયો, ત્યારે એક નિસાસો મેલીને નથુ ગામમાં ગયો. કામકાજમાં એનું ચિત્ત પરોવાઇ ગયું.

“અરરર! માડી! દીકરીને પીટ્યાંઓએ કામ કરાવેં કરાવેંને અધમૂદ કરે નાખી, માથેથી મોડિયો ઉતાર્ય. પહેલાં મૂવાં રાખ જેવાંએ પાણીની હેલ્યું ખેંચાવવા માંડી.”

“પણ, માડી. તને કદયું કુણે?”

“કુણે શું, તારી પડોશણુંએ. સવારથી સાંજ લગે દીકરીને ઓળીપામાં જ દાટે દીધી, માડી! આમ તો જો! મો માથે નૂરનો છાંટોય ન મળે. અને પદમ જેવી મારી રૂપીની હથેળિયું તો જો -રોગી ઉતરડાઇ જ ગી.”

“માડી, તને કોઈ બંબેરે ગુ (ગયું) છે, હો! અમારાં પાડોશી ભારી ઝેરીલાં છે. તું કોઈનું માનીશ મા, હો! અને તેં મને તેઢું મોકદ્યું, તારેં નથુને કીમ ન તેડાવ્યો? ઈ તો ચિસાઇને બેઢો છે. ઝટ દઈને ખેપિયો મેલ્યા.”

“ચૂલામાં જાય તારો નથુડો! મારે એ ભૂતને તેડાવવો જ નથ. અને લાખ વાતેય તને પાછી ઈ ઘરને ઉંબરે ચડવા દેવી નથ. ઘણાય મેર મળી રહેશે; એકની એક દીકરીને આખો જનમારો ઓળીપામાં નથ દાટેં દેવી!”

દડ! દડ! દડ! રૂપીની કાળીકાળી બે મોટી અંખોમાંથી પાણી દડી પડ્યાં. એના હૈયામાં દરાસકો પડી ગયો. એનું બોલવું માવતરને ગળે ઉિતરતું જ નથી. અદેખી પાડોશણોએ પિયરચાંના કાનમાં નિંદાનું ઝેર ડેડી દીધું હતું. રૂપી શું બોલે, કોને સમજાવે? સાસરિયાંનું સારં બોલનારી એ છોકરીને સહુએ શરમાળ, ગુણિયલ અને આબરજનખી ગણી હસી કાઢી. જેમ જેમ એ બોલતી ગઈ, તેમ તેમ સહુને એને માટે વધુ ને વધુ અનુકૂંપા ઉપજતી ગઈ. અભોલ બનીને એ છાનીમાની ઓરડામાં બેસી ગઈ. રોવા જેટલું તો ત્યાં એકાંત કયાંથી હોય?

રૂપીનો બાપ બાપોદર ગયો. વેવાઇઓને વસમાં વેણ સંભળાવ્યાં. બિચારા બુટ્ઠા માવતર અને નથુ -એ તરણોય જણાંને તો ધરતી માર્ગ આપે તો સમાઇ જવા જેવું થઈ ગયું. તરણોયને એમ લાગ્યું કે રૂપીએ માવતરની આગળ દુખ ગાયું હશે. રૂપીના બાપે નથુને ગૂંજે થોડા રૂપિયા ઘાલ્યા અને છૂટાછેડાનું લખણું કરાવી લીધું. તે દિવસના નથુના ઘરબારમાંથી રામ ઊડી ગયા. ઘાનનો કોળિયો કોઇને ભાવતો નથી. નથુને મનસ્કબા ઊપરે છે.

સારા સુખી ઘરનો એક જુવાન મેર ગોતીને માબાપે નાતરં કર્યું. રૂપીને રૂંઘે રૂંઘે આગ ઊડી, પણ ગભર્ડી દીકરી માવતરની ધાક અને શરમમાં દબાઇ ગઈ. એની છાતી ઉપર કોઈ મોટી શિલા જાણે ચંપાઇ ગઈ.

પિંજરમાં પુરાતી સારિકા થોડી વાર જે ચિચિયારી કરે તેમ રૂપીએ વિલાપ કર્યો કે,
“મને નથુ પાસે જાવા દિયો. મારે નાતરે નથ જાવું.”

એનું કલ્પાંત કોઇએ ન સાંભળ્યું. એ મૂરખી છોકરીને માવતરે સુખનું થાનક ગોતી દઈ એના હાથ ઝાલ્યા અને ગાડે નાખી. રૂપી કેમ કરીને રોવા મંડે? ઘૂમટા વગર લી બિચારી પોતાનું રોણું સંતાડે શી રીતે? મેરની દીકરીને ઘૂમટા ન હોય.

ચોથે દિવસે રૂપી ભાગીને પાછી આવી અને ચીસ પાડી ઊઠી “ને જાઉં! ને જાઉં!
મારા કટકા કરી નાખશો તોયે બીજે નહી જાઉં. મને નથુ પાસે મેલો.”

માવતરે માન્યું કે બે દિવસ પછી દીકરીનું મન જંપી જશે. રૂપી પાણી ભરવા જાય છે. પાદર થઈને કદ્યક વટેમાર્ગું નીકળે છે કચો માણસ કચે ગામ જાય છે એટલુંચ પૂછ્યા વગર સહુને કહે છે, “બાઇ, બાપોદરમાં નથુ મેરને મારો સંદેશો દેજો કે સોમવારે સાંજે મને નદીની પાણ પાસે આવીને તેડી જાય; ત્યાં ઊભી ઊભી હું એની વાટ્ય જોઇશ!”

વટેમાર્ગું બે ઘડી ટાંપીને હાલ્યા જાય છે. બોલતાં જાય છે કે “ફટકચું લાગે છે!”

સોમવારે બપોરે લૂગડાંનો ગાંસડો લીધો, “મા, હું ધોવા જાઉં છ.”

માએ માન્યું, ભલે મન જરી મોકળું કરી આવે. કૂલ જેવાં ઊજળાં લૂગડાં ધોઇ, માથાબોળ નાહી, લટો મોકળી મેલી, ધોયેલ લૂગડાં પહેરી, ધૂનાને કાંડે લાંબી ડોક

કરી કરીને મારગ જોતી રૂપી થંભી છે. કચાંય નથુડો આવે છે? કચાંય નથુની મૂર્તિ દેખાય છે? એની હાલ્ય જ અછતી નહીં રહે; એ તો હાથી જેવા ધૂલના ગોટા ઊડાડતો ને દુહા ગાતો ગાતો આવશે! નહીં આવે? અરે, ન આવે કેમ? સેંદેશા મોકલ્યા છે ને! કેટલા બધા સેંદેશા! સૂરજ નમવા મંડયો, પણ નથુડો ન આવ્યો. સાંજના લાંબા લાંબા ઓછાચા ઊતરવા લાગ્યા. તોચ નથુડો ન આવ્યો. પંખી માળામાં પોઢ્યા, ગૌધન ગામમાં પહોરયું. ધૂનાના નીર ઊંઘવા લાગ્યા. ઝાડ-પાંડાને જંપવાની વેળા થઈ, તોચ નથુડો ન આવ્યો. ધોર અંધારં થઈ ગયું તોચ નથુડો ન જ આવ્યો. અરેરે, નથુડાનું હૈયું તે કેવું વજજર જેવું! એને મારી જરાય દયા ન આવી?

“રૂપી! રૂપી! રૂપી!” એવા સાદ સંભાળાણા. રૂપી ચમકી: ‘કોના સાદ? નથુના? ના, ના, આ તો ગામ ભણીથી આવે છે.’ સાદ ટૂકડા આવ્યા. ‘આ સાદ તો મારી માના. મારી મા મને ગોતવા આવે છે.’

‘નથુ, તેં તો મારી સાતમ બગાડી! અરે, ભૂંડા, સેંદેશાય ન ગણકાર્યા! પણ હું હવે પાછી કચાં જાઉં? હવે તો આપણે એકબીજાના હાથના આંકડા ભીડીને ભાગે નીકરશું.’

“રૂપી! રૂપી! રૂપી!” ગામને માર્ગેથી માતાના સાદ આવ્યા. જવાબમાં ધૂઢબાંગ! દેતી રૂપી ધૂનામાં ફૂંદી પડી. ઓઠણામાં બાંધેલા પથથરોએ એને તળિયે સંતાડી રાખી. પણ નથુડો તો ન જ આવ્યો.

“રૂપી! રૂપી! રૂપી!” પોકારતી મા ધૂનાના કાંઠે આવી. રાતનાં નીર બડબડિયાં બોલાવતાં જાણે હાંસી કરતાં હતાં કે ‘રૂપીની મા! દીકરીને ઓળીપાના દુખમાંથી બરાબર ઉગારી, હો!’

૫. દસ્તાવેજ

ગરાસિયાના દીકરાને માથે આજે આભ તૂટી પડ્યું છે. સાસરેથી સંદેશો આવ્યો છે કે ‘સૃપિયા એક હજાર લઈ જેઠ સુદ બીજે હથેવાળો પરણવા આવજે. સૃપિયા નહિં લાવે કે બીજની ટ્રીજ કર્ચીશ તો બીજા સાથે ચાર ફેરા ફેરવી દેશું.’

વાંચતાંની જ વાર જુવાને નિસાસો મેલ્યો.

શું વેશવાળ તૂટશે? પાંચ-પાંચ વરસનાં ધૂળમાં રમતાં હતાં ત્યારથી પંદર-પંદર વરસ સુધી જેનું દ્યાન ધરેલું, તે રાજબા શું આજ બીજાને જાશે? નબાપા, નમાયા અને નિરાધાર એ રજપૂતની તાજુ ફૂટેલી મોસર ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં વળી ગયાં.

બાપની આખી જાગીર ફના થઈ ગઈ હતી. વારસામાં એને એક ખોરડું મળ્યું હતું, અને બીજું મળ્યું હતું આ બાળપણનું વેશવાળ. આશા હતી કે સુખની ઘડીઓ ચાલી આવે છે: આશા હતી કે એના નિસ્તેજ અને સૂના ઓરડામાં અલબેલી ગરાસણી આવીને જૂનાં વાસણો માંજશે. સૃપાળી માંડછાંડ કરશે, મહિયરથી પટારો ભરીને કરિયાવર લાવશે, અને મામો મનેય પહેરામણી કરશે. પણ કાગળ વાંચયો ત્યાં તો ગરાસિયાના મર્સ્તકમાંથી ગરાસણીના લાડકોડ, માંડછાંડ, ગારાઓળીપા, કરિયાવરના પટારા અને પહેરામણી: બધાયે મલોખાંનાં માળખાંની માફક વીખાઈ ગયાં. પૂર્વજોનું લોહી એની રગેરગમાં દોડવા લાગ્યું. મર્સ્તકના ભણકારા બોલવા લાગ્યા કે ‘મારી બાયડી બીજે જાય! એ કરતાં મોત બલું! મારં! મરં!’ પણ કોને મારે! કાટેલી તરવારને સજાવવાનાય પૈસા નહોતા.

જે વાણિયાને ત્યાં જાગીર મંડાણમાં હતી તેનાં ચરણ ઝાલીને ગરાસિયો કરગારી ઉઠ્યો: “કાકા, આજ મારી લાજ રાખો. મારં મોત બગડશે; મારી બાયડી જાશે તે પહેલાં તો મારે ઝેર પીને સૂવું પડશે. કાકા, એક હજાર આપો, મારી જાત વેચીને પણ ભરી દઈશ. આ ભવે નહિં અપાય તો ઓલ્યે ભવ તમારે પેટ જન્મ લઈને ચૂકવીશ.”

પણ વાણિયો પીગળયો નહિં. રજપૂત આ વેપારીના હાથ ઝાલીને રગરગયો. એની રાજબાને જાણે કે પોતાની નજર સામે જ કોઈ હાથ પકડીને ખેંચી જાતું હતું.

કાકાએ કાગળ લીધો, કંઈક લખ્યું: “લ્યો ભા, કરો આમાં સહી. અમારં તો વળી જે થાય તે ખરં.”

કાગળ વાંચીને રજપૂતનું લોહી થંબી ગયું. એમાં લખ્યું હતું કે ‘એક હજાર પૂરા ન ભરં ત્યાં સુધી બાયડીને મા-બે’ન સમજુશા.’

રજપૂતે દસ્તાવેજ ઉપર દસ્તખત કર્યા. દસ્તાવેજની નકલ લઈને સૃપિયા એક હજાર સાથે એ ચાલ્યો ગયો.

અને રાજબા એના મહિયરમાં બેઠી બેઠી શું કરે છે? ભરથારનાં સ્વપ્નાં જુઓ છે. નજરે નહોતો તોયે જાણે આરસપહાણમાં કોઈ કારીગર પોતાની મનમાની પરતિમાં કંડારતો હોય, તેમ એ બેઠી બેઠી પોતાના ગરીબ કંથની ચીથરેહાલ મૂર્તિને અંતરમાં ચિંતાવ્યા કરે છે. પિયરિયામાં ગોઠતું નથી. પોતાના ધરની એને હૈયે ભૂખ લાગી છે.

જેઠ સુદ બીજનો આભમાં ઉદય થયો. તે વખતે જમાઈરાજે સાસરે આવીને ભર દાયરા વરચે કોથળી મૂકીને કદયું: “લ્યો, મામા! આ રસપિયા.”

આખા દાયરાને ખબર પડી કે સસરાએ ગરીબ જમાઈને આપદ્યાત કરવા જેવો મામલો ઊભો કર્યો હતો. ફિટકારો દેતા દેતા ગરાસિયા દાયરામાંથી ઊભા થઈ ગયા. સાસરિયાનાં મો શ્યામ બન્યાં અને ઓરડાને ખૂણે આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો વરસાવતી કન્યા કંપવા લાગી કે, ‘નક્કી, મારા માવતરનું વેર મારો ધણી મારા ઉપર જ ઉતારશો!’

* * * * *

સસરાના ગામનાં ઝાડવાંને છેલ્લા રામ રામ કરી, રજપૂતાણીને વેલડામાં બેસાડી, રજપૂત પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ધડકતે હૈયે રજપૂતાણી ઓરડામાં દાખલ થઈ. એ ઘર નહોતું, સ્મશાન હતું. જેને લૂગડે જરીયે રજ નહોતી અડી એવી લાડમાં ઊછરેલી જોબનવંતીએ આવીને તરત હાથમાં સાવરણી લીધી. સાસુ-સસરા કે દેરનણંદ વિનાના સૂનકાર ઘરને વાળયું. ફરી ફરી વાળયું. ઓરડો આભલા સરખો ચમકી ઊઠ્યો. પચીસ-પચીસ વરસ પૂર્વે પોતાની સાસુએ હાથે ભરેલા હીરના ચંદરવા ભીતો ઉપર લટકતા હતા, એના ઉપર ઝાપટ મારીને રજ ખંખેરી. ઓરડામાં હજારો નાનાં આભલાંનો ઝગમગાટ છવાઈ ગયો.

રાતે સ્વામી પાસે બેસીને મોતીનો વીજણો ટોળતાં ટોળતાં રજપૂતાણીએ થાળી જમાડી. ધરતીઢાળું મોટું રાખીને અખોલ રજપૂતે વાળુ કરી લીધું. પિયરથી આણામાં આવેલી આકોલિયાના સ્નાની રેશમી તળાઈ બિછાવીને એરંડીના તેલનો ઝાંખો દીવડો બાળતી બાળતી રજપૂતાણી પથારીની પાંગત ઉપર વાટ જોતી બેઠી. સ્વામી આવ્યો; પથારીમાં તરવાર ખેંચીને પોતાની અને રજપૂતાણીની વરચે ધરી દીધી, પીઠ ફેરવીને એ સૂતો. પથારીની બીજે પડખે રજપૂતાણીએ પણ પોતાની કાચા લંબાવી.

ઉધાડી તરવાર આખી રાત પડી રહી. નાનકડી એક તરવાર: કરોડો ગાઉનું અંતર!

એવી એવી રાતો એક પછી એક વીતવા લાગી. આખો દિવસ એકબીજાંની આંખોમાં અમી ઝરે છે. અખોલ પરીતિ એકબીજાના અંતરમાં સાતતાળીની રમતો રમે છે. અને છતાંયે રાતની પથારીમાં ખુલ્લી તરવાર કાં મુકાય? રજપૂતાણી આ સમસ્યા કેમેય કરીને ઉકેલી ન શકી. એણે જોયું કે ઠાકોરના આચરણમાં પોતાની પરત્યે રીસની એકેય નિશાની નથી. સાથે જ પોઠવા આવે છે. કંઈ પરીક્ષા કરતો હશે? મર્દાનગીમાં

કંઈ ખામી હશે? કંઈ મંત્ર સાધતો હશે? કંઈ ન કળાયું. હૈયું વીધાવા લાગ્યું. અમીનો કટોરો જાણે હોઠ પાસે આવીને થંભી ગયો છે.

એક, બે ને ત્રણ રાતો વીતી. ચોથી રાતે ઠાકોર આવ્યા. સૂતા. રજપૂતાણી ભીતને ટેકો દઈને ઊભી રહી. મધરાત થઈ તોયે જાણે અંખનો પલકારો માર્યા વિના મીણની આકૃતિ જેવી એ ઊભી છે.

ઠાકોર બોલ્યા: “કેમ ઊભાં છો?”

રજપૂતાણીની અંખમાંથી ડળક ડળક આંસુ નીકળી પડ્યાં.

“કેમ આંસુ પાડો છો? પિયાન્યું સાંભરતું હશે!”

“બહુ થયું, ઠાકોર! હવે તો છદ થઈ. પિયાન્યું વેર શું હજુયે નથી વળી રદ્દયું?”

“તમારે કહેવું છે શું?”

“તમે રજપૂત છો, તેમ હું પણ રજપૂતાણીનું દૂધ ધાવી છું. આખું જુવતર તરવારનાં અંતર રાખો ને! નહીં બોલું.”

“ત્યારે આ શું કરો છો?”

“ફક્ત તમારા અંતરનો બેદ જાણવા માગું છું. તમારા મારગમાં આડી આવતી હો

“શેનો બેદ?”

“આ તરવારનો!”

“રજપૂતાણી, લ્યો આ વાંચો.”

વેપારીએ કરાવી લીધેલા દસ્તાવેજની એ નકલ હતી. વાંચતાં વાંચતાં તો રાજભાની અંખો, દીવામાં નવું તેલ પુરાય તેમ ઊજળી બની ગઈ. એનાથી બોલાઈ ગયું: “રંગ છે તારી જનેતાને, ઠાકોર! વાંધો નહીં.”

* * * * *

ઓરે બેસી બેસીને ઠાકોર બે પહોર દી ચઢ્યે છાશ પીવા આવ્યા. પોતે પરોવેલા મેતીનો નવરંગી વીજણો ટોળતી ટોળતી રજપૂતાણી પડખે બેઠી અને બોલી: “હવે આમ કયાં સુધી બેસી રહેશો?”

“ત્યારે શું હંડિયું કાઢું?” રજપૂત તિરસ્કારથી હસ્યો.

“આ લ્યો,” કહીને રજપૂતાણીએ પોતાના અંગ ઉપરની સૌભાગ્યની ચૂડલીઓ સિવાયના તમામ દાગીનાનો ટગાલો કર્યો.

ઠાકોર એ ઠગલા સામે જોઈને બોલ્યો: “આનું શું કરણ? કરજ ચુકાવી નાખું? બસ, ધીરજની અવધિ આવી ગઈ? રજપૂતાણી! બાયડીનાં પાલવડાં વેચીને વ્રત છોડાય?”

“ઉતાવળું બોલી નાખો મા, ઠાકોર! જુઓ, આમાંથી બે ઘોડિયું ત્યો, બંબે જોડ પોશાક કરાવો, ને બે જોડ હથિયારની.”

“બીજુ જોડો કોના માટે?”

“મારે માટે.”

“તમારા માટે?”

“હા, હા, મારે માટે, નાની હતી ત્યારે બહુ પહેર્યાં છે. તરવારો છાનીમાની સમણી છે. હથિયારો અંગે સજુને કાળી રાતે મેં એકલીએ ચોકી કરી છે. આજ સુધી છોકરાની રમતો રમતી હતી. હવે સાચો વેશ સજુશ. તમારો નાનેરો ભાઈ બનીશ.”

રજપૂત રમૂજભેર જોઈ રહ્યો.

* * * * *

અંગે વીરનાં વર્ણો-શર્ણો સજુને બેય ઘોડેસવાર કોઈ મોટા રાજ્યની ચાકરી ગોતવા નીકળ્યા છે. વિધાતા પણ પલ વાર વિમાસણમાં પડી જાય કે આને તે મેં નારી બનાવેલ કે નર? આવી રીતે રાજબાની સૂરત બદલી ગઈ છે. આંખમાંથી લાલ ટશર ફૂટી છે.

રાજધાનીના દરવાજામાં બેય ઘોડાં નાચ કરતાં કરતાં દાખલ થયાં હતાં, તે વખતે જ બાદશાહ સલામતની સવારી સામી ભળી.

વિધાતાની આ બે કરામતોને દેખી બાદશાહ ફિદા બની ગયો. પૂછ્યું: “કોણ છો?”

“રજપૂત છીએ.”

“કેમ નીકળ્યા છો?”

“શેર બાજરી સારુ.”

“અહીં રહેશો?”

બેય જણાંએ માથું નમાવ્યું.

“સગા થાઓ છો?”

“હા, નામવર, મામા-કુઈના.”

બેય રજપૂતોની ચાકરી નોંધાણી.

* * * * *

શિકારની સવારીમાં, બાદશાહના હાથી ઉપર જે વખતે જુખમી થયેલા સાવજે કારમી તરાપ મારી તે વખતે બેહિસ્તના દરવાજાની અને બાદશાહ વરચે એક જ તસુનું અંતર હતું. પચાસ અંગરક્ષકોની તરવારો શરમાતી હતી, ત્યારે વખતસર એ સાવજના ડાચામાં કોનું ભાલું પેસી ગયું?

એ ભાલું રાજબાનું હતું. સાવજ સૌસરવો વીધાઈ ગયો.

તે દિવસથી બેચ રજપૂતોને બાદશાહના શયનગૃહની અટારીનો પહેરો સોપાયો. આખી રાત ચોકી દેતાં દેતાં એ રજપૂતોને એક વરસ વીતયું; હજુ વાણિયાના હજારનો જોગ નહોતો થયો.

અષાટની મેઘલી મધ્યરાત ગળતી આવે છે. વરસ-વરસનાં વિજોગી વાદળાં આભમાં જાણે અણધાર્યા સામાં મળ્યાં અને એકબીજાને ગળે બાથ ભીડીને પથારીમાં પોઢ્યાં છે. નયનમાંથી પ્રેમનાં આંસુ નીતરતાં હોય તેવાં વરસાદનાં ફોરાં ટપક ટપક ધરતી ઉપર પડે છે. એ મધ્યરાતનાં મૂંગા-મધુરાં આલિંગન જાણે કે કોઈ જોતું નથી. માત્ર કોઈ કોઈ નાનકડું ચાંદરડું જ એ મેઘાડંબરના મહેલની ઝીણી ચિરાડમાંથી એની તોકાની આંખ તગતગાવીને નીરખતું મલકી રદ્દયું છે. તમરાંના લહેકારની સુરીલી જમાવટ વાદળાંની ઘેરાતી આંખોમાં મીઠી નીદર ભરી રહી છે. એકબીજાને બરચી લેવાતાં, પ્રીતની ધગધગતી ગરમી પરજળી ઉઠે તેવી જાણે કે વીજળી વ્રણકે છે. સામસામાં હૈયા દબાતાં ‘હાશ! હાશ!’ ના ઉદ્ગારો વછૂટે, તે જાણે કે ધીરા ગડગડાટને રૂપે આખા વિશ્વની અંદર સૌને કાને પડે છે.

તેવે વખતે ઝર્ણાની પરસાળમાં ચોકી દેતા બે રજપૂતોની કેવી ગતિ થઈ રહી હતી? થાંભલીને ટેકો દઈને ઊભેલા ઠાકોરની આંખ જરાક મળી ગઈ. હાથમાં ભાલાં સોતો એ ઊભો ઊભો જ જામી ગયો. ઠકરાણી એકલી ટે'લે છે. એની આંખ આભમાં મંડાઈ ગઈ છે. એને સાંભર્યું કે અષાટ આવ્યો, બીજો અષાટ આવ્યો, બાર મહિના વીતચા. આખા સંસારમાં આજ જાણે કોઈ એકલું નહીં હોય! વિજોગાણ હું એકલી! રંગભીનો સામે ઊભો છે તોચ જાણે સો જોજન આદે ઊભો છે.

વાદળાંના ગડગડાટ સાંભળયા. વીરાંગના કોઈ દિવસ નહોતી ડરી — સાવજની ત્રાડથીયે નહોતી ડરી — તે આજે ડરી. દોડી સ્વામીને ભેટવા. તસુ એકનું અંતર રહેતાં થંભી. પચાસ ગાઉ આદેના એક નાના ગામડામાંથી વાણિયાએ જાણે આંચકો માર્યો. આખો સંસાર જાણે કે એને ધક્કો મારવા ધસી આવ્યો. એ ઊભી રહી. ઊંઘતા કંથના મો ઉપર એણે શું જોયું? કદી નહોતું જોયું તેવું રૂપ! વિયોગી, વેદનાભર્યું અને રિબાતું રૂપ!

રજપૂતાણી પાછાં ડગલાં દેવા લાગી. રૂપ જોતી જાય, પાછાં ડગલાં દેતી જાય, અને વાદળાંની મસ્તી સાંભળીને જાણે એના પગ ધરતી સાથે જડતા જાય.

વીરત્વ બદ્યું જાણે એની છાતી ભેટી, બખતર ભેટી નિસાસાને રૂપે બહાર આવ્યું. એક નિસાસો! એક જ! નિસાસો કેટલો તોલદાર હશે! ધરતી ઉપર જાણે ધર દઈને નિસાસો પડ્યો. આભમાં અજવાણું હોત તો એ દેખાત.

કઠોડા ઉપર કોણી ટેકવી અને હથેળીમાં ડોલર જેવું મો ઘાલી રજપૂતાણી ઊભી રહી. બપૈયો જાણે સામેથી કંઈક સમસ્યાનો દુછો બોલ્યો. ‘પિયુ! પિયુ! પિયુ!’ ના પડછંદા ગાજુ ઊઠ્યા. ઠકરાણીએ સમસ્યાના જવાબમાં દુછો ઉપાડ્યો. સાતેય આકાશનાં અંતર જાણે ભેદાવા લાગ્યાં:

દેશ વીજાં, પિયુ પરદેશાં, પિયુ બંધવારે વેશ જે દી જાશાં દેશમે, (તે દી) બાંધવ પિયુ કરેશ

[મારા દેશમાં આજ વીજળી થાય છે, પણ પિરયતમ તો પરદેશમાં છે. અરે, મારી પડખે જ છે. પણ મારા ભાઈને વેશો! જે દિવસ રૂપિયા કમાઈને દેશમાં જઈશું ત્યારે જ એને બાંધવ મટાડીને પતિ બનાવીશ. ત્યાં સુધી તો ભાઈ-બહેનનાં સગપણ સમજવાં.]

* * * * *

ચવાર પડ્યું; હૈયામાં વાત સમાતી ન હોય તેમ બેગમે બાદશાહની આંખો ઊઘડતાં જ વાત કરી કે “આ બે રજપૂતોની અંદર કંઈક ભેદ છે.”

“એમ? શું? કટકા કરી નાખું.”

“ના ના. કટકા કરવા જેવો નહીં, કટકા સાંધવા જેવો ભેદ છે. આ જોડીમાં એક પુલાષ છે, બીજી ત્રી છે. વરચે કોઈ ગુપ્ત વિજોગ છે.”

“દીવાની થા મા, દીવાની! જોતી નથી, બેઉની આંખોમાંથી ચંગારા ઝરી રદ્દ્યા છે?”

“પરીક્ષા કરો. પછી કોણ દીવાનું છે તે જોશો.”

“તેં શા પરથી જાણ્યું?”

“મધ્યરાતે મારી નીદર નહોતી. મેં અટારીમાંથી એક ઊંડો નિસાસો સાંભળ્યો. દીવાલો પણ એ નિસાસાના અવાજથી ધબકી રહી હતી. એક દુછો પણ એ બોલી. એવો દુછો ફક્ત ઓરતના હૈયામાંથી જ નીકળી શકે.”

“શી રીતે પારખી શકાય?”

“એ રીત હું બતાવું. બેઉ જણાને આપની પાસે દૂધ પીવા બોલાવો. એમની સામે જ દૂધની તપેલી આગ ઉપર મેલાવો. દૂધ ઊભરાવા દેજો. બેમાંથી જે રજપૂત એ દૂધ ઊભરાતું જોઈને આકુળ-ત્યાકુળ બને, તેને ઓરત સમજજો. ઓરતનો જુવ જ એવો છે

કે દૂધ ઊભરાતું જોઈને એની ધીરજ નહીં રહે. મરદ એની પરવા પણ નહીં કરે. આ નિશાની એ ઓરતથી છુપાવી નહીં શકાય. ગાફેલ બની ઉધાડી પડી જશે.”

બાદશાહે બેઉ રજપૂતોને બોલાવ્યા. દૂધ મુકાવ્યું. દૂધમાં ઊભરો આવ્યો.

ગઈ રાતે જેના અંતરના બંધ તૂટી પડ્યા હતા, તે વિજોગણ રજપૂતાણી પોતાના પુલષ વેશનું ભાન હારી બેઠી. આકુળવ્યાકુળ બનીને બોલી ઊઠી: “એ....એ દૂધ ઊભરાય!”

ઠાકોરે એના પડખામાં કોણી મારીને કદયું: “તારા બાપનું કચાં ઊભરાય છે?”

પણ બેદ બહાર પડી ગયો. બાદશાહ બંનેને બેગમના ખંડમાં તેડી ગયો. બેગમે મૌ મલકાવીને પૂછ્યું: “બોલો, બેટા, તમે બંને કોણ છો? સાચું કહેજો. બીશો નહીં. અભયવચન છે.”

ગરાસણીના ગાલ ઉપર શરમના શેરડા પડી ગયા, એનાં પોપચાં ટળી પડ્યાં. ઊઠીને એણે અદબ કરી! દીવાલની ઓથ આડે એણે પોતાની કાચા સંતાડી દીધી.

ગદ્ગદ કંઠે ગરાસિયાએ ખાનગી ખોલી. વાણિયાના દસ્તાવેજની વાત કહી. “વાહ રજપૂત! વાહ રજપૂત!” ઉચ્ચારતો બાદશાહ મોમાં આંગણી નાખી ગયો. એણે કદયું: “તમે મારાં બેટા-બેટી છો. હું હમણાં જ તમારે ગામ વાણિયાને રૂપિયા મોકલાવું છું. તમે બેઉ જણાં મારા બીજા મહેલમાં રહો. આજે મારે ઘેરથી જ ધરસંસાર શરૂ કરો.”

ત્યાં તો બેગમ ઢોડી. પોતાની પાસે રજપૂતાણીના મહામોલા પોશાક હતા તે લઈને હાજર કર્યા. ઠકરાણીને કદયું: “લે બરચા, આ પહેરી લે.”

બેય જણાંની આંખમાં આંસુ વહેતાં થયાં. અંજલિ જોડીને બેઉ બોલ્યા: “અશ્વાતા, અમારાં સાચાં માવતર તમે જ છો; પણ વાણિયાની પાસે જઈને નાણાં ચૂકવીએ, દસ્તાવેજનો કાગળિયો હાથોહાથ લઈ ચીરી નાખીએ, ત્યારે જ અમારાં વ્રત છૂટશે.”

રજપૂત બેલડીને બાદશાહે ગાડાં ભરીને સરપાવ આપ્યો, ગામ તરફ વિદાય કરી.

વાણિયાનું કરજ ચુકાવી, બધી જમીન છોડાવી આ વ્રતધારી બેલડીએ એ દિવસે વિવાહની પહેલી રાત ઊજવી.

[કિનકેઈડ સાહેબે સિંધની કથા તરીકે આવી એક ઘટનાને પ્રગટ કરી છે. ‘રાજવીર-કથા’ નામની એક પુરાણી ચોપડીમાં આ વાર્તાનો નાચક ઉમરકોટનો સોટો, પૈસા ધીરનાર વાણિયો જેસલમેરનો અને આશરો આપનાર ઉદેપુરના રાણા — એ રીતનું નિરૂપણ છે. કોઈ એને મારવાડની, તો કોઈ વળી સોરઠની ઘટના

કહે છે. ચોક્કસ થતું નથી.]

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

દુ. સંઘજુ કાવેઠિયો

“આવો, આવો, પટેલીઆવ! કચું ગામ?”

“અમે સરોડેથી આવીએ છીએ, બાપુ!”

બથમાં ન માય એવા શેરડીના ત્રણ ભારા માથા ઉપરથી ઉતારીને ત્રણ કણબી પગે લાગ્યા: “અમારા આતા રાધવ પટેલે ડાયરાને ચખાડવા સારુ આ શેરડીના સાંઠા મોકલ્યા છે.”

“ઓહો! આ તો સાબરકાંઠો. ત્યારે તો માતાજુના અમૃતની પરસાદી.”

“હા, બાપુ” પટેલ બોલ્યા: “પહેલી મહેર તો સાબરમાતાની અને બીજુ અમી-નજર તમ જેવા ધણીની, એટલે અમારી બાર-બાર મહિનાની કાળી મહેનત ફળી છે.” મારા આતાએ કહેવરાયું છે કે ‘બાપુ! મારા આ કાંઠ જેવા ધીગા સાંઠા દોટ-દોટ માથોડાં ઉપર ડોકાં કાઢી ગયા છે, અને મણ-મણના તોલદાર સાંઠા ઊભા ને ઊભા ફસડાઈ પડે છે. રોગો પોપટિયો મહાસાગર જાણે હિલોળે ચઢ્યો છે, હો બાપુ! માટે પગલાં કરો.’ લ્યો આ મારા આતાની ચિહ્ની!”

“હાં હાં, પટેલીઆવ, ઝાગાં વખાણ રહેવા દ્યો, રાજાઓનાં પેટમાં પાપ જાગો. લાવો કાગળિયો.”

સાણંદ ગામના દરબારગાઠની કચેરીએ વાઘેલા સામંતોના દાયરા વરચે વીટળાઈને આજથી ચારસો વરસ ઉપર એક ફાગણ મહિનાને દિવસે કુંવર કરણસંગજુ બિરાજેલા છે. સરોડના પટેલના દૂધમલ દીકરા શેરડીના ત્રણ ભારા લઈને દરબારનું મો મીઠું કરાવવા આવ્યા છે. સાબરકાંઠાની ધોળી શેરડી દેખીને દાયરાના મૌખાં પાણી વછૂટેલ છે. સજેલી છરીઓ કાઢીને તમામ દાયરો દરબાર કાગળ પૂરો કરે તેની વાટ જુએ છે. કાગળ વાંચીને દરબારે શેરડીના ભારા સામે જોયું. જોઈને પૂછ્યું: “ત્રણ ભારા કેમ? આમાં તો પાંચ લખ્યાં છે!”

પટેલ બોલ્યા: “બાપુ, ડેલીએ સંઘજુ કાકે બે ભારા ઉતરાવી લીધા છે; નાનાભાઈ ત્યાં બેઠા છે એટલે દાયરાને ખાવા સારુ રાખ્યા છે.”

“હા જ તો! સંઘજુ કાકાનો દાયરો તો સહુથી પહેલાં હકદાર ગણાય ને, બા!” એમ કહીને એક અમીરે દીવાસળી મૂકી.

“ને,” બીજાએ ટહુકો પૂર્યો: “કાકો ભાગ પાડવાની રીત પણ સમજે છે, બાપ! બે ભાઈની વરચે ત્રણ-દુ ભાગો જ શેરડી વે’ચાવી જોવે ને? એમાં કાંઈ અંચી કે અનન્યાય હાલે? કાકો ચતુરસુજાણ સાચા! નાની-મોટી બાબતમાં એની હૈયાઉિકલત તો હાજરાહજૂર છે!”

આવા મર્મ થતા જાય છે તેમ તેમ દાયરો જોતો જાય છે કે કરણસંગજુના અરીસા જેવા જુવાન ચહેરા ઉપર કાળા પડણાયા પથરાઈ રદ્દ્યા છે. એની આંખો શેરડીના ભારા ઉપર મંડાઈ ગઈ છે. ત્યાં તો ત્વીજે પડખિયાએ ત્વીજો સ્કુર સંભળાવ્યો: “બાપુ! એક દિવસ એ જ ન્યાયે કાકો રાજનીયે વે'ચણ કરાવશે. કાકાના કલેજાની વાત આફરડી આફરડી બહાર નીકળી પડી છે. કાકાના તો ઘટ ઘટમાં રણાધોડજુ રમી રદ્દ્યા છે, રાજનું અમંગળ કાકા કદી વાંછે નહિં, પણ ત્રણાદું ભાગે બરાબર વે'ચણ કરાવશે!”

કરણસંગજુના ચહેરા ઉપર ત્રણાદું ભાગની સમસ્યા ચોપખેચોખખી ચીતરાઈ ગઈ. ભારા ઉપરથી એણે નજર સંકેતી લીધી. એણે આજ્ઞા દીધી: “કાકાને જરાક બોલાવજો તો!”

ડેલીએ દાયરો જામ્યો છે. અઢાર વરસના કુંવર મેળાજુની ચોગરદમ જીવતો ગઢ કરીને રજપૂતો બેઠા છે. વરચે નેવું વરસને કાંઠે ગયેલ સંધજુ કાવેઠિયો બેઠો છે. માથું, દાટી, મૂઢેના થોભા, નોણ અને પાંપણા: તમામના ધોળા શેતર જેવા ભરાવ વરચેની એની બે પાણીદાર આંખો હળવી હળવી ઊંઘડે છે અને બિડાય છે. દરબાર બીમસંગજુના વખતથી જ એ કારબાચી હતા. મરણટાણે દરબાર કહી ગયેલા કે “સંધજુ, સાણંદનું છિત્ર થઈને રહેજો.”

છોલેલી શેરડીનાં માદળિયાં ખૂમચામાં છલોછલ ભરાઈને તૈયાર થઈ રદ્દ્યાં છે અને સંધજુ કાવેઠિયો જે ઘડીએ પહેલું માદળિયું હાથમાં લેવા જાય છે, તે જ ઘડીએ ગઢની મેડીમાંથી આવીને આદમીએ ખબર આપ્યા કે “બાઈએ તમને જરા ઊભા ઊભા આવી જવાનું કીદું છે.”

હાથમાંથી શેરડીનું માદળિયું નીચે મૂકી દઈને સંધજુ કાવેઠિયો ઊભો થયો. બગલમાં તરવાર દાબી. હાથની આંગળીએ નાના કુંવર મેળાજુને વળગાડ્યા છે. નેવું વરસનો ખળભળી ગયેલો ડોસો મેળાજુના ખભા ઉપર હાથ ટેકવીને પોતાની વળી ગયેલી કાચા સંભાળતો મેડીએ ચડ્યો.

“રામ રામ, બાપા!” સંધજુ કાવેઠિયાએ રામ રામ કર્યા.

એણે શેરડીના ભારા ભારયા. એને એમ લાગ્યું કે કુંવરે પોતાના નાના ભાઈને આજ ઘણે મહિને હોશે હોશે શેરડી ખાવા બોલાવેલ છે. એનું દયાન ન રદ્દ્યું કે કુંવરે સામા રામ રામ ઝીલ્યા નથી. એ બોલ્યા: “બાપ, ભાઈ સાર તો ત્યાંયે શેરડી તૈયાર હતી.”

“કાકા,” કંપતે હોઠે કરણસંગ બોલ્યા: “ત્રણાદું ભાગની વે'ચણ કરવાની સમસ્યા શેરડીના ભારામાં કરવી પડી?”

“સમરયા?” ડોકું ધૂળાવીને સંઘજુએ માંડ માંડ શબ્દો ગોઠવ્યા: “મેં સમરયા કરી? બે અને ત્રણ ભારાની શું મેં વે’ચણ કરી? ભાઈ, તમે શું બોલો છો?”

“કાંઈ નહિં, કાકા, જાઓ. મેળાને હવે તમે તમારું ચાલે તો બે ભાગ અપાવી દેજો. પદ્ધારો, કાકા!”

દિંમૂઠ બુટ્ટાની આંખમાંથી પાણી વહેતાં થયાં. મેળાજુના ખભા ઉપર લીધેલો ટેકો ઓછો પડ્યો એટલે તરવારની મૂઠ ઝાલીને ધરતીને માથે બીજો ટેકો લીધો. કાચા વધુ ને વધુ કંપવા, વધુ ને વધુ નમવા મંડી.

“હવે રહી રહીને જાકારો દઈશ, મારા અક્ષદાતા? આ ખોળિયું આટલે વર્ષે જતું હવે ભારે પડ્યું, ભાઈ, રે’વા દે, બાપ, સાણંદની ટાંકેલટૂબેલ આબરૂ સંસારમાં ઉધાડી પડી જાય છે. રે’વા દે! સમજ કે મારી ભૂલ થઈ.”

આખો દાચરો એકસામટો ગરજુ ઉઠ્યો, “હવે કાકા, પછે એક વાર કદચ્યું, બે વાર કદચ્યું, તોયે ન સમજુએ? નાહિક વહાલામાં વેર કરાવી રદ્દ્યા છો તે! હવે રે’વામાં નહિં તમારું માત્યમ કે નહિં રાજનું માત્યમ!”

સંઘજુની આંખ બદલી. આંસુ થંભી ગયાં. નમેલી કાચા પલકમાં ટહ્હાર થઈ ગઈ. ચારેય બાજુ બેઠેલ દાચરાનાં મોટાં વાંચી લીધાં.

અને પછી કરણસંગ ઉપર નજર નોંધીને પૂછ્યું: “બાપ, ડોસાને ફૂતરાં પાસે ફાડી ખવરાવ્યો?”

“જાઓ, કાકા!” કુંવર બોલ્યો.

“પીછડાં વિનાનો મોર શોભશો કે?”

“તમારું ચાલે તો પીછડાં વીખી નાખજો; જાઓ!”

“બસ, મને ભૂંડો લગાડવો છે? મારા ધોળામાં ધૂળ નાખવી છે?”

“જાઓ કાકા; આજના જેવી કાલ્ય નહિં ઊગે.”

“લે ત્યારે, હવે જાઉ છું; રામરામ, ભાઈ! આશા હતી કે ચાર-છ મહિને મારા કરણને સાચું સમજાશે, આશા હતી કે ખટપટનાં વાદળાંને ચીરીને મારો કરણ — મારો સૂરજ — બહાર નીકળશે. અને તે દી હું આ ગરીબડા ઓશિયાળા મેળાજુને તારે ખોળે બેસાડીને મારો સાથરો વધારીશ; પણ હવે રામરામ! ભર્યા રાજમાંથી નાના ભાઈને ભાઠાળી એક ટારડી તેં આપી’તી, એનાં ભાઢાં મેં આજ લગી આશાએ આશાએ ધોયાં. પણ તારાથી એ સદચ્યું જતું નહોતું એ વાત આજે સાચી પડી. મેળાને માથે માથું ડગમગતું હતું, મેળાની થાળીમાં ઝેરની કણીઓ ઝરતી હતી. મેળાને રહેવા આપેલ ઝૂંપડાં પણ તને ખટકતાં હતાં, તે હું સાચું માનતો નહોતો. પણ આજ તેં મને માણસાઈ શિખવાડી. મારે

રૂંવે રૂંવે સાણંદની રાબદ્ધાશ ભરી છે એની મને આડી હતી. સામદ્ધર્મની મને દુઃહાઈ હતી. હું એક પછી એક ઘૂંટડા ગળયે જાતો હતો; પણ હવે રામરામ! અને — અને આજ જાતો જાતો હું આ તારા પડભિયાઓને કહેતો જાઉં છું કે હવે તો ત્રણાદુ ભાગે નહિ, પણ અરદ્ધોઅરદ્ધ સરખે ભાગે તારી ને મેળાજુની વરચે વે'ચણ થાશે.”

કરણસંગથી ન રહેવાયું. એણે પોતાની તરવાર લાંબી કરીને કદયું: “આ લેતા જાઓ, કાકા! એક બાંધો છો અને આ બીજુયે બેળી બાંધતા જાઓ!”

“તું શું બંધાવીશ? દ્વારકાનો ધણી બંધાવશે.”

શેરડીના થાળ સુક્તાતા રહ્યા. સાવજ કેશવાળી ખંખેરે તેમ માથું ધૂણાવતો ડોસો ‘દ્વારકેશ! દ્વારકેશ!’ કહેતો મેળાજુને લઈ વળી નીકળ્યો. આવરદાનાં સાઠ વરસ એક જ ઝપાટે પાછાં હટી ગયાં હોય એમ સીધો સોટા જેવો કાચાનો દમામ કરીને સંઘજુ ચાલ્યો આવે છે. બેસી ગયેલી છાતી આગળ ધસી આવી છે.

ડેલીએ દાયરાના હાથમાં પતીકાં થંભી રહ્યાં છે. રાદરાવતાર સંઘજુને દેખતાં તમામ ઊભા થઈ જાય છે. વૃદ્ધ ફક્ત એટલું બોલ્યો કે: “દાયરાના ભાઈઓ! તમારામાંથી કોઈ મારી પછવાડે ચાલો તો તમને દ્વારકાધીશની દુઃહાઈ છે. આંહી જ રહેજો. સાણંદના રખવાળાં તમને ભળાવીને જાઉં છું. મેળાજુને મારે ખોળે સલામત સમજજો. અમારી લેણાદેણી આજ લેવાઈ ચૂકી છે.”

પોતાના ચાર પુત્રો સામે ફરીને સંઘજુ બોલ્યો: “દીકરાઓ, આજ આપણાને દેશવટો મળ્યો છે. આ બર્યા ખોરડામાંથી ફક્ત પહેર્યા લૂગડાં અને બાંદયાં હથિયાર ઉપરાંત વાલની વાળી કે લૂગડાંની લીર સરખીયે સાથે લેવાની નથી. મરદો, બાયડિયું ને છોકરાં — તમામ કોરેકોરાં બહાર નીકળી જાઓ.”

‘દ્વારકેશ! દ્વારકેશ! દ્વારકેશ!’ એવા નિસાસા મૂકતો મૂકતો વૃદ્ધ ઊભો રહ્યો. મેળાજુના દરબારગઢનું વેલડું જોડાયું. વેલડામાં મેળાજુનાં અને સંઘજુનાં ઢકરાણાં ચડી બેઠાં. મરદો ઘોડે ચડ્યા, સમશેરો તાણીને સંઘજુનાં પુત્રોએ વેલડાની ચોગરદમ તથા મેળાના ઘોડાની આસપાસ ફૂંડાનું બાંદયું. સહુથી વાંસે સંઘજુએ ઘોડો હાંક્યો. સાણંદમાં તે દિવસે સમીક્ષાંજરે સોપો પડી ગયો.

ગરજે ગોમતી જી કે ગાજે સાગરં,

રાજે સામળા જી કે બાજે ઝાલરં.

મહાસાગરરસ્પી ઈશ્વરી નગારા ઉપર આઠેય પહોર અણથાકચો ધાવ દઈ દઈને જળદેવતા ધેરા નાદ ગજવે છે; સાગરની પુત્રી ગોમતીજી હરદમ ઝાલર બજાવે છે. એવી

અખંડ આરતીના અધિકારી શ્રી દ્વારકાધીશના દેવાલયમાં અધરાતનો ગજર ભાંગ્યો તે ટાણે સંઘજુ ડોસો ઊભો ઊભો, હાથમાં માળા ફેરવતો ફેરવતો રણછોડરાયજુના ચતુર્ભુજ સ્વરસ્નપની સમક્ષ ‘દ્વારકેશ! દ્વારકેશ!’ શબ્દની ધૂન લગાવી રદ્દ્યો છે. મહિરટને જડેલા મુગાટધારી શ્યામ-સ્વરસ્નપને માથે ઝળહળાટ વરસાવતી ધીની અખંડ જ્યોતોનાં પ્રતિબિંબ ઝળકી રદ્દ્યાં છે. સંઘજુ પ્રાર્થના કરવા મંડ્યો:

‘હે દાદા! તરવાર દે! તારા નામની તરવાર દે. બાપ! મારો સૂરજ આથમશે તે ઘડીએ મારા રધિરથી પખાળીને એ તરવાર હું તારા હાથમાં સોપીશ. એના તમામ ડાદને હું નિખારી નાખીશ. કલંક સોતી એને તારી હજૂરમાં નહિ આણું. દે, એક તરવાર દે, તારો હુકમ દે.’

બુદ્ધાને એવો ભાસ થયો કે જાણે રણછોડરાયની મૂર્તિ હાથ લંબાવીને એક ખડગ આપે છે. સંઘજુ એ લઈ લે છે.

ધોળે દહાડે સાણંદનાં ગામડે ગામડાના ઝાંપા બિડાવા લાગ્યા. આગની ઝાળો જેમ એક ખોરડેથી બીજે ખોરડે અને એક નેવેથી બીજે નેવે લાગતી જાય તેમ સંઘજુ બહારવટિયાની ગસત ગામડે ગામડાને ધબેડતી સાણંદમાં ત્રાસ વર્તાવી રહી છે. કેડા ઉજ્જવ થઈને ભાંગવા લાગ્યા છે, સાંતીડા જોડનારા ખેડૂતોનાં માથાં વાઢી વાઢી સંઘજુ કાકો મોખરે લટકાવવા મંડ્યો. ધરતીમાં વેરાનની દશા વર્તાઈ ગઈ. સંઘજુ કાકાને નામે છોકરાં છાનાં રહે છે.

સંદ્યાની રૂંગયું વળી ગઈ છે. ઝાડીમાં બહારવટિયાનો પડાવ થયો છે. શિલા ઉપર બેસીને સંઘજુ ડોસાએ ભાલા ઉપર પોતાની કાચા ટેકવી છે. પાસે પડેલી એક લાશમાંથી રધિર વહે છે, તેનાં ખાબોચિયાં ભરાયાં છે.

એ સંઘજુના નાનેરા ભાઈનું શબ હતું. સાણંદ ભાંગીને પાંચ ગાઉ ઉપરના ખેતરમાં ત્રણ દિવસના ભૂખ્યા બહારવટિયા પછેડીમાં લોટ-પાણી મસળીને છાણાંના ભાઠામાં રોટલા શેકવા બેઢા હતા, ત્યાં સાણંદનું સૈન્ય ઘેરી વણ્યું. તરવારોની તાળીઓ પડી. સંઘજુનો નાનેરો ભાઈ દોટ કાઢીને સેનાની સામે દોડ્યો. સંઘજુના એ જમણા બાહુનું બલિદાન ચડી ગયું.

સંઘજુએ દીકરાઓને કહ્યું: “આજ સુધી તો મેળાજુને કેસરિયે લૂગાડે આપણે સાથે ને સાથે ફેરવ્યો છે. પણ આજ જેમ કાકો ઝપટમાં ચડી ગયો એમ મેળોજુ જોખમાય તો આપણું મોટું શું રહેશો? માટે બાપાને હું ઠકરાણા સોતો ઈડરમાં ભળાવી આવું. ત્યાં કુઆ-કુઈની છત્રછાયામાં બાપાને મૂક્યા પછી વણઉચાટે આપણે મરી છૂટશું.”

બુદ્ધો એકલે પંડે મેળાજુને ઉપાડી ઈડર પહોરયો. રાવના હાથમાં મેળાજુનું કાંડું આપ્યું. પાછે વળીને સાણંદનાં પાદર ઉજજડ કરવા લાગ્યો.

કંઈક વરસો વીતી ગયાં. ઈડરના રાજમહેલમાં રંગાભરી ચોપાટો રમાય છે. કુઓ—ભત્રીજો ગુલતાન કરે છે.

પણ એક વાતનો મોટો અરંભો કુઆને થઈ રહ્યો છે. ભત્રીજા મેળાજુને રાવ પૂછે છે કે “કાં, બાપ, ઘડીએ ઘડીએ વાંસે તે શી નજર કરી રહ્યા છો! શું હજુયે બીક લાગે છે, કે સાણંદની ફોજ આવીને તમારું માથું વાઢી લેશો?”

સાંભળીને મેળાજુના મો પરથી નૂર ઊતરી ગયું.

“જોયા આ ઈડરિયા કુંગરા! આબે ટલ્લા દઈ રહ્યા છે. આ ઈશ્વરે દીધેલો કાળભેરવ કિલ્લો: આ પટાધર ઈડરિયા: અને આ મો’લાત: દાળભાતનો ખાનારો કરણસંગ આવે કે ઊંચેથી ઊતરીને તમારા વડવા આવે, તો કુંગરાની સાથે ભાલે જડી દઉં; ખબર છે, કુંવર?” એમ કહીને રાવે દાઢીના પલ્લા ઝાટકયા.

“અને છતાંયે છાતી થર ન રહેતી હોય તો સુખેથી રાણીવાસમાં જઈને ઓગ્ગલ પડે રો’ ને! ઈડરની રજપૂતાણિયું પોતાના માથાં પડ્યાં પહેલાં તમારા ઉપર પારકી તરવાર નહિ પડવા આપે એટલી ધરપત રાખજો, કુંવર!” ફરી વાર મૂછો માથે તાવ દીધો. ફરી બોલ્યો: “વાહ રે ભીમસંગના વરસ્તાર, વાહ! માથું બહુ વહાલું, હો!”

તે દિવસે ચોપાટમાં સ્વાદ ન રહ્યો.

એકલો પડીને મેળોજુ વિચારે છે: ‘કુઆને રાશરે રાશર્યો એમાં જ શું સાત પેઠીને ગાળો સાંભળવી પડી? એથી તો બાપના ગામનાં ચોથિયું રોટલો અને સાથે મીઠાની એક કાંકરી શાં ભૂંડાં હતાં? અને હા! સાચેસાચ શું મને માથું એટલું વહાલું થઈ પડ્યું છે! જીવતરનો એટલો બધો મોહ, કે પલકે પલકે ફર્ફરીને જીવતે મોત અનુભવવા પડે છે? ધિક્કાર હજો!’

સાણંદના દરબારગટની ડેલીએ સાંદ્રય ઝોકારીને એક રબારી દોડતે પગે કચેરીમાં ગયો. માથાબંધણામાંથી એક કાગળ કાઢીને કરણસંગના હાથમાં દીધો. કાગળ દેતાં દેતાં બોલ્યો, કે “બાપુ, ઈડરના કુંગરામાં મધરાતે એક બોકાનીદાર જુવાનડે આવીને આ કાગળ દીધો છે કે બાપુને પોગાડજો. બાપુ, સાદ તો.....” રબારીનું વેણ અરદ્ધેથી તૂટી ગયું, કેમ કે ઈડરનું નામ પડતાં જ કુંવર ખસ્તિયાણા પડ્યા.

કુંવર કાગળ વાંચવા મંડ્યા:

મોટાભાઈ,

કુઅાએ મને આશ્રિત માનીને આપણી સાત પેટીના પૂર્વજોને અપમાન દીધાં છે. મારે માથે હવે માથું રહેતું નથી, ડગમગે છે. કુઅાને માથે મારો ઘા ન હોય. આશ્રિતોનો ધર્મ લોપાય: અને મારો દેહ પણ હું મારે હાથે ઠાલો ઠાલો પાડી નાખું તેથીયે શું કમાવાનો હતો? દુનિયા દાંત કાઢશો. પણ જીવતર હવે ગેર સમાન બન્યું છે. જીવતાં જે ન કરી શક્યો તે મરવાથી કરી શકું એવો ઉછરંગ આવે છે. માટે, ભાઈ, તું આવજે: હુતાશણીની મધરાતે: દેવીના કુંગરાની માથે કુઅાની જોડે હું હોળીના દર્શને જઈશ. એકલો પાછળ રહીશ. તું આવીને મારં માથું કાપી જાજે. દીકરના દાંતોમાં દઈને માથું વાઢી જાજે. દુનિયામાં સાણંદનો ડંકો વગાડી જાજે. ન આવે એને માથે ચાર હત્યા!

લિ. મેળો

કચેરીમાં બેઠેલા આખા દાયરાએ કાગળ સાંભળ્યો. પડખિયાઓએ તરત જ ચેતવણી આપી કે “તરકટ. બાપુ! તમને મારીને રાજપાટનો ધણી થઈ બેસવાનું તરકટ!”

“હા, બા, હા; તરકટ નહિ તો બીજું શું? બાપુની આંખમાં ધૂળ નાખવાની કેવી પાકી કરામત!” બીજાઓએ ગીલી લીધું.

મૂંગા મૂંગા કરણસંગજુની આંખમાં શ્રાવણ ને ભાદરવો મંડાઈ ગયા. માડીનો જાયો નાનેરો ભાઈ એને સાંભર્યો. યાદ આવ્યો, કે ‘અહોહોહો! હું બાપને દવલો હતો. મને બાપે ભાઠાળી ટારડી ચડવા દીધી’તી. ભૂખલ્યાં ખોરડાં દીધાં’તાં. અને મેયે બીજું શું કર્યું? બાપનું વેર નાનેરા ભાઈ ઉપર વાળયું. દેશવટે કાઢ્યો તોય ભાઈ મારો ચંદળાનું જ લાકડું! સળગી સળગીને સુગંધે ફોરે! આજ એને બાપના બેસણાની લાજ-ગ્રામ વહાલી થઈ. માથું વહાલું ન લાગ્યું.’

“દાયરાના ભાઈઓ, અવળી જુભ ચગાવશો મા. નક્કી મેળાને મે’ણાનો ઘા થયો છે. હું જાઉં, મારા ભરતને ઉપાડી આવું એ માગે એટલો ભાગ આપું. મારો ઘોડો સાબદો કરો: બીજો ઘોડો મેળા સારુ શાણગારો. બસ ફકત પાંચ-છ અસવાર મારી હારે ચડજો, વિશેષની જરૂર નથી.”

ફાગણ સુદ પૂનમની અધરાતે હોળીનો આનંદ કરીને લોક વીખાયાં. રાવની સવારી ચાલી ગઈ. કોઈ જ ન રહ્યું. સહુના પડદ્યા શમી ગયા. એક જ માનવી — એકલો મેળોજુ — કુંગર ઉપર હુતાશણીના બળતા ભડકાની સામે ઊભો છે, પણ ભાઈ ન આવ્યો, વાટ જોતાં ભડકા ઓલવાયા. અંગાર પર રાખ વળવા માંડી. કાન માંડી માંડીને ચારેય દિશાએ સાંભળ્યું. પણ એ અબોલ અધરાતના હૈયામાંથી કયાંય સાણંદિયા

તોખારના ડાબલા ગાજયા નહિ. મેળોજુ ઈડરના દરવાજા બંધ થવાની બીકે ચાલ્યો ગયો.

અંતરમાં ઉકળાટ થાય છે. એવે ટાણે પાણી મગાવીને ચોગાનમાં મેળોજુ નાહવા બેઠો. બેઠો બેઠો નહાય છે, ત્યાં ડેલીએ ટકોરા પડ્યા.

મેળોજુ સમજુ ગયો: મોટાભાઈ આવી પહોરયા હતા. જઈને છાનોમાનો છાતીસરસો બેટી પડ્યો. બેયની આંખોમાંથી ધારાઓ ચાલી જાય છે.

“મેળા!” કરણસંગ બોલ્યો: “હાલ્ય, હવે સાબદો થા.”

“કયાં?”

“સાણંદ. સરોવરની પાળે ઘોડો તૈયાર તિભો છે. ઉઠ ઝટ, મોટે માગ એટલું રાજ તારં. ઉઠ, ભાઈ!”

“રાજપાટ ભોગવવાનો સ્વાદ હવે મારે નથી રદ્યો, મોટાભાઈ! હું નામદ છું, સાણંદને માથેથી મે'ણું ઉતારવું છે. ખેંચો તરવાર; ખેંચો ભાઈ!”

“બોલ મા, વસમું લાગે છે.”

“ચીથરાં શીદને ફાડો છો, ભાઈ? તમે શું એમ જાણો છો કે તમારી દયા જગાવવા મેં તમને આંહી બોલાત્યા? તમે છોડી દેશો એટલે હું જીવતો રહીશ? મેળાને માથે આજ શેની અનુકૂંપા આવી? આજ પૂર્વજોની બદબોઈ થઈ એ ટાણે દયા કરવા આવ્યા! તો નહોતું આવવું. અરે ભૂંડા, હું આપદ્યાત કરીશ તેના કરતાં તારે ખડગે વઠાવું શું ખોટું છે? પણ હું જાણું છું, તેં કુળલાજનાં બિરદ જોયાં નથી. તું તો ભાભીની સોડમાં સૂવાનું જ સમજયો છો. તારા હાથમાં તરવાર ન હોય, બલોયા હોય.”

કરણસંગની તરવાર પડી, મેળાનું માથું લીધું. માથા ઉપર રેશમ જેવો લાંબો ચોટલો હતો તે ઝાલીને કરણસંગ ઈડરની બજાર સોસરવો થઈને ચાલ્યો. ચાલતો ચાલતો પોકારતો ગયો કે “ઈડરના ધણીને કહેજો કે હું કરણસંગ ભાતખાઉ સાણંદિયો; મેળાજુનું માથું વાટીને જાઉં છું.”

ઈડર ખળખળી ઊદ્ધ્યું, મેળાજુનું ધડ લોહીમાં તરબોળ દીંઠ. હાહાકાર મચી ગયો. અજવાળી રાતમાં ઈડરિયા ઘોડા છૂટ્યા. બાલાળા પટાવતોએ પહાડોની ખીણોના પથથર ઢૂંઢ્યા, પણ સાણંદિયો હાથ લાગ્યો નહિ.

વૈશાખ મહિનાના તીના વાયરા વાય છે. આસમાનમાંથી સૂરજનાં સળગતાં ભાલાં વરસે છે. એવે વખતે વગડાનાં ઝાંઝવાંને નદી-સરોવર સમજુને પોતાનો કુંગાર જેવડો ઘોડો દોડાવતો એક અસવાર આવી પહોરયો. ચહેરાની ચામડી શેકાઈને કાળી પડી

છે, આંખે અંધારાં ઊતર્યા છે. અંગ ઉપર માટીના થર ચડ્યા છે. પોતે બહુ હંફે છે અને ઘોડાનાં મોમાંથી ફીણ વદ્યાં જાય છે. પચીસ વરસની જુવાન પનિહારી ફૂવે બેંકું સીયતી હતી, તેનો ફડકે શાસ ગયો. બેબાકળી એ હેલ્ય ચડાવવા મંડી. ત્યાં તો નજુક આવીને ઘોડેસવારે પોતાના હાથની હથેળી હોઠે માંડીને ઈશારો કર્યો કે ‘પાણી પા’. એને ગળે કંચકી પડી ગઈ હતી. બોલાતું નહોતું.

ઘોડા પરથી અસવાર ભોય પર પડ્યો. બુટ્ટી કાચા દેખીને કણબણને દયા આવી. પાણી પાચું. માથે પાણી છાંટ્યું. ચાર બેડાં પાણી તો એનો ઘોડો ચસકાવી ગયો.

બુટ્ટાને હૃદે રામ આવ્યા, એ બોલ્યો: “માવડી, તારો અખંડ ચૂડો.”

“એવા ચૂડા તો સાત વાર ભાંગ્યાં. ભાભા! મારો રોયો સંઘજુ જાગ્યો છે ત્યાં સુધી અખંડ ચૂડા કચાંથી રહેશે, ભગવાન?”

“કાં બેટા, સંઘજુએ તને શું કર્યું?”

“બાપા, પરથમના ધણીને સંઘજુએ સીમમાં માર્યો. હું બીજે નાતરે ગઈ, બીજાને માર્યો, ત્રીજાને નાતરે ગઈ. ત્રીજાનુંયે માથું વાઢ્યું. ચોથો, પાંચમો — એમ મારા સાત-સાત ઘર ભાંગ્યાં પીટ્યા સંઘજુએ. બે વરસમાં આજ આઠમે ઘરે નાતરે ગઈ છું, દાદા! આવા તે કંઈ મનુષ્યના અવતાર હોય? એ કાળમખાને પરતાપે અમારા તો ફૂતરાના ભવ થઈ ગયા. અમારી સીમું ઉજ્જવલ થઈ.”

બુટ્ટાએ પોતાનું બોકાનું છોડ્યું. દાટી-મૂછના કાતરા પથરાઈ ગયા. વિકરાળ રૂપ નજરે પડ્યું. કણબણે ઓળખયો. કણબણ કંપવા મંડી: “એ સંઘજુ કાકા, તમારી ગૌ!”

“ડરીશ મા, દીકરી, નહિ મારું. તને પારેવડીને હું ન મારું. તારા સાત ભરથારને ગૂડી નાખનાર હું સંઘજુ ગળોગળ પાપમાં બૂડ્યો છું; પણ હજુ મારાં પાપ બાકી છે. આ લે!” એમ કહીને સંઘજુએ કણબણના છાલિયામાં પચીસ સોનામહોર મૂકી કદ્દયું: “અને બાઈ, હવે તારા ધણીને નહિ મારું. જા, મારું વેણ છે.”

“પણ, બાપુ, તમે એને શી રીતે ઓળખશો?”

“તારા થેપાડાનું ચોળિયું છે એનું રાતું લૂગકું ફાડી, તારા વરને જમણે ખંભે થીગકું મારજે. એ એંધાણી ભાગીને મારો કોઈ અસવાર આંગળીયે નહિ અડકાડે. જા, દીકરી. પણ ઊભી રહે, સાણંદના કંઈ વાવડ છે, બાઈ?”

“બાપુ, તમને તો ખબર હશે. મેળાજુ બાપુ.”

“શું?”

“મેળાજુ બાપુનું માથું વાટીને ઈડરથી દરબાર ઉપાડી આવ્યા....”

“હું!”

સંઘજુનો સાદ ફાટી ગયો. ભસ્કુટિ ચડી ગઈ. જાણે ચમકયો હોય, કોઈ પ્રેત વળાયું હોય, તેમ ધોડે ચડીને ભાગ્યો.

કણબણે હાકલા કર્યાં: “એ બાપુ ઊભા રો’ — ઊભા રો’; પૂરી વાત સાંભળતા જાઓ!”

પણ બાપુએ તો અર્ધું જ વેણ સાંભળયું. પાછું વાળીનેથે ન જોયું. ધોડો ગયો જંગલને ગજાવતો.

સૂતેલો પુરુષ બબડે છે: ‘મેળા, ભાઈ મેળા, હાલ્ય સાણંદ. ગાદીએ બેસારં.’

“અરે! અરે! ઠાકોર! ઊંધો. ઊંધો. નિરાંતે ઊંધો.” પડખામાં જાગતી રજપૂતાણી પતિને ગોદમાં લઈને હિંમત આપે છે.

‘મેળાનું માથું! અ હા હા હા! એનો ચોટલો કેવો સુંવાળો રેશમ જેવો! ઓય! આ માથું કોણે વાઢયું? મે! મે! મે!’

રજપૂત ઝબકી ઝબકીને અંતરીક્ષમાં જુચે છે. રજપૂતાણી હેબત ખાઈને જોઈ રહે છે. બોલે છે: “દિક્કાર છે, ઠાકોર!”

“રાણીજી!” રાણીના ખોળામાં માથું રાખીને ભરથાર બોલે છે: “રાણીજી! મારી આંખ મળતી નથી. સ્વપ્નામાં મેળાનાં જ માથાં જોઉં છું.”

એ હતું પરમારોનું ગામ મૂળી, અને એ હતો મૂળીનો દરબારગાઠ. આ સૂતેલું જોડલું તે કરણસંગજુ અને એનાં પરમાર રાણી. ભાઈની હત્યાનો ત્રાસ વિસારવા કરણસંગજુ હમણાં સસરાને ઘેર રદ્દ્યા છે. રોજની રાત આમ ગુજરે છે.

ત્રીજે પહોરે રાજાની આંખ મળી ગઈ. બેય જંપી ગયાં! એ સમયે દાદરાની નીચે બે આદમી શી વાતો કરે છે?

“મોટા બાપુ! માથું ફોડ્યા વન્યા દાદરો તૂટે તેમ નથી.”

“હાથિયા! બાપ! આપણ બેમાંથી એક દાદરો તોડીને પ્રાણ આપે, અને વાંસે રહે તે લીધેલ ત્રત પૂરાં કરે; બેમાંથી તારી શી હરમત છે?”

“બાપુ, કોને ખબર છે વાંસેથી જુવ હાલ્યો કે ન હાલ્યો! માટે હું તો તમારી મોટા આગળ જ અસમેરનાં ડગલાં માંડું છું.” એમ કહીને ભત્રીજો ડોસાને ચરણે પડ્યો. ડોસાએ એને માથે હાથ મેલ્યો.

“જે દ્વારકાધીશ!” બોલીને ભતરીજાએ નિસરણી ઉપર બિલાડી જેવાં છળવાં પગલાં દીધાં. પોતાને માથે લૂગડાં વીટ્યાં. બરાબર દાદરે પહોચાય તેમ ઊભો રદ્યો. નીચે ડોસો બોલ્યો: “હાથિયા! દ્વારકાધીશનું નામ!”

‘જે દ્વારકા...’ કહેતાં જ ધર્દિગ દઈને ભતરીજાએ પોતાનું માથું ઝીકચું. કટાક કરતો દાદર તૂઠી પડ્યો. તેલના કુડલામાં જેમ ડાટો જાય તેમ હાથિયાનું માથું ગરદનમાં બેસી ગયું અને ‘રંગ દીકરા!’ કહેતો ડોસો ઉધાડી તરવારે મેડીએ દોડ્યો.

પરપુરાષનો સંચાર થતાં વાર ચમકીને રાણી જાગી. ઘૂમટો કાઠીને આધે ઊભી રહી. નવા આવનારે પાછલા પહોરની નીદરમાં પડેલા કરણસંગને બાવડું ઝાલીને ઉછાડ્યો: “એ કરણ, બાપ કરણ, બેલીનો મારતલ, ઊઠ. તારી ગોત્રહિત્યા ધોવા આવ્યો છું.”

“સંઘજુ કાકો!” કરણસંગે રાડ નાખી. “ભલે આવ્યા, ઝીકો, ઝીકો ખડગ. મેળો મને બોલાવે છે. મેળો તો ત્યાંયે વે'લો વે'લો પહોચીને બાપુનો માનીતો થઈ પડ્યો. સંઘજુ કાકા! ઝીકો! ઝીકો ખડગ!”

રજપૂતાણીનું હૈયું પારેવી જેવું ફફડે છે. સૂતેલા કુમારો જાગે છે. માતા એને ગોદમાં લઈને સુવાડે છે. થોડા થોડા પાણીમાં જાણે માછલાં તરફડે છે.

સંઘજુએ એ અબોલ રજપૂતાણીનો ચૂડલો જોયો. એણે આંખો બીડી દીધી. એની તરવાર પડી. કરણસંગ તરફડ્યો. બીજો ધા પડ્યો; નાના કુમારનું ડોકું ને ધડ તરફડ તરફડ થઈ રદ્યાં.

પણ રજપૂતાણી ન બોલી કે ન ચાલી.

“દીકરી!” સંઘજુ બોલ્યો: “હું જાઉં છું, પણ વે'લી વે'લી સાણંદ જાજે. ઈડરથી મેળાના કુંવરને તેડાવી લેજે, સરખે ભાગે રાજ વે'ચજે, નીકર....” અટકીને એણે પલંગમાં પોટેલા પરમાર રાણીના બીજાં બરચાં સામે આંખ માંડી. પછી એ ચાલ્યો. મેડી ઉપરના ધણેણાટે આખા દરબારગઢને ખળખળાવી મેલ્યો. અંધારામાં દેકારો કરતા ચોકીદારો દોડ્યા. થાપો મારીને સાવજ જાય તેમ સંઘજુ સરકી ગયો. સાથે હાથિયાનું માથું વાઠીને લેતો ગયો.

આભના કાળા છેડા ઝાલીને ઊભેલા દસેય દિક્પાળ જાણે સંઘજુની આડા ફરવા માંડ્યા. પોતે કચાં જાય છે તેનું ભાન સંઘજુ ભૂલી ગયો. ઊંચે આંખ માંડે ત્યાં ચાંદરડાંના ધેનમાં બેઠું બેઠું કરણસંગનું બાળક જાણે સંઘજુ બાપુને ઠપકો દેતું હતું. સંઘજુને લાગ્યું કે મેળો, કરણ, હાથિયો અને કંઈક કંઈક કલૈયા કણાબીઓ આભની અટારીએ બેસીને બોલતા હતા કે “સંઘજુ કાકા! હાથ ધોઈ નાખો — હવે હાથ ધોઈ નાખો!”

દસેય દિશામાં નજર માંડીને સંઘજુ બોલ્યો: “કરણ! મેળા! આ મેં શું કર્યું?”

હાથમાં હાથિયાનું માથું હતું. માથાની સામે જોઈને સંઘજુ બોલ્યો: “હાથિયા! બાપ હાથિયા! આ મેં શું કર્યું?”

હાથિયાના ભીના ગાલ ઉપર ડોસાએ બરચીઓ ભરી. એના હોઠ લોહિયાળા થયા. અંધારી રાતે ડોસો ભયાનક દેખાણો.

સાણંદની સીમમાં ભાલાળા ઘોડેસવારો નીકળે છે. કાનમાં કોકરવાં અને ફૂલિયાં પહેરીને કણબીઓ બેધડક સાંતીડાં હાંકે છે. અસવારો દોડીને ઉઘાડી તરવાર ધંબેડવા જાય છે, પણ ત્યાં તો કણબી એની જમણી ભૂજા બતાવીને કહે છે: “એ બાપુ, મને નહિ. આમ જુઓ!”

જોતાની વાર જ અસવારો તરવાર મ્યાન કરે છે. અસવારો કણબીના બાવડા ઉપર રાતુંચોળ થીગડું ભાળે છે. કાકાની દુવાઈ છે કે ‘રાતાં થીગડાંવાળાને આંગળીય ચીધશો મા.’

ગામેગામના ખેડૂતોને આ વાતની જાણ થઈ છે. સહુએ પોતાની જમણી બાંયે રાતાં થીગડાં લગાવ્યાં છે! થીગડાં! થીગડાં! થીગડાં! સીમમાં જચાં જુઓ ત્યાં મર્દીનાં કેડિયાની બાંયે રાતાં થીગડાં!

ગોમતીજુ ઝાલર વગાડે છે, સાગરદેવની નોભતો ગડગડે છે. વાયરા જાણે શંખ ફૂંકે છે. માનવીઓ જ્યારે પોતાની સ્વાર્થની આરતી ઉતારીને સૂઈ ગયા છે ત્યારે દેવતાઓ આવીને દ્વારકાધીશને લાડ લડાવી રદ્દ્યા છે.

એવે અધરાતને ટાણે વીસ વરસની અવધિ વીત્યે ફરી પાછો ‘દ્વારકેશ! દ્વારકેશ!’ — એવો ધેરો નાદ દ્વારકાપુરીના દેવળમાં ગુંજુ ઉઠ્યો. એક સો ને દસ વરસની અવસ્થાએ પહોંચેલો સંઘજુ બે હાથ જોડીને રણછોડરાયજુની મૂંગી પ્રતિમા સામે હાજર થયો છે. જાણે એને ઉપરથી ચિહ્ની ઉતરી છે. કોઈ જનેતા પોતાના દયામણા સંતાનની સામે મો મલકાવતી રાવ સાંભળતી હોય તેમ એ શ્યામ પ્રતિમા લોહીભીના સંઘજુના કલ્પાંત સાંભળતી સાંભળતી જાણે હસવા લાગી.

‘દાદા! દાદા! દાદા!’ કહેતો એ એક સો ને દસ વરસનો રજપૂત દેરામાં લાંબો થઈને સૂઈ ગયો. બેય નેત્રોમાં આંસુની ગંગા-જમના વહેતી થઈ. મો આડી બેય હાથની અંજલિ રાખીને ડોસાએ પ્રાર્થના કરી:

‘હે દાદા! મારાં વ્રત પૂરાં કરીને હવે લીધેલ તરવાર પાછી આપવા આવ્યો છું. હત્યા કરતાં પાછું વાળીને જોયું નથી. રખેને ભાળી જાઈશ તો આંખોમાં અનુકુંપા આવી જશે કે હાથ થડકી જશે, એટલે આંખો મીચી મીચીને માથાં વાઢ્યાં છે. કરણને મારીને મેં જાણે

મારા પેટની દીકરીને રંડાપો દીધો છે, દાદા! મને નહોતી ખબર કે મેળાનો વધ કરણને
કેમ કરવો પડ્યો! આજ તારી કુંકે મારો દીવડો ઓલવવા આવ્યો છું.
કુટુંબકબીલો, વા'લાં વા'લેશરી — સહુને વળાવીને આવ્યો છું. મારી છાતી ઉપર કુંગરા
ખડકાણા છે. લે — ઉપાડી લે. દાદા, ઉપાડી લે! ઉપાડી લે!

સંઘજુ સૂતો, સૂતો તે સૂતો. કોઈ કાળાંતરના ઉભાગરા વેઠ્યા હોય એવું ઘારણ વળી
ગયું!

૭. સેનાપતિ

તળાજાના કુંગરાની ગાળીમાં મધરાતનો પહોર. અંધારાં વરસે છે. કોઈ કોઈ બંદૂકની જામગારી એ અંધારાંની વરચે ઝીણી ઝીણી ઝબૂકે છે. બાકી બીજું કાંઈ અજવાંજું નથી.

એવે અંધારે વીટાયેલી રાવટીમાં બેઠા બેઠા બુઝુર્ગ સેનાપતિ બા' દેવાણી અધરાતે વિચારે ચડ્યા છે. એની આંખ મળતી નથી. આટલા દિવસથી ગોહિલો તળાજું ઘેરીને પડ્યા છે, તોચે ગઢ તૂટતો નથી. ધોળિયા કોઠા ઉપર નૂરાદ્દીનનો લીલો નેજો જેમ જેમ ફડાકા કરે છે, તેમ તેમ બા' દેવાણીનું કલેજું તરફડિયાં મારે છે.

સિંટેર હબાર કોરી ચોકડી ગણી આપીને ખંભાતના નવાબ પાસેથી તળાજું દગલબાજ નૂરાદ્દીનને હાથ પડી ગયું છે. ગઠની અંદરથી દાર્ઢગોળાની ઠાકોર બોલે છે. ઠાકોર આતાભાઈ પોતે જ બા'ની જોડે ચડ્યા છે. તોચે શત્રુની સામે ભાવનગરની ફોજ ફાવતી નથી.

“બાપુ!” એવો અવાજ દઈને ચાકરે બા'ને એમના દયાનમાંથી જગાડ્યા.

ઉંચું જોઈને બા'એ પૂછ્યું: “કેમ અટાણે?”

“બાપુ, ઠાકોરે કે'વાર્યું છે કે ભલા થઈને બા' બે રાત્યુંની રજા આપે.”

“આવે ટાણે રજા! અને બે રાત્યુંની રજા! ઠાકોર ગાંડા થઈ ગયા કે શું? ભાવનગરથી કોઈ જરૂરી તેડું આવ્યું છે? શું છે તે ઘરણ ટાણે સાપ કાઢ્યો છે?”

“બાપુ,” ચાકરે ધરતીટાજું જોઈને જવાબ દીધો: “ઠાકોરને રણવાસ સાંભર્યો છે. આખી રાત ઊંઘતા નથી.”

“એમ? આતાભાઈને રણસંગરામની વરચે રણવાસ સાંભર્યો!” આટલું બોલીને બા' ખડખડાટ હસવા માંડ્યા.

“જાવા દ્યો, ભલે આંટો મારી આવે. બીજું કાંઈ કામ હોત તો હું ના પાડત. પણ આ બાબતમાં તો.... અમેય એક દી જુવાન હતા.”

પચાસ વરસની અવસ્થાએ પહોંચેલ બુઝુર્ગ બા' દેવાણી વહેલે પરોટિયે ઠાકોર આતાભાઈને વળાવવા ગયા. આતાભાઈની આંખો ધરતી ખોતરવા માંડી. બા'ના મો સામે એનાથી મીટ મંડાણી નહિં. ગાલે શરમના શેરડા પડી ગયા. બા' ફક્ત એટલું જ બોલ્યા: “જોજો, હો ઠાકોર! બે ઉપર ત્રીજી રાત થાય નહિં. આમ જુઓ, નૂરાદ્દીનની જંજાજ્યોના ચંભા છૂટે છે.”

દૂરૂહતા પારેવાના જેવી મહારાજાની ઘેરી આંખો તારલાને અજવાંદે ચમકવા માંડી. એણે જવાબ ન વાળ્યો. બા'ને રામરામ કરીને એણે અંધારામાં ધોડી દોડાવી મેલી.

વણાવાળાં ઠકરાણીની મેડીએ સાવજ જેવા આતાભાઈને ગળે સાંકળો પડી ગઈ છે. રાણીની મોરલી જેવી મીઠી બોલી ઉપર મોહેલો એ ફણીધર પ્રેમના કરંડિયામાં પુરાઈ ગયો છે. કચાં તળાજું! કચાં બા' દેવાણી! કચાં લડાઈ! કચાં કોલ! કચાં લાજ-આબરન! કાંઈયે આતાભાઈને યાદ ન રદ્દયું. એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ: એમ દિવસ પછી દિવસ ઊગી ઊગીને આથમવા માંડ્યા.

આંહી બા' દેવાણી આંખો ખેંચી ખેંચીને ભાવનગરને માર્ગ આતાભાઈને ગોતે છે, ધણી વિનાની ફોજ કાચર બનીને બેઠી છે. લડવૈયા ગુલતાનમાં ચડી ગયા છે. આખરે લાજમરજાદ છોડીને એણે આતાભાઈને કાગળ લખ્યો.

રાજમહેલમાં ઠાકોર અને રાણી હીડોળાખાટે હીચકે છે. આસમાનમાં આઠમની ચાંદની છોળે છોળે રેલી રહી છે. સુગંધી સુરાની પ્યાલીઓ ભરી ભરીને ‘મારા સમ — જીવના સમ’ દેતી રાણી ઠાકોરને પિવાડે છે. તે વખતે દરવાજે આવીને ખેપિયાએ સાંદ્રય ઝોકારી. બાનડીએ આવીને ઠાકોરના હાથમાં ચિછું મૂકી.

ચિછું એક જ વેણ લખેલું: ‘એ ઠાકોર, અફળ ઝાડવાને છાંચે હવે કચાં સુધી બેઠો રહીશ?’

ઠાકોર રોષે ભરાણાં: “આટલી હુદે! બા' ગમે તેવો તોયે મારો ચાકર: એણે મારી રાણીને મેંણું દીધું.”

પતિના મોનો રંગબદલો રાણી પારખી ગઈ. એણે પૂછ્યું: “શું છે?”

“વાંચો આ કાગળ.”

રાણીએ વાંચ્યું: ‘એ ઠાકોર, અફળ ઝાડવાને છાંચે હવે કચાં સુધી બેઠો રહીશ?’ વાંચતાં જ રાણીને ભાન આવ્યું.

ઠાકોરનો હાથ ઝાલી કર્દયું: “ઊઠો ઊઠો, ઠાકોર! શું બેઢા છો? બા'નો કાગળ વાંચયા પછીયે બેસવું કેમ ગમે છે? ઊઠો, હથિયાર બાંધો, ઘોડે ચડો અને ઝટ તળાજ ભેગા થાઓ.”

“પણ રાણી, બા' આવું લખે?”

“હા, હા, એવું જ લખે. એનો અક્ષરેઅક્ષર સાચો. હું તો અફળ ઝાડવું: મારે પેટ સવાશેર માટી સરજાણી નથી. ઊઠો, ઠાકોર!”

નોમને પ્રભાતે સૂરજદેવે સાગરના હૈથા ઉપર કોર કાઢી અને તળાજને પાદર દેકારો બોલ્યો. ઠાકોરના આવવાની આશા છોડીને બા'એ ગટના દરવાજાને માથે છેવટનો હલ્લો કર્યો છે. નૂરાદ્દીને પણ ભાવનગરની ફોજમાં ભંગાળ પડેલું ભાળીને

હાકલ દીધી કે “હા, હવે દરવાજ ખોલી નાખો. ખબરદાર, ગોહિલનો દીકરો એકેય જીવતો જાય નહિં.”

ખોરાસાની અને મુગલાઈ જોખ્દાઓ તળાજના ગઠમાંથી ‘ઈલર્ડલાહી’ કરતા વધૂટ્યા. સામે પોતાના લશકરની મોખરે ભા’ એ ‘જે ખોડિયાર’ના લલકાર કરીને ખડગ ખેંચ્યું. ઝૂંગતો ઝૂંગતોયે ભા’ ભાવનગરના કેડાને માથે મીટ માંડતો જાય છે કે કચાંય આતોભાઈ કળાય! કચાંય ઠાકોર દેખાય! માથે તરવારોના મે વરસતા આવે છે; પણ ગોહિલોનો કુળઉજાળણ ભા’ મોખરાની જગ્યા મેલતો નથી. એમાં ‘ઓબો રે’જે, બુટ્ટા!’ — એવી હાકલ મારતો નૂરાદ્દીન પોતાના પહાડી અશ્વ ઉપર બેઢેલો, કાળભૈરવ જેવું રૂપ ધારણ કરીને દરવાજમાંથી ઉતર્યો. એના હાથમાં સાંગ તોળાઈ રહી છે. પચીસ ખોરાસાનીઓના ફુંડાળામાં પડી ગયેલા ભા’ની છાતી ઉપર નોંધીને જે ઘડીએ નૂરાદ્દીન સાંગ નાખવા જાય છે તે ઘડીએ આખી ફોજને ચીરતો અસવાર દેકારો બોલાવતો આવી પહોરયો અને બરાબર દરવાજમાં નૂરાદ્દીનને તરવારથી પ્રહાર કરી ઘોડા માથેથી ધરતી ઉપર ઝીકી દીધો. કડેડાટ કરતું કોઈ મોટું ઝાડવું પટકાય તેમ નૂરાદ્દીનનું ડિલ ટળી પડ્યું. અને અણીના મામલામાંથી અચાનક ઊગરી ગયેલ ભા’ દેવાણી વાંસે નજર કરે ત્યાં.... કોણ ઊભું છે?

તાજણાનો અસવાર આતોભાઈ: ભાલાને માથે દેવચકલી ચક્કર ચક્કર આંટા મારી રહી છે.

“વાહ રે, ભાંગ્યા દળના બેડવણ! આવી પહોરયો!”

“હા ભા’! આવી પહોરયો છું. હવે પાછા હઠવાનું હોય નહિં. તળાજું લીધ્યે છૂટકો. ઘેર તો દરવાજ દેવાઈ ગયા છે.”

“દરવાજ દેવાઈ ગયા? કોણે દીધા?”

“રજપૂતાણીએ.”

“શાબાશ, દીકરી! મારા રાજાને સાવજ બનાવીને મોકલ્યો. મોરલીધરનું નામ લઈને લડો — ફરોછ આપણી છે.”

“ભા’, આજ તો તમે જુઓ, ને હું ઝૂંગું. આજ પારખું લ્યો,” એટલું બોલીને આતોભાઈ ખાંડાના ખેલ માથે મંડાણો.

સ્કૂરજ મહારાજની રંગાયો વળી; ધોળિયા કોઠા ઉપર ‘ખોડિયાર’ નો નેજો ચડી ગયો.

ભા’ દેવાણીને મંદવાડ છે. દરદ બેળાતું જાય છે. ભાવનગરના વૈદો-હકીમોની કારી ફાવતી નથી. ઠાકોર આતોભાઈ દરરોજ આવીને પહોર-બે પહોર સુધી ભા’ની

પથારી પાસે બેસે છે.

એમ કરતાં આખરનો દિવસ આવી પહોરયો. ભા' સહુને ભળભળામણ દેવા મંડ્યા.

“ભા,” ચાકરે આવીને સમાચાર દીધા: “વણાવાળાં મા ભળવા પધાર્યા છે.”

નબળાઈને લીધે ટગલો થઈને પડેલા તેમ છતાંયે ભા' બેઠા થયા. દીકરાઓના હાથનું ટેકણ કરીને આસન વાળ્યું.

“માને પદ્ધરાવો. આડો ટોલિયો ઊભો રાખીને માને બેસાડો.”

વણાવાળાં રાણી આવીને પલંગની પાટી આડાં બેઠાં. ખબર-અંતર પૂછ્યા.

“માતાજી!” ભા'એ બોલવા મંડ્યું: “તમે તો મારી માવડી છો. મારે તમારી માફી માગવાની રહી છે.”

“માફી શેની, ભા'?”

“યાદ નથી, માડી? તળાજું ભાંગ્યું તે વખતે ઠાકોરના કાગળમાં મેં તમને એબ આપેલી.”

“ભા, તમે તો મને હતી તેવી કહી બતાવી....” એટલું બોલીને રાણી રહી ગયાં.

“માડી! મારી દીકરી!” ભા'નો સાદ ભારે થઈ ગયો: “પૃથ્વીરાજને કહેનારા તો તે દી ઘણા હતા. સંયોક્તાને તારા સરખી સમી મત્ય ન સૂઝી. તું જોગમાચા તે દી દિલ્હીના ધણીને પડખે હોત તો આજ રજપૂતકુળનો આવો પરલય ન થઈ જાત.” એટલું બોલીને ભા'એ આરામ લીધો. ફરી કહ્યું: “અને, માડી, જો ભાવનગરના ભલા સારુ મેં લખ્યું હોય તો ઊગી સરજો; ને જો મારી લખાવટમાં કે મારા કોઢામાં કયાંયે પાપનો છાંટો હોય તો આ મરણસજાઈને માથે મારી છેવટની ઘડી બગડી જજો.”

રાણીએ જવાબ વાળ્યો: “ભા’! તમે મારા બાપને ઠેકાણે છો. તમારા તે દિવસના એક વેણે ઠાકોરને અને મને નવો અવતાર દીધો હતો. ભા’, તે દી તમે અમને બેને નહિ, પણ આખા ભાવનગર રાજને દૂબતું બચાવ્યું. તમતમારે સુખેથી સ્વર્ગાપુરીમાં સિધાવો; તમારી પછવાડે હું જીવતી રહીશ ત્યાં સુધી તમારા દીકરાવનો રોટલો મારી થાળીમાં જ સમજજો.”

“બસ, માતાજી, હવે રામ રામ છે.”

પોતાનાં ઘરવાળાંને ભા' ભલામણ દેવા મંડ્યા: “રજપૂતાણી! જોજે હો, ભાવનગરનું અનાજ આપણાં ઉદરમાં ભર્યું છે. તારાં છોકરાંને ભાવનગરના ભલા સારુ જ જીવવા-મરવાનું ભણતર પહેલું ભણાવજે.”

“તમે આ ભલામણ કોને કરો છો?” વહુઅને પૂછ્યું.

“તને, કાં?”

“હું તો તમારા રોટલા ઘડવા આ હાલી તમારી આગળ અને તમે હવે વહેલા આવજો.” એમ બોલીને રજપૂતાણી બીજા ઓરડામાં ગયાં. તાંસળી ભરીને અફીણ ગટગટાવી ગયાં. પાંચ ઘડી ભા’ની આગળ પરાણ છાંડ્યા. અને ભા’એ પણ બે હાથ જોડીને સહુને રામ રામ કરતાં કરતાં દેહનું પીજરં છોડી દીધું.

બેઉ જણાંની દેરી સ્કવાપરીને દરવાજે ઊભી છે.

એક દિવસ કોઈક કારણે દેવાણીના ખોરડા ઉપર આતાભાઈની રાતી થઈ છે. દુભાઈને દેવાણી કુટુંબ રિસામણે જાય છે. ઉચાળા ભરીને બાયડી, છોકરાં, મરદો હાલી નીકળયાં છે.

વણાવાળાં રાણીને ખબર પડી. એણે હુકમ કર્યો: “મારં વેલડું જોડો.”

રાણીજુ હાલી નીકળયાં. દેવાણીઓના ઉચાળાને આંબી લીધો. ત્યાં તો વાંસે દોડાદોડ થઈ રહી. રાણીએ જવાબ દીધો: “મારા દીકરા જાય, ને હું કોની પાસે રહું?”

મનામણાં કરીને આખા દેવાણી-દાયરાને ઠાકોરે પાછો વાળયો.

૮. દૂધ-ચોણા

[પાંચાળમાં ભીમોરા અને મેવાસાઃ બેઉ લાખા ખાચરના બંધાવેલા કિલ્લાઃ બેઉ અના વંશજો વરચે વહેંચાયેલા. ભીમોરે નાજો ખાચર અને મેવાસે શાદૂળ ખાચર તથા ભોજ ખાચર નામે બે ભાઈઓનાં રાજ; ત્રીજું ગોરૈયા નામે ધાધલોનું ગામ; ગોરૈયાનું પાકું પગીપણું મેવાસાવાળા ખાચર ભાઈઓ કરે છે. એ ચોકીદારી બદલ ગોરૈયા મેવાસાને પાછયા કરે. અને જો ગોરૈયા લૂંટાય તો મેવાસાએ નુકસાની ભરી દેવી એવો કરાર છે: એવે ભીમોરાવાળા નાજા ખાચરે જ પોતાના મેવાસાવાળા પિત્રાઈઓને પાપી ભરોસે ગોરૈયા લૂંટયું. મેવાસાવાળા ભોજ ખાચરે ગોરૈયા સાથેના કરારની પવિત્રતાનું પાલન કરવા પોતાના વહાલા પિત્રાઈ નાજા ખાચરની સાથે જ યુદ્ધ માંડીને પોતાનો પ્રાણ દીધો. અના અનુસંધાનની આ ઘટના છે.]

સામસામા બે કુંગરાને રોકીને સગા ભાઈઓ સરખા બે ગઢ ઊભા છે: એક મેવાસું ને બીજો ભીમોરા. વરચે બે ગાઉના ગાળામાં લીલા રંગના સરોવર-શી લાંપડિયાળ ઊંડી ધરતી પથરાયેલ છે. આધે આધે એક ખૂણામાં વાદળરંગી હીગોળગાઠ ઊભો છે અને બીજુ દિશાએ ચોટીલા કુંગર પર બેઠેલી દેવી ચાવંડી છાંચો કરી રહી છે. ઓતરાદી બાજુએ ગૌધનનાં મણા-મણા જેવડાં આઉ પોતાને માથે ઝંખુંબતાં જોઈ જોઈને ધરતી માતાની છાતી કેમ જાણે કુલાયેલી હોય એવી ઠાંગા કુંગરની લાંબી લાંબી ધારો દેખાય છે.

ગાલર પર ડંકા પડ્યા તે ટાણે મેવાસાના ગટમાંથી નીકળીને એક કાઢી ગટના પાછલા ટોરા ઉપર ઊભો રદયો. બગલમાં તરવાર દાબી છે, ખંબે ધાબળો પડ્યો છે. એનાથી બોલાઈ ગયું: “હાય ભોજ! હાય મારો ભોજ!”

ગટના એક ગોખમાંથી એક બારી ઊદાડી, એમાંથી કોઈ કાઢિયાણીનો અવાજ આવત્યો: “આપા શાદૂળ! ગોકીરા કરીને કુંગર શીદ ગજવો છો? જેને બોલાવો છો, એનો મારતલ તો આજ હેમખેમ દીવા બાળે છે, નથી ભાળતા?”

સાંભળીને કાઢીએ સાદ પારખ્યો, “આહા! એ તો મારા ભોજની રંડવાળ્ય. એ તો બોલે જ ને?”

એટલું બબડીને એણે ભીમોરાના ગટની ઉપર નજર માંડી. આપોઆપ તરવારની મૂઢ ઉપર અંગળીઓનો દાબ દેવાઈ ગયો. ભીમોરાના ગટમાં બળી રહેલી દીવાની ઝાળો જાણે કે બે ગાઉ દૂરથી પણ કાળજું દાડતી હતી.

“હા! હા! ભોજ જેવા પિત્રાઈને મારીને આજ અગિયાર જમણામાં તો નાજભાઈ ભીમોરાને રંગમો’લે દીવા બાળે છે. સગા કાકાનો દીકરો નાજભાઈ! આપા લાખાનો

વરતાર! એની આબરન દેખીને, એની શૂરવીરાઈ બાળીને અમારાં અંતર હસતાં. એણે ભોજને માર્યા.”

કાઢી મનમાં ને મનમાં બબડવા મંડ્યો: ‘અને નાજભાઈ! તું ગોરૈયું ભાંગવા હાલ્યો? એલા, અમારી ખુટામણ ઉપર તેં ભરોસો રાખ્યો? તને એટલુંચ ન સાંભર્યું કે ધાધલોએ રામભરોસે ગોરૈયું અમારા હાથમાં સોપેલું!

‘નાજભાઈ! તું નાહોરો સાવજ કે’વા! પણ મારો ભોજ ભાઈયો! ગોરૈયા ભાંગ્યું એમ સાંભળતાંવેંત જ ભોજ કસુંબાની અંજલિ ટોળીને કોઈ દળ-કટકનીયે વાટ જોયા વગર એકલો ઘોડે ચડીને સગા ભાઈને માથે ચાલી નીકળ્યો! વાહ, ભોજલ! નાજે — સાવજે — ખોટ ખાધી. તેં ભાઈ-ભાઈ વરચે વહેવાર વહાલા ન કર્યા. શાબાશ, ભાઈ!’

“અને તારા મારતલની હારે હિસાબ ચોપખો કરવા હુંય આ હાલ્યો.”

એટલું બોલીને આપો શાદૂળ મેવાસાને ટોરેથી ઉતર્યો.

ભીમોરાનું ખાડું સીમમાંથી ચરીને ચાલ્યું આવે છે. એની સાથે કાળો કામળો ઓઢીને શાલ ઝાંપાએ પેસી ગયો. ગઠમાં દાખલ થઈ ગયો. નાજા ખાચરનો ઓરડો હતો તેની સામે સંતાઈને એકાંતની વાટ જોતો બેઠો છે.

વાળું ટાણું થચ્યું. નાજો ખાચર બેઠા છે. હમણાં હમણાં તો એ એકલા બેસીને ખાઈ લે છે. વાળું લઈને કાઠિયાણી જમાડવા આવ્યાં.

તાંસળીમાં કાઠિયાણીએ ચોખા કાઢીને માંહી દૂધ-સાકર નાખ્યાં, ચોળીને તૈયાર કર્યું, કદચ્યું: “હવે આજ સોગ ભાંગો!”

“કાઠિયાણી! તું મને આજ ગળામણ ખવારવા આવી છો? ભોજ જેવા ભાઈને ગૂડીને હું વચો આવું છું. હજુ એના બારમાની બોરિયું[બારમે દિવસે ઉતારકિરચા થતી હોચ તે વખતે લૌકિકે આવનારાં સવજનોને બેસવા માટે કરેલા બૂંગાણા છાંચડા] ફટફટે છે, અને હું મોમાં દૂધ-ચોખા મેલું?”

કપાળેથી પરસેવો લૂધી નાખીને આપો નાજો બારી સામે ટાંપી રહ્યા, વળી બોલ્યા: “બધુંચ નજરે તરે છે. ગોરૈયાનો માલ વાળીને બેફિકર હાલ્યા આવીએ છીએ ત્યાં તો પાણીમાંથી અગન ઊપડે એમ ભોજને આવતો ભાઈયો — એકલ ઘોડે, મારતે ઘોડે! “ઉભા રો”, ચોર, ઉભા રો!” એવા સાચ પાડતો આવે. મેં હાથ ઊંચો કરીને ઈશારે સમજાવ્યું કે ‘પાછો વળી જા!’ પણ ભોજ પાછો વળ્યો નહિં. અમે ઘોડાં ચોપથી ચલાવ્યાં. સહુએ કદચ્યું કે ભોજને આંબવા દેવો નથી. પણ અમે તે કેટલાંક તગડીએ?

“કાઠિયાણી! ભોજ અંબયો. બરછી ઉપાડી. મારી ટીલડી વીધાવાની વાર નહોતી, ત્યાં તો આપણા બરકંદાજોએ ભડાકો કરી નાખ્યો. આજ એને વિસારીને તારા દૂધ-ચોખા ખાવા એ સહેલું નથી.”

ભાણું ઠેલીને નાજો ખાયર ઊભો થઈ ગયો. કાઠિયાણીએ ઠામ બેળાં કરી લીધાં. તે વખતે ધરતીમાંથી પ્રેત ઊંઠ એમ દુશ્મન ઓરડામાં આવી ઊભો રહ્યો.

“કોણ, શાદૂળભાઈ? આવ, બાપ, ભલે આવ્યો!”

“કાગકર્મા! આજ તને આ દૂધ-ચોખાએ બચાવ્યો. તારે માથે હું તરવાર શી રીતે ચલાવું? ગોત્રહંત્રાના કરનારા! હવે કાલ્ય મેવાસે આવીને અંજળિ કસુંબો પાઈ જાજે.”

વેર નિતારીને કાઠી ભીમોરાને કુંગરેથી ઊતરી ગયો. નાજો ખાયર પોતાના ભાઈની ખાનદાનીના વિચારમાં ગરક બન્યો. ખબર ન રહી અને પ્રભાતના કાગડા બોલ્યા. ઘોડીએ ચડીને મેવાસાને ચોરે જઈ એણે કસુંબો કાઢ્યો.

૬. સૂરજ-ચંદ્રની સાખે

[રા' દેસળ ત્રીજાના સમયમાં]

રા' દેસળના જુવને તે દિવસે જંપ ન હતો. એની નીદરને એક ચિંતાએ હરી લીધી છે. રાતમાં ઊઠીને ઊઠીને એક કાગળિયો હાથમાં ઝાલી, વિચારમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. કાગળિયો એનો કોયડો બનનો છે.

એ એક લખત હતું. લખી દેનાર એક કણબી અને લખાવનાર એક શાહુકાર. શાહુકારને ખેડુએ લખી દીધેલ કે ‘એક હજાર કોરી મેં તમારી પાસેથી લીધી છે; તે મારે વ્યાજ સોતી ભરી જવી છે —સૂરજ-ચંદ્રની સાખે.’

પણ આજ એ દસ્તાવેજમાંથી નવો જ મામલો ઊભો થયો છે. ખેડુ કહે છે કે મેં કોરી એક હજાર ભરી દીધી છે. વાણિયો કહે છે કે જૂઠી વાત, એણે નથી ભરી. ખેડૂને કોરી ચૂકૃત્યાનો કોઈ સાક્ષી નથી. કોઈ ઔધારી નથી. ન્યાયની દેવડીએ ફેસલા લખાણા કે ‘કણબી કૂડ કરે છે.’

“જિયેરા! જિયેરા! મારી વા’રે ધાજો, જિયેરા!” મધરાતે દરબારગાઠની દેવડીએ કણબીની ચીસ પડી.

“કોણ છો, માડુ? મધરાતે કમાડ કેમ ખખડાવ્યાં?”

“જિયેરા! મારો ઇન્સાફ તોળો. એક હજાર કોરી ઉપર હું આંસુડાં નથી પાડતો. પણ હું કણબીની દીકરો ખોટો પડું છું.”

કાગળિયાં તપાસીને રા'એ નિસાસો મેલ્યો: “ભાઈ, શું કરં? તારી કોરી ભર્યાની નિશાની જ ન મળે!”

“નિશાની મેં કરી છે, અક્ષદાતા! નિશાની કરી છે. શાહુકારના કહેવાથી લખત ઉપર મેં મારે સગે હાથે ચોકડી મારી છે.”

“ચોકડી!” ચમકીને રા' પૂછે છે: “લખત ઉપર?”

રા'ના હાથમાં દસ્તાવેજ છે, પણ એમાં ચોકડી નથી.

“હા, બાપુ! કાળી રંશનાઈની મોટી એક ચોકડી — ચારેય ખૂણા સુધીની ચોકડી.”

“ગમે તેમ થયું હોય, બાપુ! પણ હું ભૂલ્યો નથી. આ જ લખત ઉપર મેં ચોકડી દીધી છે.”

“તું ભૂલ્યો લાગ છ, ભાઈ! આ જો, આ લખત. આમાં ચોકડી કેવી? કાળું ટપકુંયે નથી.”

સમસ્યા વસમી થઈ પડી. રા'એ મોમાં અંગળી નાખી, લમણે હાથ ટેકવ્યો. એના વિશાળ લલાટમાં કરચલીઓ ખેંચાવા લાગી.

“શેઠ!” રા'એ શાહુકારને બોલાવ્યો.: “શેઠ, કાંઈ કૂડ હોય તો કહી નાખજો, હો! હું આ વાતનો તાગ લેવાનો છું.”

હાથ જોડી ઠાવકે મોએ વાણિયો બોલ્યો: “મારે તો કહેવાનું જ કયાં છે? કાગળિયો જ એની જુબે કહેશે.”

“જોજો હો, શેઠ, વાંસેથી ગોટા વાળતા નહિ,” રા'નો સૂર અક્કડ બનતો ગયો.

“બાપુ! હું કાંઈ નથી કહેતો: કાગળિયો જ કહેશે.” વાણિયાએ ટહ્હાર છાતી રાખીને જવાબ વાજ્યો.

“શેઠ, હું રા' દેસળ! નાગફણિયું જડાવીને મારી નાખીશ, હો.”

“તો ધણી છો! બાકી તો કાગળિયો એની મેળે બોલશે.”

કોઈ સાક્ષી નહિ, પુરાવો નહિ: મૂંજાતા મૂંજાતા દરબાર કાગળિયાને ફેરવ્યા કરે છે. ફરી ફરી નિહાળીને જોયા કરે છે. સોયની અણી સરખી એની નજર કાગળના કણે કણ સોસરવી ચાલી જાય છે, પણ ચોકડીની સમસ્યા કયાંયે નથી સૂઝતી.

“મૂરખો માડુ! નક્કી કોઈ બીજા કાગળ ઉપર ચોકડી કરી આપી હશે!”

એટલું બોલતાં જ એની નજર લખતને છેડેની એક લીટી ઉપર પડી. લખ્યું હતું કે: ‘સૂરજ-ચંદ્રની સાખે.’

રા' વિચારે ચડ્યા: ‘આ તે કઈ જાતની સાખ? જીવતાં માણસોની સાક્ષી તો જાણી છે, પણ સૂરજ-ચંદ્રને સાક્ષી રાખવાનો મર્મ શો હશે! શું આ તે જૂના કાળનો વહેમ હશે?’

‘ના-ના; આ સાક્ષી લખવામાં કાંઈક ઊંડો ભેદ હોવો જોઈએ. પૂર્વજો નકામી શાહી બગાડે નહિ.’ એટલું વિચારીને રાજાએ સૂરજના બિંબની આડો કાગળિયો ઝાલી રાખ્યો, અને વાંસલી બાજુએ જયાં નજર કરે, ત્યાં સામસામા ચારેય ખૂણા સુધી દોરેલી ચોકડી દેખાઈ.

“બોલો શેઠ, આમાં કાંઈ કૂડ હોય તો કહી દેજો, હો!”

“બિયેરા! મારે કયાં કાંઈ કહેવાનું છે! કાગળિયો જ કહેશે ને!” વાણિયાએ ઠાવકે મોટે જવાબ દીધો.

“શેઠ, સાવધાન, હો! હું રા' દેસળ! નાગફણિયું જડીને જીવ કાઢી લઈશ.”

“તો તમે ધારી છો, રાજા! બાકી તો કાગળિયો જ કહેશે. મારે શીદ બોલવું પડે?”

“શેઠ!” રા’ પોતાના અંતરની અનિનગ્નાળને દબાવતા દબાવતા પૂછે છે: “કણબી કહે છે કે લખત પર એણે ચોકડી મારી દીધી છે.”

“તો તો કાગળિયો જ બોલશે ને, બાપા!”

“પટેલ, તમે ચોકડી મારી એનો કોઈ સાક્ષી?”

“કાળો કાગડોયે નહિં, જિયેરા!”

“આમાં તો લખ્યું છે કે સૂરજ-ચંદ્રની સાખે!”

“હું....હું....હું! જિયેરા!” વાણિયાએ હસીને જવાબ દીધો. “એ તો લખવાનો ચિવાજ: બાપ-દાદાની ટેવ; બાકી સૂરજ-ચંદ્રની સાખવાળાં તો અમારાં કંઈક લખત દૂબ્યાં છે!”

“પટેલ, તમને સૂરજ-ચંદ્રની સાખ ઉપર આસ્થા ખરી?”

“દેવતા તો સાખ દીધા વિના રહેતા જ નથી, દાદા! પણ એ સાખ ઉકેલવાની આંખો વિનાનાં માનવી શું કરે?”

“ઓરા આવો, શેઠ! રા’ એ અવાજ દીધો. ચોગાનમાં જઈને લખતનો કાગળિયો સૂર્ય મહારાજ સામે ધરી રાખ્યો. પાણીની ચોકડીનાં ધાબાં આખેઆખાં પ્રકાશી નીકળયાં.

“કહો હવે, શેઠ! તમે કરામત શી કરી’તી? સાચું બોલો તો છોડી દર્દ્દશ.”

શરમિંદે વાણિયે પોતાની ચતુરાઈનું પાપ વર્ણાવ્યું: “બાપુ, ચોકડીની શાહી લીલી હતી ત્યાં જ એના ઉપર ઝીણી ખાંડ ભભરાવી અને કીડીઓના દર આગળ ચોપડો મેલ્યો. ચોકડીની લીટીએ લીટીએ ચડીને ખાંડ સાથે એકરસ થઈ ગયેલી શાહીને કીડીઓ ચૂસી ગઈ; ચૂસીને કાગળિયો કોરો કરી મૂક્યો. એ રીતે ચોકડી ભૂસાઈ ગઈ. હવે તો ચાહે મારો, ચાહે જિવાડો.”

“શેઠિયા, તેં આવા ઈલમને આસુરી મારગે વાપર્યો? તારી ચાતુરીને તેં ચોરી— દગલબાજુ શીખવી? ઈશ્વરે દીધેલ અક્કલને દુનિયાના કલ્યાણમાં વાપરી હોત તો?”

રા’ એ એને ત્રણ વરસની કેદ દીધી.

૧૦. મરશિયાની મોજ

નાગાજણ ગટવીની ઘરવાળી કાંઈ મરશિયા ગાય છે! કાંઈ મીઠા મરશિયા ગાય છે!
વજરની છાતીનેય વીધી નાખે એવા એના વિલાપ!

કોઈને મીઠે ગળે ધોળમંગળ ગાતાં આવડે, કોઈ વળી રાસડા લેવરાવતાં લેવરાવતાં
આભ-ધરતીને ચકડોળે ચડાવે, કોઈ હાલરડાં ગાઇને નખખેદમાં નખખેદ છોકરાંનેય
છાનાં રાખી ઊંઘાડી દે. પણ આ ચારણીને તો રોવાનો ઈલમ હાથ પડી ગયેલો.
સાંભળનારને સાચેસાચ મરીને પોતાના નામને એના કંઠમાં ઉત્તરાવવાનું મન થાય.

“નાગાજણ! નાગાજણ! તું ભાગ્યશાળી છો, હો! તારી અલ્લી જે દી તારા નામના
મરશિયા બોલશે, તે દી તો કાંઈ ખામી નહિં રહે. કાચાપોચાની છાતી તે દી ઝીલશે નહિં.”

નાગાજણને વિચાર ઊપડ્યો: ‘સાચી વાત. હું મરીશ તે દી મરશિયા સહુ સાંભળશે,
ફક્ત હું જ નહિં સાંભળું. એમ તે કાંઈ થાય? એવો હિંલોળો માણયા વિના તે કાંઈ મરી
જવાતું હશે?’

“હું આજ ગામતરે જાઉ છું. આઠે જમણે આવીશ.” એમ કહી નાગાજણ ચાલી
નીકળ્યો. દિવસ આથમવા ટાણે અંધારામાં પાછો આવીને ખોરડાની પછીતે સંતાઈને
બેસી ગયો. માણસે આવીને ચારણીને સમાચાર દીધા: “બોન, તારાં કરમ ફૂટી ગયાં.
સીમાડે નાગાજણને કાળો એલ આભડ્યો. એના પ્રાણ નીકળી ગયા.”

ધીમે ધીમે ચારણીના દિલમાં વિયોગનું દુઃખ જેમ જેમ ધૂંટાતું ગયું, તેમ તેમ એ મરશિયા
ગાતી રોવા લાગી:

ચાડિયું ચાક બંબાળ, દશયું દાતરાણાના ધણી,

નાગાજણ, ગરનાર, દુંખળિયો પાડાના ધણી

[હે દાતરાણા ગામના ચારણા, નાગાજણ, હે ચારણોના પાડા (કુળ)ના વડીલ, આજે
તું મરતાં તો દિશાઓ જાણે ચક્કર ફરવા લાગી. જાણે ગિરનાર પર્વત ખળભળ્યો.]

ગટવી, ગળબદ્ધ, નાગાજણ મળશે નહિં,

રમતિયાળ રમે, દીપક ગોદાત્રાણા ધણી

[હે નાગાજણ ગટવી, ગળે બથો ભરવા માટે તું હવે કચાંથી મળવાનો? હે કુળના
દીપક, પ્રીતિની રમતો રમીને તું તો ચાલ્યો ગયો.]

ચૂતો સૌ સંસાર, સાયર-જળ ચૂવે નહિં,

ઘટમાં ઘૂઘરમાળ, નાખીને હાલ્યો નાગાજણ!

[સૃષ્ટિના તમામ જીવ રોજ થોડી થોડી વાર જંપી જાય, પણ દરિયાનાં નીરને જંપ કર્યાં? દિવસ અને રાત એ રાદન કરે છે. મારા અંતરના સમુદ્રની પણ તું મરતાં એવી જ ગતિ થઈ ગઈ છે. હૃદયમાં કલપાંતની ધૂઘરમાળા પહેરાવીને, હે નાગાજણ, તું ચાલ્યો ગયો.]

**ગઠવી બીજે ગામ, અધ્યાતી આહેરતું નહિ,
નાગાજણનું નામ, દુર્લભ થયું દાત્રાણા-ધારી! |
શઠ સાબદો કરે, નાગાજણ, હંકાર્યું નહિ,
(અનો) માલની ચ્યો મરે, સફરી શણગારેલ રિયું**

[હે નાગાજણ, જીવતરની નૌકાના સઠ ચડાવ્યા, મુસાફરી માટે બધી તૈયારી કરી, પણ ત્યાં તો તું — નાવિક — ચાલ્યો ગયો અને વહાણ શણગારેલું જ રહી ગયું.]

**સૂતો સોદ્ય કરે, બોલાવ્યો બોલે નહિ,
હોકારો નવ દે, નાગાજણ! નીભર થિયો**

[હે સોડ તાણીને સૂતેલા કંથ, કાં મારાં સાદનો હોકારોયે નથી દેતો? હે નાગાજણ, તું કેમ નઠોર થયો?]

**મ જાણ મીઠપ કે, તું ખપીયે ખારાં,
બાડાતને ભાડાં, નશાં દેવાં નાગાજણ! |**

[હે પતિ નાગાજણ, એમ મા સમજજે કે હવે જીવવામાં મને મીઠાશ છે. તું ચાલ્યો જતાં તો અન્ધજળ ખારાં થઈ પડ્યાં છે. શું કર્ણ? દેહનાં ભાડાં તો આત્મારૂપી ભાડૂતને દેવાં જ પડે છે.]

**બાંગ્યું ભાડ ચડે, વાણ વસિયાતું તણું,
આધો પંથ આવે, નાંગલ તૂઢ્યું નાગાજણ! |**

[હે વહાલા નાગાજણ! તારું જીવતર તો અમારા જેવા પરદેશી વેપારીના વહાણ તુલ્ય હતું. આજ એ નાવ અર્ધે પંથે આવીને ખરાબે ચડીને બાંગી ગયું. મારી નૌકાનાં દોરડાં છેદાઈ ગયાં. હવે હું કર્યાં નીકળિશ?]]

આંસુડે ઘૂમટો ભીજાઈ ગયો, અને જેમ જેમ રાત જામતી ગઈ તેમ તેમ એનો કંઠ વધુ ગળતો ચાલ્યો. નાગાજણની છાતી ગજ ગજ ઉછાળા મારવા મંડી, ધરાઈ રદયો. તૃપ્ત થઈ ગયો. ઘર પછવાડેથી આવીને એણે ચારણીનો ઘૂમટો ખેંચયો.

“લે, હવે બસ કર; બસ કર; તારી વા’લપનાં પારખાં થઈ ગયાં.”

ચારણી ચોકી. આ શું! મદું મસાણેથી પાછું આવ્યું?

“ચારણ! જોગમાચાની આણ છે. બોલ, માનવી કે પ્રેત?”

“માનવી. સ્ફુર્તાનુંયે ફર્યું નથી.”

“ચારણ, અને નથી આભડ્યો?”

“ના, એ તો મરણિયા માણવાની મોજ.”

“માણી લીધી?”

“પેટ ભરી ભરીને.”

ચારણીએ ભરથાર સામે પીઠ ફેરવી. ઘૂમટો વધુ નીચે ઉતાર્યો. ચારણે ચમકીને પૂછ્યું:
“કેમ આમ?”

“ચાલ્યો જા, ગટવી! તુંને મૂવો વાંછ્યો. તારું નામ દઈને હું તુંને રોઈ. હવે તું મારે મન
મદું જ છો. મડાનાં મોટાં જોવાય નહિં. જા, જીવીએ ત્યાં લગી રામ રામ જાણાજે.”

“આ શું, ચારણી?”

“ચારણીની હેકડી!”

લોકવાણી ભાખે છે કે એ અબોલા અને અજોણાં જીવતરભર ટકચાં હતાં.

૧૧. તેગે અને દેગે

જમનાજુના કિનારા ઉપર ધેનુઓનાં ધણ ચરાવતાં ઊભેલા કૃષણ બોલ્યા કે: “એલા
ગોવાળિયાવ! હાલો મારી હારે.”

“કચાં?”

“સોરઠમાં.”

“કેમ?”

“દ્વારકાનું રાજ અપાવું.”

રૂપાના કોટ અને સોનાના કાંગરાવાળી દ્વારકા નગરીના રાજની આશાએ ગોકુળ—
મથુરાના આહીરો અને ભરવાડો ઉચાળા ભરી, ગોવાલણોને લઈ, ગોધાને માથે ઉચાળા
નાખી, ધેનુઓનાં ધણ હાંકતાં હાકતાં, મહારાજની વાંસે વાંસે હાલી નીકળ્યા. પણ માર્ગ
મલભોમકા આવી. ઊનાં ઊનાં રેતીનાં રણ વીધવાં પડ્યાં. કપટબાજ કાનુંડાને ગાળો
દેવામાં ગોવાળિયાઓએ બાકી ન રાખી.

ત્યાં તો હાલારમાં મરણકાંઠો દેખાયો. માથે અધારીલા મેદા મંડુચા. નાની નાની કુંગારીઓ, લીલુડાં ઓફણાં ઓફીને ગોપીઓ વૃન્દાવનમાં રમવા નીકળી હોય તેવી હિન્દિયાળી બની ગઈ. ગોવાળ, ગોવાલણો અને ગૌધન આ ભોમકા ભાળીને ગાંડાંતૂર બની નાચી ઉઠ્યાં. સહુએ ભેળાં થઈને ડાંગો ઉગામી કરસનજી મહારાજને સંભળાવ્યું કે “અંહીથી એક ડગલુંયે નહિ દઈએ. હવે જો કાંઈ બોલ્યો છો ને તો તને ડાંગે ડાંગે પીટશું.”

“અરે મૂરખાઓ, હાલો તો ખરા! હજુ સોરઠના હિલોળા તો આગળ આવશે.”

“અંહીથી ડગલું દે, ઈ તારો દીકરો!”

“ગંડું થાવ મા. રાજપાટ અપાવું.”

“દંદરાસન અપાવ તોચ નથી જોતું.”

દોટ મેલીને કૃષેણે આહીરો અને રબારીઓની છાતી ઉપર અક્કેક ધંબો લગાવી દીધો, અને વરદાન દીધું કે —

“જાઓ, નાદાનો! આપણા સંગાથની લેણાદેણી પૂરી થઈ ગઈ. પણ જ્યાં સુધી મારો તમને ભરોસો રહેશે, ત્યાં સુધી તો જુગે જુગે હું તમારી તેગે ને દેગે હાજર રહીશ. તમારી તરવારને લાજવા નહિ દઉં અને ભોજનનો તૂટો પડવા નહિ દઉં. તરવારમાં શૌર્ય પૂરીશ અને ભોજનમાં સો પૂરીશ.”

મરણને કાંઠે એવું વરદાન મળ્યાને આજ તો પાંચ હજાર ચોમાસાં વીત્યાં. સોરઠમાં આહીરનો એક પણ દીકરો જે ગામમાં જુવતો હશે તે ગામને ભાંગીને કોઈ પણ શાલાઓનું ધાડું કોલં-ધાકોર ગયું નથી. આહીર બરચો તરવાર તો તરવાર અને લાકડી તો લાકડી લઈને દોડ્યો છે. આજે એવા હજારોમાંથી એક આહીરનાં પરાકરમ કહીએ:

સંવત 1848માં ભાવનગરના ભોપાળ આતાભાઈની ચિતળ ઉપર ચડાઈ ચાલે છે. ગોહિલોનું આખું કુળ ઠાકોરની સખાતે આવી ઊભું છે. હિન્દિયાર બાંધી જાણનારા બીજા વર્ણાએ પણ ગોહિલનાથનું પડખું લીધું છે.

એક મહિનો, બે મહિના, ત્રણ, અને છ મહિનાના સૂરજ ઊગી ઊગીને આથમ્યા, પણ ચિતળના ઘેરાનો અંત આવતો નથી. કાઠીઓના કોટની કાંકરીએ ખરતી નથી. ચિતળના દરવાજેથી વછૂટતી તોપોના ગોળાનો માર ગોહિલોથી ખમાતો નથી. થાકેલા આતાભાઈ માથું ટાળીને છાવણીમાં બેઠા છે.

“છે એવો કોઈ બેમાથાળો આ દાયરામાં જે દોટ મેલીને કાઠીઓની તોપોના કાનમાં ખીલા ઠોકી આવે?” એમ બોલતાં બોલતાં આતાભાઈએ આખી મેદની ઉપર આંખ ફેરવી લીધી.

“બાપુ!” વાચાણી અને દેવાણી વીરો હોકારી ઊઠ્યા: “મરવાની બીક નથી, પણ તોપોની સામે ચાલીને શું કરીએ? તોપોની પાસે પહોંચીએ તો જ ખીલા જડાય ને!”

“સાચી વાત છે, ભાઈ! નવલખા શૂરવીરોને હું મફતના કુંકાવી નાખવા નથી માગતો.”

“ઉભા રે’જો, બાપુ!” એટલું બોલતો બોલતો દાયરાના આદા આદા ખૂણામાંથી એક આદમી ઉભો થયો.

“હું જ એ બીડું ઝડપું છું. જો જીવતો પહોંચીશ તો તોપોને ખોટવી નાખું છું. અને જો વરચેથી જ મર્યાદા, તો તમારાં નામ ઉપરથી ઘોરયો! મારે તો બેય વાતે મજો છે. લાવો બીડું, બાપુ!”

“તારં નામ?”

“જાદવ ડાંગર.”

“જતે?”

“આયર.”

“ગામ?”

“લંગાળું.”

“તું જઈશ? એકલો?” આતાભાઈએ પ્રીતિની નજર ઠેરવી.

“એકલો? આયર એકલો હોય નહિં, બાપુ! એની તેગે ને દેગે ઇશ્વર આવે છે.”

“ભાઈ, ઓરો આવ, આશિષ આપું.”

જાદવે જઈને આતાભાઈના ચરણોમાં હાથ દીધા. એની પીઠ ઉપર થાપો મારીને ઢાકોરે રજા દીધી.

“જા, બાપ! તારી ધારણા પૂરી કર. તારા પરિવારની ચિંતા કરીશ મા.”

જાદવે ઘોડીને રાંગમાં લીધી. ભેટમાં ખીલા અને હથોડી બાંદયા. કેડે તરવાર અને ખોલજે ભાલો ભેરવ્યો. મોરલીધરનું નામ લઈને સમીસાંજે કાઠીઓની તોપો સામે ઘોડી દોડાવી.

સામે કાઠીઓની ધૂંવાધાર તોપો કૂટે છે. ધુમાડા ગોટેગોટ વળીને ગુંગાળાવી રહ્યા છે. આંખો કંઈ ભાગતી નથી. તોય જાદવની ઘોડી તો ઝીકયે જ જાય છે.

આવ્યો! આવ્યો! આયર લગોલગ આવ્યો તે ઘડીએ ગોલંદાજોએ ભાઈયો. ભાગતાં બે ખાઈ ગયા, ત્યાં તો જાદવ ડાંગરની તરવારનો અક્કેક ઝટકો અક્કેક ગોલંદાજનું માથું લઈ લ્યે છે અને અક્કેક તોપના કાનમાં ખીલો ઠાંસે છે. પછી બીજો ઝટકો, બીજું માથું, અને બીજુ તોપનો ખીલો: એમ ટ્રીજુ, ચોથી અને પાંચમી તોપોના કાન પૂરીને જાદવે ઘોડી વાળી ગુંગાળાતો, દાંગતો, લોહીમાં નીતરતો આહીર આતાભાઈની પાસે પહોરયો. બાપ દીકરાને તેડે એમ ઢાકોરે જાદવને બાથમાં ઉપાડી લીધો.

તે પછી આતાભાઈનો હલ્લો થતાં કાઠીઓ નાઠા.

તગડ ઘોડે રોડ ત્રાણ,

કુંપડો કે' જુઓ કાણ,

નોખાનોખા જાય નાણ.

આજ જાદવ ડાંગરના વંશવારસો આતાભાઈની બક્ષેલી ત્રણસો વીધાં જમીન ખાય છે.

૧૨. દુઃમનોની ખાનદાની

“મુંજસરને પાદર થઈને નીકળીએ અને બોકાભાઈને કસુંબો પાયા વિના ચાલ્યા જવાય?”

“આપા, રામ ખાચર! કસુંબો રખડી પડશે, હો! અને ઝાટકા ઊડશે. રે'વા દ્યો. વાત કરવા જેવી નથી. તમે એના સગા મશિયાઈ મામૈયા વાળાની લોથ ટાળીને હાલ્યા આવો છો.”

“અરે ફિકર નહિં. બોકાનેય કચાં મામૈયા હારે સારાસારી હતી! એ તો ઊલટો રાજુ થશો. બોલાવો એને.”

સાતલ્લી નદીના કાંઠા પર પરભાતને પહોરે મુંજસર ગામને સીમાડે પચીસ કાઠીઓનો પડાવ થઈ ગયો છે. એ પચીસ અસવારોનો સરદાર ચોટીલાનો રામો ખાચર છે. ત્રણ દિવસના પંથ કાપતો રામો ખાચર જૂના વેર વાળવા પોતાનો નાનકડો મેલીકાર લઈને માલશીકું ગામ ભાંગવા ચડ્યો હતો. માલશીકાંનો માલ વાળીને રામો ખાચર વળી નીકળ્યા છે.

પચીસ કાઠીઓ પોતાના હથિયાર હેઠે મેલીને સાતલ્લીનાં તેલ જેવાં નીરમાં પોતાના રજેભર્યાં મોટાં ધૂઅ છે અને ગળાં કુલાવીને ઘોરતા નાદે ઊગતા સૂરજની સ્તુતિ લલકારે છે કે

ભલે ઊગા બાણ, બાણ તુંઘારાં બામણાં,

મરણ જુઅણ લગ માણ, રાખો કાશ્યપરાઉંત

[હે ભાનુ, તમે ભલે ઊગ્યા, તમારાં ઓવારણાં લઈએ છીએ; હે કશ્યપ અધિના કુંવર, મૃત્યુ સુધી અમારી આબર્ણ જાળવજો.]

સામસામા ભડ આફળે, ભાંગો કેતારા ભરમ્ય,

તણ વેળા કશ્યપ તણા, સૂરજ રાખો શરમ

[સામસામા જ્યારે શૂરવીરો યુદ્ધ કરતા હોય, જ્યારે કેટલાયે બહાદુરોની આબર્ણ ધૂળાં મળતી હોય, તે ટાણો, કશ્યપના કુમાર, અમારી ઈજ્જત રાખજો.]

કોઈ વળી ચલાળાના આપા દાનાને યાદ કરે છે, કોઈ પાળિયાદના આપા વિસામણને સંભારે છે, કોઈ એકલ પગો ઊભા સૂરજદેવળનાં નામ રટે છે.

ભૂખ્યા કાઠીઓની લાંબે લાંબે પહોંચતી નજરો મુંજસરને કેડે મંડાઈ. અને બીજાં બધાં દેવસ્થાનના જાપ છોડીને સહુ લલકાર કરી ઊઠ્યા: “એ ભણેં દૂધની તાંબડિયું

જબકી! એ ગોરસનાં દોણાં આદાં [આવ્યાં]! એ ભણે રોટલાની થાળિયું આઈ! ભણે ચોખાનાં હંડલાં આદાં! સાકરના ખૂમયા આદા!”

મુંજસરનો કાઠી ગલટેરો ભોકો વાળો રામા ખાચરના સમાચાર સાંભળીને શિરામણ ઉપડાવી મહેમાનોને છાશયું પાવા હાલ્યો આવે છે. સાથે પચીસ-તરીસ કાઠીઓનો દાયરો લીધો છે. દૂધ-દહીનાં દોણાં લેવરાવ્યાં છે. સાકર, ચોખા, રોટલા અને માખણના પિંડા લેવરાવ્યા છે. હજુ માલશીકું ભાંગયાના એને ખબર નથી પડ્યા.

ચાલ્યા આવે છે. એમાં એક માનવી આદેથી આડો ઊતરતો ભાજયો. “એલા! ગટવી નાજભાઈ દાંતી તો નહિ? હા, હા, એ જ; એલા! બોલાવો — બોલાવો. એ ઊભા રો’, નાજભાઈ, ઊભા રો’!”

પણ એ પુરુષ થંભતો નથી. ફરી વાર સાદ પાડ્યા. “એ નાજભાઈ! રામદુવાઈ છે તમને.” રામદુવાઈ દેવાયાથી નાજભાઈ ચારણ થંભી ગયો. પણ જેમ ભોકો વાળો નજુક આવ્યો, તેમ ચારણે પોતાની પછેડી માથા ઉપર નાખીને ઘૂમટો તાણી લીધો. વાંસો વાળીને ઊભો રદ્દ્યો.

“અરે નાજભાઈ! લાજ કેની કરી?

“લાજ તો કરી જેઠની!” ચારણ બોલ્યો.

“જેઠ વળી કોણા?”

“ભોકો વાળો!”

“ગટવી! કેમ અવળું બોલો છો? કાંઈ અપરાધ?”

“ભોકા વાળા, મામૈયા વાળાના લોહીનો કસુંબો પીવા જાઓ છો?’

“મામૈયાના લોહીનો?”

“હા, મામૈયાને મારી, માલશીકાંનો માલ વાળીને આપો રામો ચાલ્યો આવે છે.”

“નાજભાઈ,” ભોકા વાળાએ ઘોડો વાજયો: “મને ખબર નહોતી; હવે તો —

ચદ્દયે દોડે ચોટીલો લીં,
તે દી મુંજસરનું પાણી પીં.
ચદ્દયે દોડે ચોટીલો લીં,
તે દી પલંગ પથારી કરાં.

“રોટલા પાછા લઈ જાઓ. કૂતરાં-કાગડાને ખવરાવી દિયો,” એમ કહીને ભોકા વાળાએ ઘોડો પાછો લઈ લીધો.

સાતલીને કંઠેથી બગલાના જેવી લાંબી ડોક ઊંચી કરીને દૂધ-રોટલા અને સાકર-ચોખાની વાટ જોતાં જોતાં પાંચાળિયા કાઠીઓની ગરદન દુખવા આવી. ત્યાં તો રોટલાને સાટે અસવાર આવીને ઊભો રદ્દ્યો અને રામા ખાચરને સેંદેશો આપ્યો: “બોકે વાળે કેવાર્યું છે કે તમારી તૈયારીમાં રે'જો. અમે ચોટીલાને માથે ચડી આવીએ છીએ.”

“બણેં આપા રામા!” બીજા કાઠીઓ બોલી ઊઠ્યા: “અમે નહોતા ભણતા કે કસુંબો ઝેર થઉં જાશો?”

રામો ખાચર કાસદ તરફ ફર્યા: “ભાઈ અસવાર! બોકાભાઈને કહેજે કે કાંઈ ફિકર નહિ. આવજે— ખુશીથી આવજે. ચોટીલે નો આવે એને દેવળ વાળાની દુહાઈ છે!”

ચોટીલાની ડેલીએ રક્ગક થઈ રહી છે. રામા ખાચરને પેટ ઢીકરાનો વસ્તાર નથી. બે ભાઈઓ વરચે એકનો એક દીકરો છે. ભતરીજે આજ માથાં ગીકવા માંડ્યાં છે કે “ના, મોટા બાપુ! આજ હું એકલો જ વાર લઈને ચડીશ. આજ તમેયે નહિ. બાપુયે નહિ. હું એકલો મારે બોકાકાકાને જોવા છે.”

“બાપ! બાપ! એવી હઠ ન હોય. તારં ગજું નહિ અને બોકોકાકો રણસંગરામમાં જોવા જેવો નથી. બાપ! હઠ કર મા.” પણ કુંવરે ન માન્યું.

બસો તેવતેવડી હેડીના અસવારોને લઈને એ ચોટીલાની બહાર નીકળ્યો.

લાંબાધારની ટોચે મુંજસરનાં પાંચસો ભાલાં જબકારા મારે છે. આપો બોકો ચોટીલાના સામૈયાની વાટ જોતા બેઠા છે, ત્યાં ઘોડાં આવતાં ભાજ્યાં. આગલા અસવારે જાણે ભાલે આભ ઉપાડી લીધો છે. મૂછનો દોરોય કૂટ્યો નથી. એવા સરદારને દેખીને આપા બોકાએ પૂછ્યું: “બા, આ મોવડી કોણા?”

“આપા, એ રામા ખાચરનો ભતરીજો. પરણીને મીઠળ હજુ છૂટ્યું નથી, હો! બે ભાઈ વરચે એક જ છે. વીણી લ્યો, એટલે રામા ખાચરના વંશનો દીવડો જ સંચોડો ઓલવાઈ જાય.”

ત્યાં તો ચોટીલાની વાર લગોલગ આવી પહોંચી.

ધાર ઉપરથી બોકો ઊતર્યો. જાણે કુંગર માથેથી ધોધ ચાલ્યો આવે છે. પોપટના ઘેરા ઉપર બાજ જાપટ કરે એમ સોરઠના પંજદાર કાઠીઓ ચોટીલાના જુવાનો ઉપર તૂટી પડ્યા.

રામા ખાચરના ભતરીજાના શબ ઉપર પછેડી ઓટાડીને બોકો વાળો વળી નીકળ્યો.

ધીગાણું પૂર્ણ થયે રામો ખાચર આવી પહોંચ્યો. જુએ ત્યાં તો લોથોના ટગલા પડેલા. માથે ગરજાં ઊડે છે. પાંચ-પાંચ દસ-દસને ભેળાં ખડકીને સામટા અનિનદાહ દીધા.

દાયરો ઝંખવાળો પડી ગયો હતો. રામો ખાચર બોલે છે: “એક જણો જઈને મુંજસર આપા ભોકાને ખબર આપો કે અમેય આવીએ છીએ. એક તારો કાઠી ને એક મારો કાઠી: એમ સામસામા સરખો રણસંગરામ રમે. છેવટે તું અને હું: બેમાંથી જે મરે એના દેન બેય દાયરા બેળા બેસીને દે. સાચા મરદ હોય તે તો એ રીતે રણ ખેલે.”

બોકા વાળાએ કાગળનો જવાબ વાળથો: “બા, તમે ઘડપણના રે’વા દેજો. ફેરવણીમાં ઘસાઈ જશો. અમે જ સામા હાલીને ફરી વાર આવીએ છીએ.”

“કાઠિયાણી!” રામા ખાચરે આઈને બોલાવ્યાં: “કાઠિયાણી, હવે જુવતરના ભરોસા ઓછા છે. આ વખત ભોકાની સાથે મોતનો મામલો મચવાનો છે. પાછા વળાશે નહિં.”

“તે તમારી શી મરજુ છે?”

“બીજુ તો કાંઈ નહિં, પણ ગીગીનો વિવા પતાવી લેવાની. તમે જાણો છો? મરણ પરણને ઠેલતું આવે છે.”

“બહુ સારં, કાઠી, જેવી તમારી મરજુ.” કહીને કાઠિયાણીએ લગનની તૈયારી કરવા માંડી. માંડછાંડ, ગારગોરમટી અને ભરતગૂંથણના આદર કરી દીધા.

ગીગીનાં બલોયાં ઉત્તરાવવાં છે. તે દિવસમાં હળવદ શહેરની દોમદોમ સાચબી. હળવદના મહિયારો જેવા ચૂડલા પાંચાળનો બીજો કોઈ કારીગર ઉતારી જાણે નહિં. “હળવદમાં આપણા ગામના શેઠ છે, ત્યાં પરમાણું મોકલી આપો. અસલ હાથીદાંતના બલોયાં ઉત્તરાવીને મોકલાવી દેશો.”

મોતીચંદ મૂળ તો ચોટીલાનો વાણિયો; પણ હળવદમાં એનો વેપાર ચાલે છે. બે પૈસાનો જુવ થઈ ગયેલો. રામા ખાચરના ખોરડા સાથે અસલથી નાતો જાળવતો આવે છે. પરમાણા પરમાણે બલોયાંની જોડ ઉત્તરાવીને એણે મોકલી. બઢેન પહેરવા માંડ્યાં, પણ બલોયાં હાથે ચઢ્યાં નહિં. દોરા-વા સાંકડાં પડ્યાં. બીજે દિવસે માણસો જઈને બે બીજાં બલોયાં ઉત્તરાવી લાવ્યાં, પણ ત્યાં તો વળી દોરા-વા મોટાં થયાં.

હળવદથી શેઠે કહેવરાવ્યું: “બેનને જ અહી તેડી લાવો. ટાંડા ઘરમાં તોબા હશે ત્યાં જ સરખા માપનાં બલોયાં ચડાવી લેવાશે. સાંજ ટાણે પાછાં ચોટીલા બેળાં થઈ જશો.”

વેલડું જોડીને કન્યા હળવદ ચાલી. સાથે પાંચ હથિયારબંધ કાઠીઓ લીધા છે.

મોતીચંદ શેઠને ફળિયે વેલડું છોડીને બાઈ સામી જ બજારે મહિયારાનું હાટડું હતું. ત્યાં બેસીને બલોયાં ઉત્તરાવવા મંડ્યાં.

હાટડાનીની દીવાલે દીવાલે હાથીદાંતના ચૂડલા લટકે છે. કસુંબલ રંગની ઝાંય આખા ઓરડામાં છવાઈ રહી છે. એની વરચે બેઠી જુવાન કાઠી-કન્યા. એના દેહની ચંપકવરણી કાન્નિ જાણે રંગની છોળોમાં નાહી રહી છે. તૈયાર થયેલાં બલોયાં પહેરીને ઉઠવા જાય છે, ત્યાં તો ઓચિંતી કન્યા જબકી ઉઠી. એના ઉપર જાણે કોઈ ઓછાયો પડ્યો. મુખ રાતુંચોળ થઈ ગયું: “ઉઠો ઉઠો!” એનાથી બોલાઈ ગયું.

“શું થયું? બાને શું થયું? કેમ ગભરાઈ ગયાં?” માણસો પૂછપરછ કરવા મંડ્યા. બાઈ બોલી: “જટ ઉઠો. વેલકું જોડાવો.”

લોકોએ હાટમાંથી બહાર નીકળીને જોયું, સમજ પડી ગઈ. હળવદનો જાલો દરબાર ઘોડે ચડીને હાલ્યો જાય છે. ડોક ફેરવીને પાછું વાળીને જોતો જાય છે.

“શેઠ, ઓરા આવજો!” દરબારે મોતીચંદને હાટકે ધોડા થંભાવીને હસતે મુખે શેઠને એકાંતે બોલાવ્યા.

હાથ જોડીને મોતીચંદ શાઅ હઠી કાઠી. જઈને કદયું: “ફરમાવો, અજલદાતા!”

“મોતીચંદ શેઠ!” દરબારે કરડી આંખ કરીને હંડો દમ દીધો: “મે'માન અમારાં છે. ગઠમાં માંડ્યું કરાવવી છે. માટે રોકવાં છે, જાશે તો તમારી પાસેથી લેશું! રેટાં મેલશો મા!”

એટલું બોલીને દરબારે ધોડો હાંકયો.

મોતીચંદ શેઠ બાધોલા જેવા ધેર ગયા.

“મોતીચંદ મામા!” કાઠીની દીકરી બોલી: “હવે અમને જટ ઘર ભેળાં થાવા દો. મને આંહી અસુખ થાય છે.”

“બોન બા! ભાણી બા! બેટા! હવે કાઠિયાણી બની જાવ. હવે વેલકું બહાર નીકળે નહિ. કાળ ઉભો થયો છે. અને એમ થાય તે દી મારે સોમલની વાટકી જેટલો આ સંસારમાં સવાદ રહે. માટે હવે તો આ ડેલીમાં બેસી રહો, બાપ! આ બાયડી, છોકરાં અને છેલ્લો હું — એટલાં જુવતાં બેઠેલ છીએ ત્યાં સુધી તમારં રંનવાડુંય ન ફરકે.”

દરવાનોને એણે આજ્ઞા દીધી: “ડેલી બંધ કરો, તાળાં મારી દ્યો.”

ડેલીનાં બારણાં બંધ થયાં, અને એક અસવાર પાછલી બારીએથી ચોટીલાને માર્ગ ચાલી નીકળ્યો.

“આ તે શું કહેવાય? રામની મટીએ કાગડા ઉડે એમ ચોટીલું ઉજ્જવ કાં કળાય?”

“આપા ભોકા, રામા ખાચરને ગટપણ છે ખરું ને, એટલે કાગળ લખ્યા પછી પાછું બેવરસ સંસારનો સવાદ લેવાનું મન થઈ ગયું હશે!”

“હોય નહિ. રામાને હું ઓળખું છું. આજ રામો જીવ ન બગાડે. નક્કી કાંઈક બેદ છે. નાજભાઈ! ગામમાં ડોકાઈ તો આવો. દાયરો શું કરે છે?”

નાજભાઈ ગટવી ગામમાં ગયા. ગામને જાણે ચુકેલ ભરખી ગઈ હોય એવી ઝાંખપ ભરી છે.

ડેલીએ આવે ત્યાં ઠાંસોઠાંસ દાયરો બેઠો છે, પણ કોઈના મો પર નૂરનો છાંટોય નથી રહ્યો.

“આવો, નાજભાઈ!” એમ કહીને કાઠીએ ઊભા થયા. ચારણને બાથમાં ઘાલીને મળ્યા, બેસાડ્યા, કસુંબો લેવરાત્યો. પણ કોઈ કશો બેદ કહેતું નથી. ચારણે કદયું: “રામા ખાચર, બાપ, ભોકો વાળો કયારના તમારી વાટ જોઈને બેઠા છે.”

“હા, ગટવી, આ હવે ઘડી-બે ઘડીમાં જ અમારાં બાકીના જુવાનો આવી પહોંચે એટલે ચડીએ છીએ. હવે જાગ્રી વાર નથી. ભોકાભાઈને વાટ જોવરાવવી પડી એનો અમનોય અફ્સોસ થાય છે.”

નાજભાઈ ગટવીને કશું ન સમજાયું: આ ખાચર દાયરો આજ મરવા ટાણે કાં કાળાંમેશ મોટાં લઈને બેઠો છે?

નાજભાઈ બાઈઓને ઓરડે ગયા, ત્યાંથે ઉદાસીના ઓછાયા.

“આઈ! આજ આ શું થઈ રહ્યું છે?” એણે બાઈને પૂછ્યું.

“બે’ન હળવદ બલોયાં ઉત્તરાવવા ગયાં છે. એને હળવદ દરબારે માંડયું કરવા રાત રોકાવી છે. હવે ઘડિયું જાય છે; કાં દીકરીએ પેટમાં કટાર નાખી હશે ને કાં એને એક ભવમાં બે ભવ થયા હશે. અને વાણિયાના તે શા ભરોસા! દોરીને દઈ દે એવા લાલચુડા.” એમ કહેતાં બાઈ રડી પડ્યાં.

“એમાં ખાચર દાયરો મૂંગાઈને બેઠો છે?”

“હા, માડી, એક કોર ભોકાભાઈ ને બીજુ કોર હળવદનો રાજ — બેમાંથી પહેલું કચાં પહોંચવું?”

ચારણ ચાલી નીકળ્યો. સર્કાર સીધો કુંગરાની ધારે આવ્યો, આવીને આખી વાત કહી.

સાંભળીને ભોકો વાળો ઊંડા વિચારમાં પડ્યો. પછી એણે ગટવીને કદયું: “નાજભાઈ, વેર કાંઈ જૂનાં થઈ જાય છે?”

નાજભાઈ કહે: “ના, આપા!”

“તો પછી ચોટીલાના દાયરાને ખબર દ્યો કે અમે મળવા આવીએ છીએ.”

જઈને ભોકા વાળાએ કહ્યું: “આપા રામા, ઊઠ ભાઈ! ગીગીને ઊનો વાયે ન વાય. ઊઠ, પછી આપણો હિસાબ આપણે સમજુ લેશું.”

પાંચસો ઘોડાની હાવળે આભને ચીરી નાખ્યો. હળવદને માર્ગ જાણે વંટોળિયો હાલ્યો.

હળવદમાં સાંજ પડી ગઈ છે. મોતીયંદ વાણિયો પોતાની પાછલી બારીએથી નદીમાં આંટા ખાય છે. ત્યાં તો નદીકાંઠે ભૂરિયાં લટૂરિયાં, રાખમાં રોળેલી પહાડી કાચાઓ, તુલસીના પારાવાળા બેરખા અને સિંદૂર આંજ્યો હોય તેવી રાતીચોળ આંખોવાળા નાગડા બાવાની જમાતના પડાવ થાતા જોયા. સાથે ડંકા, નિશાન, હથિયાર અને ઘોડાં દેખ્યાં. વાણિયાએ પૂછ્યું: “બાવાજુ, કયાં રહેવું?”

“ચિતોડ!”

“કેની કોર જાશો?”

“ચાકરી મિલે વહાં!”

“મારે ધેર રહેશો?”

“તું બનિયા કયા દેગા?”

“બીજે શું મળશો?”

“પંદરા-પંદરા રલૈફ્યા.”

“આપણા સોળ-સોળ!”

નાગડાઓ ગામમાં દાખલ થયા. એ જ ટાણે તાતી ઘડીમાં વાણિયાએ નાગડાઓને પગાર ગાણી દીધો. ચારસો નાગડાઓની ચોકી વાણિયાના ઘર પર બેસી ગઈ.

દરબારની કચેરીમાં મશાલ થઈ ગઈ. અમીરો વીખરાઈ ગયા, અને દરબારનો માનીતો જમાદાર વેલંકું જોડીને કાઠિયાણીને બોલાવવા ચાલ્યો.

એ મોતીયંદ શેઠને ધેર પહોરયો ત્યારે નાગડાઓને સાચા ભેદની ખબર પડી. નાગડાઓ રંગમાં આવી ગયા. એમણે જમાદારને મારી પાડ્યો.

ઝાલા રાજાએ જમાદારનું ખૂન સાંભળ્યું અને વાણિયાએ તો પોતાની ડેલીએ નાગડાઓની પલટન બેસાડેલી છે એવા સમાચાર સાંભળ્યાં. નગારે ઘાવ દઈને એણે ફોજ સજ્જ કરી.

“એકેચ બાવો જુવતો ન રહેવા પામે!” એમ હાકલ થઈ. એવામાં તો ‘દોડજો! કાઠી! કાઠી! કાઠી!’ એવા અવાજ થયા. દરવાજે નગારાં વાગ્યાં.

પોણા ભાગની ફોજ લઈને રાજા દરવાજે દોડ્યો. જોયું ત્યાં તો દરવાનોની લોથો પડી છે. નદીના વેકરામાં પચીસ પચીસ કાઠી ઊભા છે. રાજાએ ફોજને કાઠીઓના કટક ઉપર હાંકી મૂકી. કાઠીઓ ભાગ્યા. પાછળ દરબારે ફોજનાં ધોડાં લંબાવ્યાં. હળવદનો સીમાડો વળોટી ગયા. દરબાર જાણો છે કે હું કાઠીઓને તગડ્યે જાઉં છું, હમણાં ધેરી લઈશ, હમણાં પોખી નાખીશ.

ત્યાં તો તળાવડીમાંથી પાંચસેં ભાલાં ઝબકયાં.

હળવદની સેના દરબારની સાથે જ રાત રોકીને કાઠીનું કટક ગામમાં આવ્યું. આવીને જોયું ત્યાં તો બાકીનું કામ બાવાઓએ પતાવ્યું હતું.

“આપા ભોકા, આપા રામા, હળવદનો દરબારગાઢ રેઠો છે. આડો દેવા એકેચ માટી નથી રદ્દ્યો.” કાઠીઓ બોલી ઊદ્ધ્યા.

“ના,” રામા ખાચરે ને ભોકા વાળાએ બેય જણો કદયું: “કાઠીનો દી માઠો બેઠો નથી. હળવદનો રાણીવાસ લૂંટાય નહિ — મર લાખુંની રિદ્ધિ ભરી હોય. હાલો, પે'લી તો મોતીચંદ શેઠની ખબર કાઠીએ.”

ઓરડામાં મોતીચંદ શેઠની પથારી છે. ધાયલ થયેલો મોતીચંદ પડ્યો પડ્યો કણકે છે.

રામા ખાચરે મોતીચંદના પગાની રજ લઈને માથે ચડાવી. બોલ્યા: “ભાઈ! વાણિયાની ખાનદાનીનાં આજ દર્શન થયાં. મોતીચંદ, તું ન હોત તો મારાં મોત બગડત.”

મોતીચંદ આબ સામે અંગળી ચીધીને કદયું: “ધણીની મરજુ, આપા!”

દીકરીને લઈને બેય મેલીકાર ચાલી નીકળયા. સૂરજ મહારાજ ઊગીને સમા થયા તે ટાણે ચોટીલાને સીમાડે ભોકા વાળાનું કટક નોખું તરીને ઊભું રદ્દ્યું.

“રામા ખાચર! હવે બે'નને ફેરા ફેરવીને વે'લા પદ્ધારજો, અમે વાટ જોઈને બેઠા છીએ.”

“વેલંડું થંભાવો!” બાઈએ અંદર બેઠાં બેઠાં અવાજ દીધો.

“કાં બાપ! કેમ ઊભું રાખ્યું?” બાપુએ પૂછ્યું.

“બાપુ! હું ડાકણ છું?”

“કેમ, દીકરી?”

“તમને સહુને કપાવી નાખીને મારે શો સવાદ લેવો છે?”

“શું કરીએ, દીકરી? બોલે બંધાળા છીએ.”

પડદો ઊંચો કરીને બાઈએ સાંદ દીધો: “ભોકાકાકા!”

“કાં બાપ?” ભોકો વાળો પાસે આવ્યો.

“તો પછી મને શીદ ઉગારી?”

“રામા ખાચર!” ભોકો વાળો બોલ્યો: “આ લે તરવાર. તારા ભત્રીજાના માથા સાટે ઉતારી લે મારં માથું!”

“આપા ભોકા, એવા સાત ભત્રીજાનાં માથાં તેં વાઢ્યાં હોત, તોય આજ તેં એનો હિસાબ ચૂકવી દીધો છે, બાઈ!”

બેચ શાત્રુઓ બેટ્ટયા, સાથે કસુંબા પીધા. રામા ખાચરની દીકરીને પરણાવી ભોકો વાળો મુંજાસર ગયો.

૧૩. ભાગીરથી

[બાદશાહજાઈને પરણયા પછી પોતાના આત્માની પવિત્રતા સિંહ કરવા ગંગા-તીરે બેસીને કવિ જગન્નાથે ‘ગંગા-લહરી’ના શલોકે શલોકે માતા મંદાકિનીને ઘાટના પગથિયાં પર ચડાવ્યાં, અને પોતે માથાબોળ સ્નાન કીધું. એ ઘટના અને એ કાવ્યને અનુસરતો આ ચારણી પ્રસંગ અને દુહાકાવ્ય છે.]

‘અલલા....હુ....અક....ઠબ....ર!’

જૂનાગઢની મસીદના હજુરા ઉપરથી મુલલાં બે કાનમાં આંગળી નાખીને નમાજની બાંગ દેતા. મહોલ્લે મહોલ્લે એના અવાજના પડદ્યા ધૂમવા લાગતા. અલ્લાના બંદાઓ દૂધ જેવા સફેદ ઝબાઓ ઝુલાવતા ઝુલાવતા મસીદમાં દાખલ થઈ બિલોરી નીરે છલકાતાં છોજમાં પગ-મો સાફ કરી, કાબાની મહેરાબ સામે ગોઢણાભેર ઝૂકવા લાગતા.

બાદશાહની કચેરી વખતે જ્યારે જ્યારે એ બાંગ સંભળાતી ત્યારે કચેરીમાં એક માણસનું મો મલકતું. એનું નામ હતું નાગાજણ ગટવી. રા’ માંડળિકનું નિકંદન કટાવનારી બાઈ નાગબાઈના દીકરાનો એ દીકરો. બાદશાહની કચારીમાં બિરદાઈ કરતો હતો.

બાદશાહે પૂછ્યું: “બંદગીને વખતે દાંત કાઢીને મશકરી કોણી કરી?”

“મશકરી તો કરી આ બાંગ દેનાર મુલ્લાની.” નાગાજણે મો મલકાવીને ખુલાસો દીધો.

“શા માટે?”

“આનું નામ સાચી બાંગ ન કહેવાય.”

“ત્યારે બાંગ કેવી હોય?”

“ખરાખરીની બાંગ દીદ્યે તો ઘોડા મૌખાંથી દાસ મેલી દે.”

“એસા?”

“ગાવડિયું પેટનાં વાછરંને ધકેલી આદાં કાઢે.”

“કયા બાત હૈ!”

“ધાવતાં છોકરાં માતાના થાનેલા મેલી દે! અરે ખાવંદ! વહેતાં પાણી થંભી જાય એવી જોરદાર બાંગ દેનાર પડ્યા છે.”

પાદશાહે દાટી પંપાળીને પૂછ્યું: “એવો કોઈ છે?”

“હા, નામવર, આ અમારા રાજદેભાઈ!” નાગાજણે મો મલકાવીને પોતાની સામે બેકેલા ચારણ રાજદે તરફ આંગળી ચીધાડી.

રાજે ચારણ નાગાજણ સામે તાકી રહ્યા: “હું?”

“હા જ તો, રાજેભાઈ, આપણા અજ્ઞદાતાથી કાંઈ એવી રીતે છુપાવાય? અલા ઉપર તમારા ઈમાનનો આજે પરચો દેખાડો,” નાગાજણે ઘા કાઢ્યો.

“અરે! અરે! ભાઈ નાગાજણ! મારં મોત....”

“રાજે ગટવી!” પાદશાહે ફરમાવ્યું: “ત્યારે તો તમારે બાંગ બોલાવવી પડશે. આજે જ તમારો ઈલમ બતાવો.”

“અજ્ઞદાતા, બોલો ના; હું દેવીપુત્ર ચારણ, મારે ખંબે જનોઈ: અવતાર ધરી મેં બાંગ બોલાવી નથી કદી.”

“માનશો મા, પાદશાહ!” નાગાજણે પોતાની અદાવતના પાસા નાખ્યા: “રાજેભાઈની બાંગ તો ખલકમાં મશહૂર છે.”

પાદશાહે છઠ પકડી. રાજેના કાલાવાળા માન્યા નહિ.

“નાગાજણ!” રાજેએ તીરછી નજરે નાગાજણને કદ્યં: “કાળ કામના કરનારા, આજ તેં મારું જુવતર બગડાવ્યું. પણ જોજે હો! હું ફૂતરાને મોતે નહિ મરું.”

સાંજનો પહોર થયો. મસ્તિજદના ચોગાનમાં મુસ્ટિલમોની તિરદી જામી છે, રાજેભાઈ ધીરે ધીરે ચાલ્યો આવે છે; હજુરા ઉપર રાજે ચડ્યો, કાનમાં આંગાળી દીધી, અને “અલા...હુ....”નો અવાજ જ્યાં ઉપદ્યો અને ધોરિયાનાં પાણી થંભ્યાં, ધોડાએ તરણાં મેલ્યાં, ધાવતાં છોકરાંએ માનાં થાન છોડ્યાં. મુસ્ટિલમોમાંથી અવાજ ઊંઠ્યો કે: “રાજે પીર! આજથી તમે રાજે પીર!”

હજુરા પરથી ચારણ ઉત્તરવા લાગ્યો. ત્રીજે પગથિયે આવ્યો ત્યાં નીચે ઉભેલા દુશ્મન નાગાજણે ઘા કરી લીધો: “રાજેભાઈ, તમને દફ્ન કરવા કે દેન દેવું?”

સાંભળી રાજે ત્રણે પગથિયાં પાછો ચડ્યો. હાથ જોડી હજુરા ઉપરથી જ એણે ગળતે સૂર્ય દુહા ઉપાડ્યા:

કાયા લાગો કાટ, શીકલીગર સુધરે નહિ,

નિરમળ લોય નરાટ, બેટવા તવ બાગીરથી

[ઓ માતા ભાગીરથી, હું કયાં જાઉ? કાટેલાં લોટાંને તો સજાવીયે શકાય, પણ આ માનવકાયાને લાગેલા કાટ તો કોઈ સરાણિયો નિવારી શકતો નથી. ઓ મા, એ તો તને બેટે ત્યારે જ નિર્મળ બનશો. માટે તું આજ આવીને મારી આ ભરષ કાયાને નિખારી નાખજો.]

ગંગાજળ ગટકેછ, નર લટકે પીધો નહિ,

ભવસાગર બટકેઠ, ભૂત હુવા ભાગીરથી

[હે મૈયા, નીચે નમી નમીને તારા ગંગાજળના ઘૂંઠડા જેણે પીધા નથી, તે માનવી ભવસાગરમાં ભૂત સરજાઈને બટક્યા જ કરે છે. પણ હું આજ તારા પ્રવાહ પાસે કેમ કરીને પહોંચ્યું? મારી ઘડીઓ ગણાય છે.]

**ગંગાધારે જાય, પંગોદિક પાણી પીવે,
માનવીઓંરાં માય, ભાગ્ય વડાં ભાગીરથી**

[ઓ માતા, નીરોગી માનવોની તો વાત દૂર રહી, પણ કોટિયાં કે પાંગળાંચ જો તારા ઘાટ પર આવીને તારં નીર ચાખે, તો તેવાં માનવીઓનાં પણ ભાગ્ય ઉદ્ઘડી જાય છે, ત્યારે મારા સરીખા નિષ્પાપની આવી ગતિ કાં, જનની?]]

**ઉદ્ઘાડે જઈને ઊંડે, જળમાં આંખ્યું જે,
તેનો વંશ તેડે, વેકુંઢ મૂકે વણારસી**

[વળી સાંભળ્યું છે, માતા, કે તારા પ્રવાહમાં ઝૂલકી મારીને જે માનવી આંખો ઉદ્ઘાડે, તેને એકને તો શું પણ તેના આખા વંશને તું વૈકુંઠમાં તેડી જાય છે, દેવી!]

ગાતા ચારણનો રઘુનાની ધારાઓમાં ભીજાયેલો દેહ મિનારા પર ઊભો ઊભો આથમતા તેજમાં ભાગીરથી માતાની કીર્તિના જાપ એક પછી એક ઉરચારતો જાય છે. મેદની આખી આ માનવીના લલકારને સમજયે-વગરસમજયે ગીલી રહી છે; પણ એના શરીરે લોહી શેનું વહી રદ્યું છે? એણે ચલાવ્યું—

**પાગે જો તળિયું પડે, જાણની દશ જાતે,
(અને) પણિયું પીગલું કરે, વાસર ટોળે વણારસી**

[માતા, તારી દિશામાં ચાલતાં ચાલતાં જેના પગની પાનીઓ તળાઈ જાય છે, એવાં માનવીને તો અમરાપુરીની અંદર અપ્સરાઓ પગચંપી કરી, પવન ઢોળવા તૈયાર ઊભી છે પણ તારો તે શો ઈલાજ! તારા ધામ સામે હું શી રીતે ડગલું દઉં? બોલો, માડી હોકારો આપો.]

મિનારો ઝૂલવા લાગ્યો. પ્રાર્થનાના સૂર જેંચાવા લાગ્યા:

**જાતલનાં અદ્ય જાય, જાતલ ને જુવાતલ તણાં,
પાણી પણગામાં માંચ, થે વેકુંઢ વણારસી**

[માડી, તું કેટલી પ્રબળ પાપહારિણી! કેટલી સમર્થ તું! તારા ધામમાં આવીને જાતરા કરી જનારાઓનાં તો પાપ જાય, પણ એ જાતરાળુઓને જોવા જનારા સુધ્યાંયે, તારા નીરનું એક ટીપું પામતાં જ વૈકુંઢ પહોંચી જાય છે, મા, મારી ઓધારણ તું નહિ થા, તો હું કોનું શરણ શોધીશા?]]

ધરતીના પથરા ખસવા માંડે છે.

**હાથે જળ હિલ્લોળ, માથે લઈ મંજન કરે,
પામે વૈકુંઠ પરોળ, બેટંતાં બાગીરથી**

[માતા, તારાં નીરને હાથથી ઉછાળી મરતક પર સ્નાન કરતાં જ વૈકુંઠની પોળમાં વાસ મળે છે. મને પણ તારી એક જ અંજલિ આપી દે. મારો મનુષ્ય-અવતાર સુધારી લંઠ.]

**આવીને અહૃત્ર તણો, ઘસે કટકો જો ધાટ,
(તો) ખેંચે હીડોળાખાટ, વૈકુંઠ પરિચું વણારસી**

[તારા ધાટ ઉપર આવીને ચંદનનો એક કટકો ઘસનાર શ્રજાળુને પણ, ઓ જનની, વૈકુંઠની પરીઓ હીડોળે ઝુલાવે તેવો તારો પ્રતાપ ગાઉં છું. મને ઉગારવા ધાજે! આજે મારું મોત બગડે છે.]

મસીદના ચોગાનની ચિરાયેલી ધરતીમાંથી છેક પાતાળે પાણી ઝબૂકી ઊંધ્યાં. રાજુંની પ્રાર્થનાના સૂર કંપવા લાગ્યા.

**પ્રાણી દેછ પડે, ગંગાજળ નામે ગળે,
ચટ વેમાન ચડે, વૈકુંઠ જાય વણારસી**

[રે માતા, તારા નીરમાં નાહનારાંની કે એનેય મળનારાંઓની જ માતર સદગતિ થાય છે એમ નથી; પણ —]

**હેકણ કટકો હાડરો, જો ગંગા તરઠ જાય,
(તો) માનવિયાં કુળમાંય, ભૂત ન થે બાગીરથી**

[ઓ મા, જીવતાંયે છો ન પહોચાય; મૃત દેછ પણ ભલે તારા કિનારા પર ન જલાવી શકાય; અરે જેના અંગનાં હાડકાંનો એક ટુકડો પણ તારા કિનારા પર પહોચે તે માનવીના કુળમાંયે કોઈ ભૂત ન સરજે; પરંતુ મારા હાડપિંજરની એક કણીયે કચાંથી તારી પાસે પહોચશે? મારી અનુકૂંપા લાવીને મને આંહી જ આવી પાવન કરી જા, મૈંયા!] જ

પાતાળમાંથી પાણી આવે છે. ઊંચે ને ઊંચે ચઢતું આવે છે. ઊંચી વરાળો નીસરે છે. રાજુંનો કંઠ ગળવા લાગે છે.

**ઉપર ઊતરિયાં, પંખી તે પાવન થિયાં,
માંહી મંજન કિયાં, ભૂત ન સરજે બાગીરથી**

[રે માતા, તારા નીરમાં નાહનાર, તારું એક બિંદુ પણ પામનાર, કે તારા પંથે પળનાર માનવીની તે શી વાત કરું? હાડકાનો એક ટુકડો પહોચાડીનેય ભૂતયોનિમાંથી ઊગરી જવાય. એટલેથી પણ તારો મહિમા કચાં સમેટાઈ જાય છે? તારા ઉપર થઈને તો

આ આભમાં ઊડનારાં પંખીઓ પણ, માત્ર તેઓની છાયા તારા પ્રવાહ પર પડવાથી જ પાવન બની જાય એવો તારા પુણ્યનો પ્રતાપ છે. ને તેમાંથી હું જ બાતલ રહી જઈશ?]

**બાગીરથરે ભાગ્ય, ગરવરસે આઈ ગંગા,
નરલોક, ચુરલોક, નાગ, તારેવા તરણે ભવન**

[માનવલોક, દેવલોક અને નાગલોક: આકાશ પૃથ્વી અને પાતાળ: એ તરણે દુનિયાઓને તારવા તું સ્વર્ગના કોઈ પહીડમાંથી રાજા ભગીરથની બોલાવી ચાલી આવી; અને શું મારાં જ મંદ ભાગ્ય, માડી? હું તો તને પડવા નહિં, ચડવા બોલાવું છું.]

**પાસે મર ઊભો પિતા, હર સારીઓ હોય,
(પણ) મા વણ મરીએ તોય, તું વેગળીએ વણારસી**

[આજે મૃત્યુકાળે ભલે, ને પ્રભુ જેવો પિતા મારી પાસે આવીને ઊભો હોય પણ તું જો આધેરી બેઠી હો તો તો જાણે કે જનેતાવિહોણા ઝૂરી ઝૂરીને મરવા જેવી મનમાં વેદના રહી જાશે. માટે હે, માતા, આવો! આવો! આવો!]

**મોડો આચો માય, તેં બેગો ઈ જ તાર્ચિયો,
પાડિયો રેશું પાય, ભાટો થઈ ભાગીરથી**

[ઓ માતા, આજ હું મોડો મોડો તારે શરણે આવું છું. તું તો મોડા આવનારાઓને તલકાળ તારનારી છો, પણ મને કદાપિ તારીશ નહિં તોયે શું? મને ભલે તારા સ્પર્શે સ્વર્ગા ન મળે. હું તો તારે ચરણે એક નિર્જીવ પથથર બનીને પણ સુખેથી પડ્યો રહીશ.]

એટલું કહીને રાજ્યે ચારણે કમર પરથી ભેટ છોડી. સૌ તાજુબ બનીને જોઈ રહ્યા. ચારણ પોતાના પેટમાં કટાર ભોકીને પછી જ બાંગ દેવા આવ્યો હતો.

એ જ ટાણે ધરતીમાંથી મારગ કરીને નદીજળ ઊછળયાં, હજુરાનાં પગથિયાં પછી પગથિયાં ચડ્યાં ને રાજ્યે ચારણને માથાંબોળ નવરાવીને ધરતીમાં પાછાં સમાણાં — ચારણનો દેહ પડ્યો.

[આ ઘટના જૂનાગાટમાં બની કે અમદાવાદમાં તે બતાવનારાં પ્રમાણ શોધાયું નથી. કહેવાય છે કે ઘટનાસ્થળ પર રાજ્યે પીરની મસીદ અને શંકરનું દેવલ: બંને સાથે ઊભા છે.]

એ કથાને લગતું એક ચારણી કાવ્ય —

**એક સારે વાત મેહમદશાહ આગે અડી,
સરા વેગો તિયો મેજાત માથે ચડી,**

**બાળકરમ ગેલવે દિયંતા બાંગડી,
બાળ છાંડે ગિયાં માતરી બીજડી /1/**

[એક સમયે મહંમદશાહની પાસે વાત આવી. ચારણ વેગથી મિનારા પર ચડી ગયો. બળવાન કર્મો કરનાર રાજુદે ગેલવાએ બાંગ દીધી. ત્યાં તો બાળકોએ માતાનાં સ્તનો છોડી દીધાં.]

**તરણ અસ ચરન્તા રિયા જક્કે તકે,
ધકાવે વાછરા ગાઉં મારે ધકે,
સરેરે રાજુદે કરવો સાદ કે,
ઇત્તરાળો પાતરા રિયો ભાજયે છકે. /2/**

[અશ્વો તરણાં ચરતા ચરતા ચરતા જયાં હતા ત્યાં જ થંભી રદ્દ્યા. ગાયો પોતાનાં વાછરડાંને ધકેલવા લાગી. રાજુદે ચારણે જયારે સાદ દીધો ત્યારે ઇત્તરપતિ બાદશાહ પણ છક થઈને જોઈ રદ્દ્યો.]

**થિરા ગત કરેંતા આબ ઝાંખો થિયો,
લાજ કજ વરણરી દાટ આગે લિયો,
હજુરા ઉપરથી રાજુદે હાલિયો,
પંડ ભૂકા કરી શાહ આગે પિયો /3/**

[આ દૃશ્ય દેખીને (સૂર્ય) પોતાની ગતિ સ્થિર કરી દીધી. આકાશ ઝાંખું પડ્યું. (રાજુદેએ) પોતાના (ચારણ) વર્ષાની આભરણને કાજે પરથમ કટાર (દાટ) પેટમાં લીધી. હજુરા પરથી રાજુદે ચાલ્યો અને પોતાના દેહના ચૂરા કરી પોતે પાદશાહની સંમુખ પદ્ધતાયો.]

**ફાટ મસીતાં અને ગંગાજળ ફેલિયો,
કમલ છાંડે પણી સ્નાન લાંગે કિયો,
બાલવો નરોવર અણી પર બોલિયો,
ગઠવિયાં રનપ એ સરગ માજળ ગિયો /4/**

[મસીદનો મિનારો ફાડીને ગંગાજળ ફેલાયું, પોતાનું મસ્તક-કમળ છેદીને રાજુદે લાંગવદરાએ સ્નાન કર્યું અને આ ગીતને રચનાર ચારણ બાલવો નરો કહે છે કે ગઠવી કોમના નૂર સમાન એ રાજુદે સ્વર્ગમાં સંચર્યો.]

[ભાગીરથીના દુહાઓ: રાજુદે ચારણે રચેલા તમામ દુહાઓ તો મળતા નથી, અને આ વાર્તામાં ટાંકેલા પૈકી પણ અમુક તો અન્ય ચારણોના રચેલા હોવાની આશંકા બતાવાય છે. દુહાઓની જૂની-નવી ભાષા પરથી પણ આ સંદેહ દૃઢ થાય છે.]

૧૪. વાલેરા વાળો

જેતપુરના કાઠી દરબાર વાલેરા વાળાની ડેલીએ જૂનાગઢ શહેરના એક મોચીએ આવીને દરબારના પગ સામે બે મોજડીઓ ધરી દીધી.

માખણ જેવા ઝૂણા ચામડાની બે મોજડીઓ ઉપર મોચીએ પોતાની તમામ કાર્યોગરી પાથરી દીધેલી.

રાજુ થઈને વાલેરા વાળા બોલ્યા: “એલા, તેં તો ભારે કસબ કર્યો!”

“બાપુ, તમને નસીબદારને તો આ મોજડિયુંમાં કાંઈ નવી નવાઈ ન હોય.”

“બોલ, શું આપું?”

“બાપુ, છોકરાં છાશ વિના ટળવળો છે. મોજ આવી હોય તો એક ગાયની માગણી કરું છું.”

“ગાય શા સારુ? બેંસ લઈ જા ને!”

“ના, બાપુ, ગાય બસ છે. બેંસની ટંટાળ અમારાથી વેંટારાય નહિ.”

“ઠીક, સાંજરે આપણું ધણ સીમમાંથી આવે ત્યારે તને ગમે તે એક ગાય તારવી લેજો.”

સાંજને ટાણે ડેલીની બહાર રરતા ઉપર ગાયોની વાટ જોતો જોતો મોચી ઊભો રદ્દો છે. ગોધૂલિને ટાણે ધણ આવ્યું. મોખરે ગોવાળ ખંબે લાકડી નાખીને ડોલતો ડોલતો ચાલ્યો આવે છે, અને પછવાડે ત્રણસો ગાયો એના ખંભા ઉપર વળુંભતી આવે છે. ગઢે ત્રણ ત્રણ ગાંઠો પડે એવા લાંબા લાંબા તો ગાયોના કાન ફડફડે છે: કંઠનો કામળો તો ઠેઠ ગોઠણ સાથે જપાટા ખાતો આવે છે, પેટની ફાંટ જેટલાં આઉ હિલોળા વ્યે છે: ગાયો જાણો આઉને માથે બેસતી આવે છે. બાદર નદીને ભરયક કાંઠે આખો દિવસ લીલાં ખડ ચરીને મલપતી ચાલે ડગલાં ભરતી આવે છે. વાણિજને માથે વળુંભતી આવે છે. બાદલપરના ડાબરિયા જેવી માથાવટી: માચિયાં શીગા: ધોળો, કાબરો અને ગળકડો રંગા: પગમાં રઘુમૂલતાં જાંઝર: ગોવાળ નામ લઈને સાદ કરે છે કે ‘બાપ શણગાર! બાપો જમલ! બાપો બાપુકી! બાપો નીરડી!’ ત્યાં તો દોડીને ગાયો ગોવાળના ખભા ઉપર માથાં નાખતી આવે છે.

એકીટશે ગાયો સામે નીરખી નીરખીને મોચી જોતો હતો. ગોવાળે કદયું: “એલા મોચકા, જોઈ શું રિયો છો? માળા કયાંક તારી નજરું પડશે. ગાયું સામે ડોળા શું તાણી રિયો છો?”

મોચીએ જવાબ દીધો: “શા સારુ ન જોયે? કંઈ મહત નથી જોતા. બાપુને મોજડી પે’ રાવી છે, તે આમાંથી મનમાનતી એક ગાય લઈ લેવાનું બાપુએ અમને કદયું છે. એ જો, આ ગાય આપડી.” એમ કહીને મોચીએ એક ગાય ઉપર હાથ મેલ્યો.

ગોવાળને વહાલામાં વહાલી એ ગાય હતી. એ બોલ્યો: “હવે હાથ ઉપાડી લે હાથ, મોચકા, અને હાલતો થઈ જા — નીકર અવળા હાથની એક અડબોત ખાઈ બેસીશ. ઈ શાણગારનું વોડકું તો આ લીલાછમ માથા સાટે છે, ખબર છે? જોજો, મારં બેટું મોચકું શાણગારના દૂધ ખાવા આવ્યું છે!”

“બાપુ કહેશે તોય નહિ દે?”

“હવે બાપુને તો બીજો ધંધો જ નથી. બાપુ બચારો ગાયુંની વાતમાં શું સમજતો’તો?”

બેચ જણા વદવાડ કરતા કરતા ચાલ્યા આવે છે. દરબાર ડેલીમાં બેકા હતા ત્યાં બેચ પહોરચા. દરબારે પૂછ્યું: “શું છે?”

ભરવાડ કહે: “બાપુ, તમારે ગાય દેવી હોય તો બીજુ ગમે તે દેજો. આ શાણગારનું વોડકું તો નહિ દેવાય.”

મોચી કહે: “બાપુ, લઉં તો ઈ જ લઉં.”

દરબાર કહે: “ભાઈ ગોકળી, આપી દે. મેં જુબ કચરી નાખી છે, હવે કંઈ મારાથી ફરાય?”

ગોવાળ કહે: “એ ના ના, બાપુ! નહિ મળે.”

દરબાર ગુઝસાથી બોલ્યા: “આપી દે ભૂત! પંચાત નથી કરવી.”

“એમ? તો આ ત્યો આ તમારી ચાકરી ને આ તમારી લાકડી.” લાકડી ફગાવી દઈને ગોવાળ ઘેર ચાલ્યો. મોચીને ગાય મળી ગઈ.

રાત પડી. ગાયોને દોવે કોણ?

એ તો દરબારી ગાયો. ગોવાળે લાડ લડાવેલી ગાયો. બીજા કોઈને આઉમાં હાથ નાખવા દે નહિ. રાત માંડ માંડ ગઈ અને મોટે ભળકડેથી તો ગાયોનાં આઉ ફાટ ફાટ થવા લાગ્યાં. દરબારે ગોવાળને તેડવા માણસ મોકલ્યો. ગોવાળ કહે છે કે: “નહિ આવીએ, નહિ; ઈ તો લાકડી અને ચાકરી હાર્યે જ ફગાવીને હાલ્યા આવ્યા છૈયે!”

દરબારે મકરાણીને મોકલ્યો. કદયું કે “ન માને તો જોરાવરીથી લાવજો.” મકરાણીએ જઈને સીધેસીધો જમૈયો જ ખેંચયો.

“એમ જબરાઈએ લઈ જા તો તો આવશું જ ને!” એમ બોલી ગોવાળ ડાઢ્યોડમરો બનીને ચાલતો થયો. દરબારની સામે આવીને આડું જોઈને ઊભો રદયો.

“ભાઈ, ભલો થઈને ગાયું તો દોઈ લે.”

“ઓલ્યા મોચકાને ગાવડી દીધી છે ઈ પાછી આવે ત્યારે જ અંચળને અડવાનો.”

“અરે ગાંડા, દીધેલા દાન પાછાં લેવાય? અને મારું વેણ જાય?”

“ત્યારે શું અમારું વેણ જાય?”

“તારું વેણ ન જાય એમ ને? એલા કોઈ છે કે દોડો બજારે, એક લીલા લૂગાડાનો તાકો લઈ આવો.”

દરબારે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં લીલા લૂગાડાનો કોરો તાકો શા માટે મંગાવ્યો? ગોવાળને શી સજા કરવાના હશે?

તાકો આવ્યો. દરબાર બોલ્યા: “આમાંથી સવા સવા ગજના કટકા ફાડવા મંડો.”

દિગ્ભૂટ બનેલા નોકરો કટકા કરવા મંડ્યા.

“બોલાવો ગામના બામણોને.”

બાદમણો આવ્યા. માણસો વિચારે છે કે દરબાર આ શું નાટક કરવા મંડ્યા!

“આ અક્કેક ગાયને શીગડે અક્કેક કટકો બાંધી બાંધીને બામણોને દેવા માંડો.”

નોકરોએ માન્યું કે દરબાર હાંસી કરે છે. આંખો ફાડીને દરબાર બોલ્યા: “આપવા મંડો જલદી! ત્રણસોમાંથી એક પણ રાખે ઈ હોકા બસિયાના પેટનો.”

ગાયો તો ગોવાળના ખંભા ઉપર વળ્ણભતી, એના હાથ પગ ચાટતી, પોતાનાં માથાં એના શરીર સાથે ઘસીનેને ખજવાળતી, ભાંભરતી ભાંભરતી ઘેરો વળીને ઊભી હતી. એક પછી એક ગાયને શીગડે લીલું વસ્ત્ર બાંધીને દરબાર દાન કરવા મંડ્યા. સ્વસ્થિત! સ્વસ્થિત! કહીને લાલચુડા બાદમણો ગાયો લઈને રવાના થવા મંડ્યા; એમ જ્યાં પોતાની પાંચ વહાલી ગાયોને ભરવાડે જતી જોઈ ત્યાં તો એની મમતાના તાર ખેંચાવા લાગ્યા.

“એ બાપુ! તમારા ગો!” એવી ધા નાખીને ગોવાળ વાલેરા વાળાના પગમાં પડી ગયો.

“ગાયું દોવા મંડણ કે નહિ!” દરબાર તાડૂકયા.

“દોઈ લઉં!”

“કોઈ દી રિસાઈશ?”

“કોઈ દી નહિ!”

ગાયોનું દાન એટલેથી જ અટકી ગાયું. ગોવાળે ગાયો દોહી લીધી.

આંબુમિયાં અને જંબુમિયાં નામના બે ચાબુકસવારો રાજકોટના ગોરા લાંગ સાહેબ ઉપર વડોદરા મહારાજ ખુદ ખંડેરાવની ચિઠ્પી લઈને હાજર થયા છે. ચિઠ્પીમાં મહારાજ લખે છે કે “મોએ માંગો તેટલા દામ ચૂકવું મને વાલેરા વાળાનો મારુયો અપાવો.”

મારુયો ઘોડો આપા વાલેરાનો. પેટના દીકરાથી પણ વધુ વહાલો ઘોડો હતો. મારુયો તો આપાના કલેજાનો કટકો હતો. મારુયો સરજુને સરજનહારે ઘોડાં બનાવવાની બધીયે માટી વાપરી નાખી હતી. ફક્ત મારુયાને ફેરવવા બદલ જ વાલેરા વાળાએ ફિલેહાલલી નામના ચાબુકસવારને એક હાથી અને પાંચ હજાર રૂપિયા રોકડા ચૂકવ્યા છે. અને કોટાના મહારાજાના ઝરણા પર ઘોડાં ઠેકાવીને મહારાજના હાથમાંથી રૂમાલ લેવરાવનાર ઉસ્તાદ ચારણ ભૂરા જેહળના હાથમાં મારુયાને સૌપીને દરબારે મારુયાની રજેરજ એબ વિણાવી કાઢી છે. એવા નટવર રૂપ મારુયા ઉપર આજ વડોદરાના ખાવિંદની આંખો ઠરી છે.

સનાળી અને દેરડી સીમાડા કાઠવા માટે લાંગ સાહેબે સનાળીને પાદર તંબૂ તાણ્યા. આંબુમિયાં જંબુમિયાં મારુયાનાં મૂલ મૂલવવા સનાળીમાં મહેમાન થયા. જેતપુરથી મારુયો લઈને વાલેરા વાળાએ પણ સનાળીમાં ઉતારો કર્યો.

સમીસાંજરે ગામને પાદરે નાટારંભ મંડાયો. કાચાના કટકે કટકા કરીને મારુયાએ પોતાનો નાચ દેખાડ્યો. જાણે કોઈ નટવો દોર ઉપર ચડીને અંગાના ઇલમો બતાવી રદ્દ્યો છે.

વાલેરા વાળાએ મારુયો પાછો વાળ્યો. રમાડતા રમાડતા દાયરાના થડોથડ લઈને આવ્યા. બરાબર લાંગ સાહેબની ખુરશીની અડોઅડ લીધો. પછી ગરદન થાબડી અસવારે મંત્ર કુંક્યા: “બેટા! મારુયા! સાહેબને સલામ કરી લે.”

મારુયો બે પગે ઊભો થઈ ગયો. મોયલા બે પગ સાહેબની ખુરશીના બે હાથા પર માંડી દીધા.

“શાબાશ મારુયા! શાબાશ મારુયા!” કહીને લાંગ પોતાનો રૂમાલ મારુયાના મો ઉપર ફેરવવા મંડ્યો. આંબુ-જંબુ અંજાઈ ગયા.

“વાલેરા વાળા, પાંચીસ હજાર રૂપિયા ગણી લ્યો. ખંડેરાવ મહારાજનું વેણ રાખો.”

લાંગ સાહેબ, રાણિંગ વાળા અને આખા દાયરાના માણસો કહેવા લાગ્યા કે “હવે બસ, આપા વાલેરા વાળા, હવે દઈ દ્યો. હઠ કરો મા. આથી વધુ તો ઉપજુ રદ્દ્યું.”

“એ ભાઈ,” વાલેરા વાળા બોલ્યા: “મારુયાને માથે મહારાજ ખંડેરાવ તો નહિ બેસો.”

“ત્યારે કોણ બેસશે?” લાંગે ચાંદૂડિયાં પાડીને પૂછ્યું.

“કોણ બેસશે? કાં હું, કાં આ મારો બાડિયો ચારણા.”

પોતાની પાસે બેઠેલા સનાળીના ચારણ ખોડાભાઈ નીલા સામે અંગળી ચીધાડીને આપો વાલેરા બોલ્યો.

“હાં! હાં! હાં! આપા વાલેરા.” માણસોએ બોલતા અટકાવ્યા.

“ત્યારે કાંઈ માર્ઝયાના મૂલ હોય? પેટનો દીકરો વેચાય નહિ. ઊલટ આવે તો હેતુ-મિત્રને ચડવા આપી દઈએ.”

“ખોડા ગઠવી! શંકર તમને માર્ઝયો આપે છે.” એમ કહી, જરિયાની સામાનમાં સજવેલ માર્ઝયો હાજર કર્યો. લિવિંગ જેવડી કાનસૂરી રહી ગઈ છે, કપાળમાં માણેકલટ ઝપાટા ખાય છે. ધતૂરાનાં ફૂલ જેવાં નાખોરાં શોભે છે, ધનુષની કમાન જેવી માર્ઝયાની સાંકળ (ડોક) વળી રહી છે, અને ખોડા ગઠવી માર્ઝયાની તારીફનું સપાખરં ગીત રચી લાવેલ છે, એ પોતે બોલવા લાગ્યા:

સારા સોનમેં બનાયા સાજ ઝોપેયા માર્ઝયા સરે, 10

તણી વેળા ઓપે ઘોડા સારા સપતાચ,
હાકાબાકા હુવા કેંક જોવા મળ્યા દેસ હાલી,
અડાબીડ મૂજુ તણા પૂરી કે ન આસ [1]

પાગા નાખતા રકાબ કવિ ધાગા બર્ટી પાગા,
આગા જાવે નહિ બાગા મૃગાણા હી આજ,
તોકતા ગેણાગા તરી 11 બાગા હાથ જાય ત્યાં તો,
રિઝા રાગા વર્વે નાજહરા અભેરાજ. [2]

દામા ગુમા દમા દમા તરી ખેળા 12 જેમ રમે
તળપે 13 ગાઠાંકે માથેં જાણય છૂટાં તીર,
ચાસરા ઉરહી ચોડા કાનસૂરી જરા સોહે,
સમંપે 14 એરસા 15 ઘોડા વાલેરા સધીર [3]

કાઠાં બીચ કોઈ દોરી કાનસૂરી નરમકોરી,
કોઈ દોઈ બજારાં મેં ચડી જે કતાર,
ગત બેટી મુંગલારી ગોખડામાં જોવે ગોરી,
શીખીઓ લંગોરી ફાળ શે' જાદો સવાર [4]

મુખડામાં ઘેમ દેતી ઠમંકતી પ્રોતી 16 ગોતી,
રંગેરંગ કાઢે ગોતી જોતી સભા રાજ,

હેયાકી ઉગાડી દોતી॥ 7 બડા કામ કિયા હિન્દુ,
નાચતા નટવા દિયા કવંદાંકું॥ 8 નાજ. [5]

નખો॥ 9 આંખ મેંડકારી ધૂંઘટારી જોવે નારી,
નાચે ગતિ કેરબારી॥ 10 ફૂલધારી નાચ,
ઉર યોડો ટાલ કારી નારી વેણે પૂછીએ તો,
રમે ગોપી રાઘવારી કાળંદરીકો॥ 11 રાસ [6]

દેખો પદ્લે લાંબી શેરી ફલ વેરી નાખે ડાબા,
હેરી હેરી જોવે તિયા કાંધ ફેરી હાલ,
અનેરી અનેરી વાહ ઘોડાં ગતિ તેરી આજ,
સોનેરી સમાપે તરી બિયા વેરીસાલ॥ 22 [7]

ગાજ એક યોસરાળો મૂઢીઆરો ટૂંકો ગાળો,
ભાઈઓ કેસવાળી લટા જટાળો ભબૂત,
વાજાપે રમંતો ખેળો તરંગોડા બાજોઠવાળો॥ 23
પસાં॥ 24 કર કવ્યાં ટાળો પટાળો સપૂત [8]

આઠ પો'ર તગડી લે ભરી ભરી ઘડી આગા,
સેસનાગા॥ કાંપે ડાબા લાગાપે નિસાસ,
રહે॥ 25 બાંધ્યા કાચા ત્રાગા લગાંં મર્જદા રાખે,
તીર નાખે કબાણિયા વેગે સપતાસ [9]

નાખો વેરી, કર્જ કાપે, દીકરાને બાપ નાપે॥ 26
તાકે કોટે જમી માપે છૂટ્યા જાણે તીર,
વાજે દરોડે નકે દરાપે છાંચાથી ડરાપે॥ 27 વળી,
આપે પદ્થીનાથ રેવા ભાદરોડા॥ 28 અમીર [10]

બાપ દીખો આજ તું ના દેતો ત્રાપા ભાઈ બાપા,
પનંગજો ચાંપે તીન ભાલાં જમી પીઠ,
મટે વીખો કર્મહુંકો વેચિયો વેપાર માથે,
તાકવાંનો॥ 29 માથે દાને ભલી આણી ત્રીઠ. [11]

પાંત્રીસે હજારે નાણે મારાચા મંગાચા પૂરા,
દિયા વાળે દાન કોડી લિયા નહિ દાખ,
ગંગા ઘાટ સુધી તારી કીરતિકા ડંકા વાગા,
જગાં ચાર વાતાં રહી જેતાણાકા જામ [12]

રાખે લોભ ઉદેપરા, જોધપરા લોભ રાખે,
ચડેવાકું લોભ રાખે દલ્લી પતશાવ,
રાખે લોભ જડેસરા, પ્રેમેસરા લોભ રાખે,
નાથ વાલગાકે હાથે નાખણા અથાવ [13]

ખોડા નીલા તણી બીડ કાઢી ઘડીમાં ખેદુ
પાઠ્યાં વેણ કિયા પચા લાખરા પવંગ,
નાભાહરા ચાખ્યા નામ મૂછાં સરે હાથ નાખી,
રાજા વાલગેશ થાને ઘણા ઘણા રંગ [14]

[10 શિરે. 11 ઘોડાં. 12 અપ્સરા. 13 તરાપ મારે. 14 સમર્પે. 15 એવા.
16 પરોવતી. 17 દ્યુતિ. 18 કવિને. 19 નીરખો. 20 કેરબાની (નટની). 21 કાલિંદી
(ચમુના). 22 વેરોઓને શલ્ય તુલ્ય (વાલેરા વાળો). 23 બાજદ જેવી પીઠ વાળો. 24
બક્ષિસ. 25 કાચા સૂતરને તાંતણે પણ બંધાઈ રહે તેવો નમ્ર. 26 ન આપે. 27 ડરે.
28 ભાદર નદીના. 29 જાયક લોકો.]

ચારણના એક હાથમાં મારુયાની લગામ અને બીજા હાથમાં માળા છે.
મુખમાંથી ખોડાની તારીફની ધારા વહેતી થઈ છે.

ચારણના લલકારને ચરણે ચરણે, મારુયાના નોખા નોખા આકારો — કનૈયા
સ્વરૂપ, જટાળ જોગીનું રૂપ, મોગલ શાહજાદીના આશક કોઈ શાહજાદાની પરતિમા,
નટવાનાં નૃત્ય — એવા આકારો ઉઠવા લાગ્યા છે.

એ વખતે એક આચર ત્યાં ઊભો હતો. એણે પોતાની ઔસી ભેંસો ખોડાભાઈ ગટવીને
બક્ષિસ કરી. ખોડાભાઈએ એમાંથી બે ભેંસો રાખીને બાકીની દરબારી નોકરોને વહેંચી
દીધી. મારુયાના સુવર્ણ-જડિત સામાનમાંથી પણ થોડો બક્ષિસ આપી દીધો. વાલેરા વાળા
કહે: “અરે, ખોડાભાઈ, આવી કીમતી ચીજ કાં આપી?”

ખોડાભાઈએ જવાબ દીધો: “ત્યારે હું શું એટલુંયે ન આપું?”

પાંચાળ તરફની એક વૃદ્ધ ચારણી વાલેરા વાળાનાં વહુની પાસે વરસોવરસ
આવતી—જતી. એક વખત એ આવી. રાત રહી. બાઈએ એને કોરી શીખમાં આપી. કોરી
સાડલાને છેડે બાંધી ચારણી સૂતી. બાઈની પથારીની પડખે જ એની પથારી હતી.
ઉનાળો હોવાથી પથારીઓ ઓસરીમાં પાથરેલી. ચારણીએ કહેલું કે “મા, સવારે હું
ભળકડામાં જ ચાલીશ.”

સવાર પડ્યું એટલે ચારણી તો વહેલી વહેલી રસ્તે પડી. જ્યાં દેરડી ગામ સુધી પહોંચી
ત્યાં તો વાંસે ખોડાના ડાબલા ગાજ્યા. પાછું વાળીને જુઓ તો જેતપુરના અસવારો!

અસવારોએ આવીને પાધરં જ કદયું કે “આઈનું કાપડું અને ઝૂમણું લઈને ભાગી જતી’તી કે રાંડ? કાઢી દે કાપડું ને ઝૂમણું.”

“અરે, ભાઈ! તમે આ શું બોલો છો? મને ખબર પણ નથી. આ એક કોરી માઓ દીધેલી તે છેડે બાંધતી આવી છું. બાકી કાપડું કેવું? ઝૂમણું કેવું?”

“એમ? શાવકારની દીકરી થાવા જા’છ?”

“અરે, બાપુ, તમે કહો તો હું વાંસો વાળીને આ સાડલો વીટી મારી જુમીયે કાઢી બતાવું. મારી પાસે કાંઈ નથી. હું ચારણી ઊઠીને ચોરી કરું?”

“રાંડ એમ નહિ માને. લઈ હાલો જેતપુર.”

ડોસીને જેતપુર તેડી ગયા. ડેલીમાં વાલેરા વાળો ને જગા વાળો બેચ ભાઈ બેઠેલા. ચારણી હાથ જોડીને કરગરવા લાગી કે “બાપુ! જોગમાયાના સમ. મને કાંઈ ખબર નથી.”

ઘરમાંથી બાઈએ કહેવરાવ્યું કે “મારા પડખે એ ડોશી જ સૂતોલી. બીજું કોઈ નથી આવ્યું. એ જ ચોર છે. સાચી હોય તો કકડતા તેલમાં હાથ બોળો.”

“ના રે, બાપુ! કળજુગમાં એવું કચાં રદયું છે કે સાચાના હાથ ન બળો? એ બાપ! મને રાંકને શીદ સંતાપો છો? મારે મારું સાચ એવી રીતે કચાં બતાવવું છે?”

દરબારના માણસોએ આગ ઉપર તેલની કડા મૂકી. દરફ! દરફ! દરફ! તેલ કકડ્યું. કૂલ પડવા માંડ્યા. માણસોએ ડોસીને જબરદસ્તીથી ઘસડીને એનાં કાંડાં જાલીને તેલમાં ઝબોઝયાં. કાંડાં કડકડી ઊઢ્યાં. સડ, સડ, સડ, ચામડી ફાટી ગઈ.

“બસ, હવે ખમી જાઓ.” ડોસીએ કદયું.

એમ ને એમ એણે હાથ રાખી મૂક્યા. કાંડાંનું માંસ બધુંચ નીકળી પડ્યું. ડોસીના મો ઉપર કાળી બળતરાનો રંગ છવાઈ ગયો, તોયે તેણે સિસકારો ન કર્યા. લોચો વળી ગયેલા હાથ એણે બહાર કાઢ્યા. એવે હાથે એણે સાડલાને છેડે ગાંઢ વાળેલી તે છોડી. અંદરથી આગલે દિવસે દરબારની રાણીએ દીધેલી તે કોરી નીકળી. કોરી લઈને દરબારોની સામે ઘા કરી દીધો.

પલકમાં જ એક ભેંસ ત્યાં આવીને ઊભી રહી. ભેંસે પોદળો કર્યા. લોકે બૂમ પાડી, કે “અરે, આ પોદળામાં લૂગડું શેનું?” લઈને જુઓ છે ત્યાં માનું જ કાપડું અને કાપડાની કસે ઝૂમણું બાંધેલું!

ઓસરીમાંથી ભેંસ કાપડું ચાવી ગયેલી.

“અરર!” લોકોના મોમાંથી અરેરાઠી નીકળી ગઈ. દરબારો દોડીને ચારણીના પગમાં પડ્યા.“આઈ, માફ કરો. અમે તમારે માથે બહુ કરી.”

“ભાઈ! હું મારી જુબે તો તમને કાંઈ નથી કહેતી, કહેવાનીયે નથી. પણ મારી આંતરડી બહુ કકળે છે, બાપા!”

ચારણી તો ચાલી ગઈ, મરી ગઈ હશે. પણ ત્યાર પછી છ જ મહિનામાં બેય ભાઈ નિર્વંશ મરી ગયા. લોકો બોલે છે કે ‘ગરીબની ધા લાગી ગઈ!’

૧૫. ચોટલાવાળી

વાતને આજ સત્તાવીશ વરસ થઈ ગયાં. સંવત 1955ની સાલમાં મોતી શેઠ નામે રાણપુરનો વાણિયો નાગડકાની વાટે ગોળ લેવા આવેલો. તે દી તેણે આ પ્રમાણે અકસ્મેઅકસ્મ વાત કરી:

આપા, થોડા મહિના અગાઉ હું નાગનેશ ઉઘરાણીએ ગયેલો. સાંજ પડ્યે ઉઘરાણીના રૂપિયા વીસ મારા બિસ્સામાં નાખીને મેં પાછા વળવાનું પરિયાણ કર્યું. ચોરે બેઠેલા ચૂંવાળિયા કોળીઓએ રૂપિયા વીસ મારા બિસ્સામાં પડતા જોયા.

હું બહાર નીકળ્યો. મેં પગ ઉપાડ્યા. મંડ્યો ઝટ ભાગવા. એમાં વાંસેથી હાકલા પડ્યા: “ઉભો રે! ઉભો રે!”

બાઈ, મેં પછવાડે જોયું. ચૂંવાળિયાને દેખ્યા. મારા પ્રાણ ઉડી ગયા. હું ભાગ્યો. મારે મોટે લોટ ઉડતો આવે, શાસનો ગોટો વળતો આવે, પાઘડીના આંટા ગળામાં પડતા આવે, અને બે હાથ કાછડી જાલીને હું ભાગતો આવું છું; વાંસેથી “ઉભો રે! એલા, ઉભો રે!” એવા દેકારા થાતા આવે. દેકારા સાંભળતાં જ મારા ગૂડા ભાંગી પડ્યા.

સામે જોઉં ત્યાં નદીને કાંઠે ઢૂકકું એક વેલકું છૂટેલું. કોઈક આદમી હશે! હું દોડ્યો. પાસે પહોંચું ત્યાં તો બીજું કોઈ નાહિ! એક રજપૂતાણી: ભરપૂર જુવાની: એકલી: ફૂંપામાંથી ધૂપેલ તેલ કાઢીને માથાની લાંબી લાંબી વેણી ઓળે.

ભફ દેતો હું એ જોગમાચાને પગે પડી ગયો. મારા કોઠામાં શ્વાસ સમાતો નહોતો.

“એલા, પણ છે શું?” બાઈએ પૂછ્યું

“માવડી, મને ચૂંવાળિયા લૂટે છે, તમનેય હમણે....”

મારો સાદ ફાટી ગયો. બાઈના ડિલ માથે સૂંડલો એક સોનું: વેલડામાં લૂગડાં-લતાની પેટી. આજુબાજુ ઉજજડ વગડો. કાળા માથાનું માનવી કયાંય ન દેખાય. આમાં બાઈની શી વલે થાશે? મારો પ્રાણ ફફડી ઉઠ્યો.

“કોણ? બાપડા ચૂંવાળિયા લૂટે છે?” મો મલકાવીને બાઈએ પૂછ્યું.

“માતાજી! આ હાલ્યા આવે!” ચૂંવાળિયા દેખાણા. પંદર લાકડિયાળા જુવાન.

આપાઓ! નજરોનજર નીરખ્યું છે. અંબોડો વાળીને રજપૂતાણી ઊભી થઈ. વેલડાના હેઠલા ઝાંતરમાંથી એક કાટેલી તરવાર કાઢી. હાથમાં તરવાર લઈને ઊભી રહી છે. અને ચૂંવાળિયા ઢૂકડા આવ્યા ત્યાં તો એણે ત્રાડ મારી: “હાલ્યા આવો, જેની જણાનારીએ સવા શેર સૂંદ્રય ખાધી હોય ઈ હાલ્યા આવો.”

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

टेलीग्राम डाउनलोड करने के बाद सुर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जाइन हो जाइए

ચૂંવાળિયા થંભી ગયા. સહુ વીલે મોટે એકમેકની સામે જોવા મંડ્યા. લોચા વળતી જુબે એક જણે જવાબ દીધો: “પણ અમારે તો આ નદીમાં પાણી પીવું છે. વાણિયો તો અમથો અમથો બેમાં ભાગો છે.”

“પી લ્યો પાણી!” રાજેશ્વરીની રીતે બાઈએ આજા દીધી.

ચૂંવાળિયા પાણી પીને ચાલ્યા ગયા. પાછું વાળીને મીટ માંડવાનીયે કોઈની છાતી ન ચાલી. દેખાતા બંધ થયા એટલે બાઈએ કાટેલી તરવાર પાછી ગાડાના ઝાંતરમાં મેલી દીધી.

“બહેન!” મેં કદચું: “મારી સાથે રાણપુર હાલો. એક રાત રહીને મારં ઘર પાવન કરો.”

“ના, બાપ; મેંથી અવાય નહિ. હું મારે સાસરે જાઉં છું.”

ખિસ્સામાંથી આઠ રૂપિયા કાઢીને હું બોલ્યો: “બહેન, આ ગરીબ બાઈનું કાપડું!”

“મારે ખપે નહિ!”

એણે ગાડાખેડુને જગાડ્યો. વેલડામાં બેસીને એ ચાલી નીકળી.

કરણની એ દીકરી, અડવાળ ગામ પરણાવેલી: એટલું જ મને યાદ રદચું છે. નામઠામ ભુલાણાં છે. પણ એ ચોટલાવાળીનું મોઢું તો નિર્ણતર મારી નજરે જ તરે છે.

૧૬. વોળાવિયા

બોટાડ શહેરના શેઠ ‘ભગા દોશી’, જેની ફાંદ્યમાં ફેરવો ખોવાઈ ગયાનું કહેવાય છે.

હકીકત આમ હતી: ભગા દોશી નહાવા બેઠેલા. પેટની ફાંદ્ય એટલી બધી મોટી અને એવી તો ફૂણી, કે ચાર ચાર ઊંડા વાટા પડે. નાહિતાં નાહિતાં જેમ ફાંદ્યમાં હાથ ફેરવીને વાટા માંયલો મેલ ધોવા ગયા, તેમ તો આંગળીમાંથી સોનાનો ફેરવો ખેંચાઈને વાટામાં સલવાઈ રહ્યો. ચોગરદમ જુએ, પણ ફેરવો કચાંથી હાથ આવે?

નાહીને ઊભા થયા એટલે ટપ દેતો ફેરવો ફાંદ્યમાંથી સરી પડ્યો. એ વાતે ભગા દોશીને મલકમાં મશાહૂર બનાવ્યા. આજ પણ ઓળખાણ દેવાય છે, કે ‘ઓલ્યા ભગા દોશી, જેની ફાંદ્યમાં ફેરવો ખોવાઈ ગયો’તો!

આ ભગા દોશી સ્વામીનારાયણ પંથના હતા. એક વાર એણે વડતાલની જાત્રા આદરી. બોટાડથી ગાડું જોડાયું. સાથે ચાર વોળાવિયા લીધા. એક નાથો ખાચર. એનો ભાઈ કાળો ખાચર ને બીજા બે કાઠી જુવાનો — ભત્રીજો શાદૂળ ખાચર અને ભાણેજ માલો.

બપોર થયા ત્યાં બાવળા રગોડાનું પાદર આવ્યું. તળાવ ભરેલું દીકું. આપો કાળો અને આપો નાથો સ્વામીનારાયણના સેવક હતા, એટલે એમને સનાન કરવાનું મન થઈ આવ્યું.

“ભગા દોશી! ગાડા હાલવા દયો. ત્યાં હમણે અમે ઊભાં ઊભાં એક ખંખોળિયું ખાઈને તમને આંબી લઈએ છીએ. વાર નહિ લાગે.”

“બહુ સાંદ,” કહીને શેઠ ગાડું વહેતું રાખ્યું. અને આંહી ચારેય કાઠીઓએ ઘોડાને કાંઢે ઊભાડીને સનાન કર્યું. કાળા ખાચરે અને નાથા ખાચરે બળબે માળાઓ ફેરવી.

આંહી ગાડાની શી ગતિ થઈ? બરાબર બાવળાની કાંટયમાં ભગા શેઠ દાખલ થયા ત્યાં કોળી ઠાકરડાનું જૂથ બેટ્યું. સૂરજ મહિરાજ ન કળાય એવી ગીય ઝાડી: હથિયારબંધ પચીસ કોળીઓ: અને અડખે પડખે ઉજજડ વગડો.

ભગા દોશીને ઘેર ભગવાનની મહેર હતી. માયામાં મણા નહોતી અને વડતાલની પહેલી-છેલી વારની ચાત્રા: એટલે મંદિરમાં પદ્મારાવવાનું ઘરેણુંગાંદું પણ સારી પેઢ બેળું બાંધેલું.

એ બધુંય લૂંટી, ખડિયા ભરી, ઠાકરડાઓનું જૂથ ચાલ્યું ગયું.

ત્યાં તો ચારેય કાઠીઓ દેખાયા. ભગા શેઠ મુનીમને ચેતાવી દીધો કે “ખબરદાર હો, હવે કાંઈ વાત કહેવાની નથી. થાવી હતી તે થઈ ગઈ.”

ભગા દોશીએ તો પોતાના મો ઉપર કંઈ કળાવા ન દીધું, પણ મુનીમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

“એલા, કેમ મોટું પડી ગયું છે?” વહેમ ખાઈને નાથા ખાચરે પૂછ્યું.

“કાંઈ નહિં, આપા!” ભગા દોશીએ કાઠીને ફોસલાવ્યો.

“અરે કાંઈ નહિં શું, શેઠ? આ તમારા મોટા ઉપર છાંટોય લોહી નથી રદ્દયું. એલા, ગાડાખેડુ, તુંચ મૂંગો કાં મરી રિયો છે?”

ગાડાખેડુએ વાત કરી.

“હે કાળમુખા! અટાણ સુધી શીદ જુબના લોચા વાજયા? અમારું મોત કરાવ્યું. ભગા શેઠ! હવે તો મોમાંથી ફાટો કે એ દીકરા કેણી કોર ઊતર્યા?”

“આપા, ઉગમણા ઊતરી ગયા છે, પણ હવે એ વાતનો બંધ વાળો. એ જાડા જણા, અને છેટું પણ હવે પડી ગયું છે.”

“અરે, રામ રામ ભજો, શેઠ! બંધ શું વાળે?” એટલું બોલીને કાળા ખાચરે પોતાની અગર નામની ઘોડીને ઉગમણી મરડી. પછવાડે તાજણા ઉપર નાથો ખાચર અને બે કાઠીઓ ઉગમણા ફાફળમાં ઊતરી ગયા. સામે જુએ, ત્યાં દાગીનાના ખડિયા ભરીને કોળી ઠાકરડા ચાલ્યા જાય છે.

કાઠીઓએ તરવારો ખેંચી. પચીસ ઠાકરડા ઉપર ત્રણ ખાંડાંની તો રમજટ બોલવા માંડી. માત્ર નાથા ખાચરનું શરીર ભારે, એટલે ઘોડીના કાઠામાં કમર બીસાઈ ગઈ છે; તરવારની મૂઢને રૂપાના વાળાની સાંકળી ગુંથેલી કોટી બાંધેલી. ઘણીય ઝોટ મારે પણ કોટી તૂટતી નથી, તરવાર નીકળતી નથી. શરીર કાઠામાં બીસાણું છે, એટલે કોટી છોડાય તેમ નથી.

પણ ત્રણ કાઠીઓએ કામ પતાવી લીધું. ખડિયા પછાડીને ઠાકરડા ભાગ્યા. પૂરેપૂરો માલ પાછો લઈને કાઠીઓ પાછા ગાડા બેળા ગયા. ત્રણ ગાઉ ગયા ત્યારે ખબર પડી કે અગરના તરિંગમાં તો બરછી ખૂંતી ગઈ છે, અને લોહી ઊડતું આવે છે તોય આછો ડાબો પડવા દેતી નથી!

એ જ કાળા ખાચરને એક વાર બુટાપો આવ્યો. પોતે લોચા ગામમાં રહે છે.

એમાં દરાંગાદરા તાબે ધોળિયા ગામનું ધાડું લોચાને માથે ત્રાટકચું. સાથે ભારાડી કોળી આંબલો પણ છે. આંબલો બોલ્યો: “ભાઈ, બીજાની તો બે નથી, પણ ઈ કાળો ખાચર કાળ જેવો લાગે છે. સાવજને પીજરમાં પૂર્યા વગર ફાવશું નહિં.”

લૂંટારાઓએ સહુથી પ્રથમ કાળા ખાચરના ખોરડા ઉપર જઈને બહારથી સાંકળ ચડાવી દીધી અને પછી મંડયા ગામને ધબેડવા. ગામમાં તો કંઈક બાયલા ભર્યા હતા.

“એ મુસે લઉ જાવ! એ કોઈ બારણો ઉધાડો! માળો મોત બગાડો મા! ઉધાડો! ઉધાડો!
ઉધાડો!”

એમ બોલતો, લૂંટારાના દેકારા સાંભળી સાંભળીને બારણાની સાથે માથું પછાડતો ઔસી વરસનો આપો કાળો અધમૂંઓ થઈ ગયો. પછી એ ઝાંઝું જુવ્યો નહિ.

૧૭. ખોળામાં ખાંબી

રાંડીરાંડ રજપૂતાણીને સાત ખોટનો એક જ દીકરો હતો. ધણી મરતાં ચૂડા દરબારે જમીન આંચકી લીધી હતી. ચૂડામાં તે સમયે રાયસંગજુનાં રાજ.

“બાપુ!” લાજ કાઢીને વિધવા રજપૂતાણી દરબારની ડેલીએ ઊભી રહી. “બાપુ, આજ અમારે બેઠાની ડાખય બાંગો છે; અને, દરબાર, આ મારો અભલો કોક ટાણે પાણીનો કળશિયો લઈને ઊભો રહેશો, હો!”

દરબારને અનુકૂંપા આવી. ગામને દખણાએ પડખે કંટાળુંમાં અભલાને જમીનનો એક કટકો આપ્યો. એક ખબે તરવાર અને બીજે ખબે પાણીની બંભલી: એમ જુવાન અભલો હંમેશાં સાંતી હાંકે છે.

એક દિવસ ચૂડા ઉપર ધીગાણાની વાદળી ચડી. પાળિયાદથી સોમલો ખાચર ચડ્યા છે. સામે દરબાર રાયસંગજુની ગિસ્ટ મંડાઈ. વેળાવદર, કુંડલા અને ચૂડા વરચે બગથળાની પાટીમાં ધીગાણું મંડાણું. સાંતીકું હાંકતા હાંકતાં અભલે તરદાયો સાંભળ્યો. સાંભળતાં જ એણે ગડગડતી દોટ મેલી. મોખરે રાયસંગજુનું કટક દોડે છે, અને એને આંબી લેવા અભલો વંટોળિયાને વેગ જાય છે.

ચૂડા અને ધીગાણાની વરચે માર્ગ નાની વેણું આવે છે. રાયસંગજુ વેણું ને બરોબર વળોટી ગયા તે જ ઘડીએ ત્યાં અભો પહોરયો. સામે ઊભાં ઊભાં કાઢીનાં ઘોડાં ખોખારી રહ્યાં છે.

“બાપુ!” અભે ભૂમ પાડી: “બાપુ, થોડીક વાર વેણું ઊભા રહો અને મારં ધીગાણું જોઈ લ્યો.”

“અભા, બેટા વેણું તો રાશવા વાંસે રહી ગઈ. હવે હું પાછાં ડગલાં શી ચીતે દઉં? મારં મોત બગાડે, દીકરા!”

“બહુ સારં, બાપુ, તો મારે તમારા ખોળામાં મરવું છે.”

એટલું બોલીને અભો રાયસંગને મોખરે ગયો. સંગરામ મરયો. કાઢીઓ જાડા જણ હતા. રજપૂતો થોડા હતા. રાયસંગજુ ને અભો બેઉ ધામાં વેતરાઈ ગયા.

મરતો મરતો અભો ઊઠ્યો. પૂંઠ ઘસતો બંભલી લઈને રાયસંગજુની લાશ આગળ પહોરયો. દરબારનો પ્રાણ હજુ ગયો નહોતો. દરબારના મોમાં અંજલિ આપીને અભે યાદ દીધું: “બાપુ, આ પાણી; માનું વેણ....”

“અભલા! બેટા! તારી ખાંબી મારા ખોળામાં....” રાયસંગજુ ફક્ત એટલું જ બોલી શક્યા.

બેઠિના પરાણ છૂટી ગયા.

આજ ત્યાં ધણી ખાંભીઓ છે. એક કેકાણે બે જુદી જુદી ખાંભીઓ ઊભી છે. એ ખાંભીઓ અભલાની અને એના ધણીની છે. મોખરે અભલાની અને પાછળ રાચસંગની. આજ પણ ‘અભલાની ખાંભી દરબારના ખોળામાં’ એમ બોલાય છે.

૧૮. માણસિયો વાળો

સોરઠના હૈયા ઉપર ભાડર વહે છે. સૂરજને અંજલિ છાંટતી જાણે કાઠિયાણી ચાલી જાય છે. કાળમીઠ પથથરો વરચે થઈને સૂરજનાં કિરણોમાં ઝલક ઝલક વહેતો એનો મરત પ્રવાહ કાળા રંગના મલીરમાં ઢંકાયેલા ચંપકવરણા દેહ જેવો દેખાય છે. એક ચારણે જીવતી ચારણીઓના મોહ છોડી એ ભાડરની સાથે વિવાહ કરવાનાં બરત લીધાં હતાં. [પચાસ-સાઠ વર્ષ પૂર્વે કમરંસ નામના ચારણે પોતાની શ્રીનું અવસાન થયા પછી બીજી શ્રી પરણવાની ના પાડી હતી અને વિધિપૂર્વક ભાડર નદી સાથે વિવાહ ઊજવી, ધૂમાડાબંધ ગામ જમાડ્યું હતું. એનો ત્લાટક દુછો પણ બોલાય છે કે:]

ભાડર જેસી ભામની, કમરંસ જેસો કંથ;

હંસલી જેસી હોય (તો) કમરંસ વિવા કર

એવી વંકી ભાડરની બેખડ ઉપર ઊભો રહીને જેતપુરનો માણસિયો વાળો સમળાઓની સાથે કરીડા કરી રહ્યો છે.

દયાધર્મના ધૂરંઘરો પારેવાંને ચણ નાખે, રૂપના આશકો મોરલા-પોપટને રમાડે છે, પણ માણસિયા વાળા દરબારનો શોખ હિતો: પોતે જમીને પછી સમળાઓને રોટલા ખવરાવવાનો.

દરબારગાની પછવાડે જ ભાડરની ઊંચી બેખડો છે. ત્યાં ઊભીને માણસિયો રોટલાનાં બટકાં ઉછાંટે, ઉપર આભમાં ઘટાટોપ થર વળીને ઊડતી એ પંખિણીઓ અદ્ધરથી ને અદ્ધરથી એ બટકાં ઝીલી લે, પાંખો ફુફડાવીને પોતાના પ્રીતમ ઉપર જાણો કે પંખા ટોળે અને આભમાં ચકરચકર ફરીને કિંદળાટ કરતી સમળીઓ રાસડા લેતી લાગે.

માણસિયો વાળો નિર્વશ છે. પિત્રાઈઓની આંખો એના ગરાસ ઉપર ચોટી છે. જેતપુરમાં જેતાણી અને વીરાણી પાટી વરચે રોજરોજ કજિયા-તોફાનો ચાલ્યા કરે છે. એવે જ ટાણે ગાયકવાડના રક્કા લઈને અંગરેજોની પાદશાહી કાઠિયાવાડને કાંઠે ઊતરી પડી. એજન્સીના તંબૂની ખીલીઓ ખોડાવા મંડી. સોલજરોના ટોપને માથે સોનેમદ્યાં ટોપકાં સૂર્યના તેજમાં ચમકવા લાગ્યાં. લાંગ સાહેબ સોરઠનો સૂબો થઈને આવ્યો. કાઠિયાવાડને સતાવનાર લૂંટારાઓમાં માણસિયા વાળાનું નામ પણ લાંગની પાસે લેવાણું. લાંગે માણસિયા વાળાને તેડાવ્યો.

પોતાના ત્રણસો મકરાણીઓને શરૂઓ સજાવીને માણસિયો વાળો રાજકોટમાં દાખલ થયો.

હમણાં પલટન વીટળાઈ વળશે, હમણાં માણસિયાને હાથકડી નાખી દેશે, હમણાં એની જગીર પિત્રાઈઓમાં વહેંચાઈ જશે — એવી અફવાઓ રાજકોટમાં ફેલાઈ ગઈ. સોલ્જરોના ધોડા માણસિયા વાળાના ઉતારા આગળ ટહેલવા લાગ્યા. કીરયોના ઝણાજણાટ અને સોલ્જરોનાં બખતરની કડીઓના ખણાખણાટ સંભળાવા મંડ્યાં.

બીજુ બાજુ, માણસિયાએ દાયરો ભરીને પોતાને ઉતારે કસુંબાની છોળો માંડી છે. સગાં-વહાલાં, ઓળખીતાં-પાળખીતાં, હેતુમિત્ર માણસિયા વાળાને રંગ દેતાં પ્રયાલીઓ ગટગટાવે છે. જે ઘડીએ સોલ્જરોના થોકેથોક વળવા મંડ્યા, પલટનના ધોડાઓના ડાબા સડક ઉપર ગાજવા મંડ્યા, તોપના રેંકડા દેખાવા શરૂ થયા, તે ઘડીએ દાયરો વીખાવા મંડ્યો. કોઈ કહે, ‘છાશ પી આવું’ કોઈ કહે, ‘જંગાલ જઈ આવું’ ને કોઈ કહે, ‘નાડાછોડ કરી આવું’

જોતજોતામાં એકેચ ઘરફું-બુફું માનવી પણ ન રહ્યું. સહુને જુવતર વહાલું લાગ્યું. આપો માણસિયો હસવા લાગ્યો.

“કાં બાઈ મકરાણીઓ!” આપા બોલ્યા: “તમારે કાંઈ કામેકાજે નથી જાવું? ઊઠો ને, એક આંટો મારી આવો ને!”

“ગાળ મ કાદ્ય, દરબાર, એવડી બધી ગાળ મ કાદ્ય. હુકમ દે એટલે આખા રાજકોટને ફૂંકી મારીએ.”

ત્રણસો મકરાણીઓ જંજાહયોમાં સીસાં ઠાંસીને બેઠા છે. પાણી પીવા પણ એકેચ ઊઠતો નથી.

કલાક, બે કલાક, ત્રણ કલાક! અને સોલ્જરો વીખાવા મંડ્યા. તોપોના રેંકડા પાછા વળ્યા. ધોડાના ડાબા ગાજતા ગાજતા બંધ પડ્યા. અને થોડી વાર થઈ ત્યાં તો રાજકોટના ઢાકોર મેરામણાજુની છડી પોકારાણી.

માણસિયો અને મેરામણાજુ એકબીજાને બથમાં ઘાલીને મળ્યા.

“આપા માણસિયા,” મેરામણાજુએ મહેમાનની પીઠ થાબડીને કદ્યું: “સાહેબે રજા આપી છે. જેતપુર પદ્ધારો.”

“કાં, મળવા બોલાવ્યો” તો ને સાહેબને મળ્યા વગર કાંઈ જવાય?”

“માણસિયાબાઈ, સાહેબને નવરાશ નથી. હું એને મળી આવ્યો છું. હવે સીધેસીધા જેતપુર સિધાવો.”

“ના ના, મેરામણાબાઈ! એમ તો નહિં બને. સાહેબને રામ રામ કરીને હાલ્યો જઈશ.”

“કાઢી! હઠ કરો મા; સરકારનાં સેન સમદરનાં પાણી જેવાં છે; એનો પાર ન આવે.”

“અને, મેરામણજુભાઈ! માણસિયાનેય સમદરમાં નાહવાની મોજ આવે છે; ખાડાખાબોયિયામાં ખૂબ નાયા.”

એટલું બોલીને માણસિયા વાળાએ લાંગની છાવણી પાસે થઈને પોતાની સવારી કાઢી.

**એક દાણ હલ્લાં કરી લાંક સાથાં બકી ઊઠ્યા,
ખેર ગિયાં લાંક મોત નિશાણીકા ખેલ,
તીનસો મકરાણી લેલા ચખખાંચોળ મૂછાં તણી,
ઉબાળી વેગસુ આયા ધરાંકું આઠેલ**

અને

**થાહ સમંદરાં આવે, આભ જબી એક થાવે
ફર્દી જાવે અંક તૂર વિધાતાકા ફાલ,
માણસી જેતાણી મૃત્યુકાળથી ઓગપી જાવે
(તો તો) પૂછવી પીઠ ઊંધા થાવે છો જાવે પેમાલ**

એવી રીતે માણસિયો વાળો જેતપુર આવ્યો.

છેવટે પિત્રાઈઓની અદાવત ફાવી. સગાં-વહાલાંઓએ જ એ સિંહને પાંજરે નખાવ્યો. ‘ગાંડો! ગાંડો!’ કરીને પિત્રાઈઓએ માણસિયાને કાળ કોઠામાં કેદ કરાવ્યો. બંદીવાન ખાતો નથી, પીતો નથી, આસમાન સામે આંખો માંડીને બેઠો રહે છે.

ત્યાં તો ‘ક....ર....ર....ર....ર!’ એવો પ્રીતભર્યો સૂર એણે આભમાં ઊડતી સમળીની ચાંચમાંથી સાંભળ્યો.

“આવ! આવ! આવ!” એવા આપા માણસિયાએ આવકારા દીધા. સમળી પાંખો સંકેલીને નીચે ઊતરી, કોઠા ઉપર આંટા લેવા લાગી. આપાએ પોતાની ભેટમાંથી કટાર ખેંચી, પોતાના પગની પિંડી ઉપર ચીરો માર્યો, તરબૂચની ડગળી જેવું લાલ ચોસલું પોતાના દેહમાંથી વાટીને આપાએ અદધર ઉલાઘયું. સમળીએ આનંદનો નાદ કરીને અદધરથી એ ભોજન ઝીલ્યું. બીજુ સમળીએ ચીસ પાડી. બીજું ચોસલું માણસિયાએ પોતાની મરતાન જંદગીની વાટીને ઊછાઈયું. ત્રીજુ આવી, ચોથી આવી, જોતજોતામાં તો સમળીઓના થર બંધાઈ ગયા; આપાને આનંદના હિલોળા છૂટ્યા. હસતો હસતો, પંખિણીઓને પચાર કરતો કરતો, આપો પોતાની કાચા વાટતો ગયો અને આભમાં મિજબાની પીરસતો ગયો.

સાંજ પહેલાં એણે દેહ પાડી નાખ્યો. પિત્રાઈઓનાં મોટાં શયામ બન્યાં.

માણસિયાની નનામી નીકળી છે. આભમાં સમળીઓનાં ટોળાં ઊડે છે. પોતાનો પ્રિયતમ જાણે કે શયનમંદિરમાં પોટવા પદ્ધારે છે એમ સમજુને સમળીઓ નીચે ઉતરી, શબને વળગી પડી, પોટેલા સ્વામીનાથને પંખા ટોળવા લાગી. લોકોએ વાંસડા મારી મારીને પંખીને અળગાં કર્યાં.

ચિતાને આગ મેલાણી અને ચારણે મોઢું ટાંકીને મરણિયા ઉપાડ્યા:

**ગરવટનાં ગરજાણ, ઊડી આબૂ પર ગિયાં,
માંસનો દરવતલ મેરાણ, ટળિયો જેતાણા ધાણી**

[આજ ગિરનારનાં ગીધ પંખીઓ ઊડીને આબુ પહાડ ઉપર ચાલ્યાં ગયાં, કેમ કે એ પંખીડાંને માંસથી તૃપ્ત કરનાર શૂરવીર તો ટળી પડ્યો છે.]

**પંડ પર જાડી પસાલેલ, ખાંબીનાં ભરવાં ખપર,
(તે) કપાળુંમાં કોલ, માતાને આલેલ માણસી!**

[હે માણસિયા, તું આજ આ રીતે કેમ મૂંઝો? તેં તો તારા શરીર પર પિસ્તોલ મારીને લોહીથી દેવીના ખપપર ભરવાનો છૂપો કોલ દેવીને દીધો હતો!]

**ઉતાર્યાં આચર તણાં, ધડ માથાં ધારે,
તોરણ, તરવારે, માંડવ વેસો, માણસી!**

[તેં તરવારની ધાર વડે આહીરોનાં માથાં વાદ્યાં હતાં, અને તરવારોનાં તોરણ બાંધીને જાણે કે તારા વિવાહ ઊજવ્યા હતા, હે માણસિયા!]

**નાળયુંના ધૂબાકા ને, ધડ માથે ખત-ધાર,
કાંઈ સણીએ સરદાર, મરણ તાહું, માણસી!**

[હે માણસિયા વાળા, આ શું કહેવાય? આવું શાંત મૃત્યુ તારે માટે સંભવે જ કેમ? તું મરે ત્યારે તો બંદૂકોના ભડાકા હોય અને તારા શરીરને માથે તરવારની ધાર ઝીકાતી હોય; એને બદલે તું છાનોમાનો શીદ મૂંઝો, બાપ?]

**ગઠ રાજાણું ગામ, (જે દી) મેડે ચાડી જોવા મળયું
તે દી જેતપરા જામ, (તારે) મરવું હતું માણસી!**

[તારે તો તે દિવસે મરવું ઘટતું હતું. જે દિવસે રાજકોટમાં તું લાંગ સાહેબને મળવા ગયો હતો અને તારાં શૈર્ય નિહાળવા આખા ગામનાં નરનારીઓ માર્ગની બજે બાજુ મેડીએ ચઢ્યાં હતાં.]

**ચે માથે શકત્યું તણા, પાંખાના પરહાર,
નરખ લેવા આવી ભગે, માટી તારી માણસી!**

[તારી ચિતા ઉપર સમળી઱્યી શક્તિઓ આવીને પાંખોના પ્રછારો કરે છે.
તારા સરખા શૂરવીરના માંસનું ભક્ષ કરવા એ સુંદરીઓનાં વૃંદ વર્ણાં છે.]

માણસિયાનું મૃત્યુગીત

[ધાણું કરીને મૂળુભાઈ વરસડા નામના ચારણે આ રરયું છે. દગલબાજુ અને
ગોત્રહત્ત્યાનાં દૃષ્ટાંતો રાજસ્થાનનાં તેમ જ સોરઠનાં રાજકુલોની તવારીખમાંથી
તારવીને ચારણ આ ગીતમાં માણસિયાના પિત્રાઈઓને ફિટકાર આપે છે.]

1

કાંસા કૂરયા કે ન કૂરયા બાગા રણંકા હજારાં કોસ,
મીટે કાળ આગે બાગા બચે કોણ મોત,
મીરખાને ખોટ ખાદી સવાઈ કમંદ્ય માર્યા,
ડોલી મારવાડ બાદી ટકાવે દેશોત.

2

પેલકે પાંકડે ધીગ દેવીસિંગ માર્યા પોતે,
મહારાજ ખૂટી ગિયા તીન ઘડી માંચ,
પાણીઠોળ કીધો આઠે મસલાકો આણીપાણી,
જોધાએ ગળીકા છાંટા કે દિયે ન જાચ.

3

આન્ન ગેલે તરીજુ બેર વાટે પ્રાગાજુકું માર્યા,
ઓઠે વારથા ઝાલા બાદ્યા એકેથી અનેક,
ઝાલારી ચાકરી કીધી માથે પાણીફેર જોજે
હળોધકી ગાઈકું લગાડી ખોટ હેક.

4

કાઠિયાવાડમાં હુવો અસો ન બૂરો કાનો,
દગાડારે દેખ્યા આગે ખૂનિયારો દેખ,
ચાટ તો બાટવીશ માંલી બેઠી ખોટ જગાં જુદી,
મંડી સાવ સોનાથાળી માંલી લુવા મેખ,

5

એક દાણુ છલલાં કરી લાંક સામા બકી ઊઠયા,
ખેર ગિયા લાંક મોત નિસાળીકા ખેલ,

તીન સો મકરાણીભેળા ચખાંચોળ મૂછાં તાણી,
ઉબાણી તેગસું આચા ઘરાકું અઠેલ

6

થાઇ સમંદરાં આવે, આન જમી એક થાવે,
ફર્દી જવે આંક તુર વિધાતાકા ફાલ,
જેતાણી માણસી મૃત્યુકાળથી ઓળપી જાવે,
(તો તો) પૂઢવી પીઠ ઊંધા થાવે, હો જવે પેમાલ

7

કોરવાસું બીમસેન પાછા પાગ દેવે કેમ,
રામ્ભૂત બીવે કેમ રાખસાંકી રીડ,
કાળભદ્ર જાતિવાળા તોછાં નીર પીવે કેમ,
કેદ કીધા જુવે કેમ શાદૂળા કંઠીર

8

તોપાંકા મૈરચા માથે હલાતા ભાકડા તાડે,
ફોજાંકા ફાકડા કરી જાતો ગજાફાડ,
કાળગાળ આવી પૂગી સાત હી સમંદર જગી,
કાઠિયાવાડરા બંગચા લોટારા કમાડ.

9

મૂળરાજ નાભાણી નોહેતા તો તો જાતી માથે,
હેઠું ધાલી બેઠ બાધા પડચા બોય હાથ,
જેતાણું ડોલતું રાખે ન જણયું હરામજાદે,
નીગમ્યો હરામજાદે જેતાણાકો નાથ

10

ગોત્રહંત્રા ઉિતરે ના હેમાળામાં હાડ ગાઈયે,
જણ કરોડ કર્ણે ગોત્રહંત્રા નહિ જાય,
નશાં રવિમંડળમાં અવિયળ કરી નામે,
માણસિયો ગિયો ચુરાંપૂરાં લોક માંચ
